يۇسۇپجان ئەلى ئىسلامى

مەسئۇل مۇھەررىرى: ۋەلى
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: جالالىدىن بەھرام
مەسئۇل كوررېكتورى: ئادالەت مۇتەللىپ

«قۇتادغۇبىلىك» ۋە قانۇن

يۇسۇپجان ئەلى ئىسلامى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ... كوچىسى №54)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ [illegible] باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 14.5، قىستۇرما ۋاراقى: 4
[illegible] - يىل [illegible] - ئاي 1 - نەشرى
[illegible] - يىل [illegible] - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 1 — 15000
ISBN 7—228—02499—2/D·215
باھاسى: 9.50 يۈەن

چىرىكلىشىشكە قارشى تۇرۇش توغرىسىدا ئوتتۇرىغا قويغان بىر يۈرۈش ۋەزىپىلىرى ئورۇندالمايدۇ. لەتىجىدە بايلىق مەنزىللىرىگە ئاچ بۆرىدەك ئېتىلىدىغان، نى-نى خىيانەتلەر ھەيۋەتلىك تونلار ئىچىدە پىنھان قىلىۋېرىدىغان ئەھۋاللار يۈز بېرىپ، ئۇ، كىشىلەرنى ئاسانلا تۈزۈمدىن گۇمانلاندۇرۇپ، ئېتىقادتىن ۋاز كەچتۈرۈپ قويىدۇ.

تۆتىنچى، ئۆز يېقىنلىرىنى يېنىغا تارتىپ چۆپقەت تويلىماي، ياخشىلارنىلا ئىشقا قويۇپ ئەل نەپسىنى كۆزلەش — دانىشمەن رەھبەرنىڭ قىلىدىغان ئىشىدۇر

«قۇتادغۇبىلىك» تە، يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىز بۇ ماۋزۇدا ئورۇندىماقچى بولغان ۋەزىپىلەرنى نۇرغۇن ھەقىقەتلەر ئارقىلىق دەلىللەپ يەشكەن. ئۇنى بىز كىتابىمىزنىڭ 4-بابى 4-بۆلىكىدە بايان قىلدۇق. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئوتتۇرىغا قويغان ھەقىقەتلەر قەدىمكى دانىشمەنلەردىن تارتىپ ھازىرقى سىياسىيونلىرىمىزغىچە دىققەت قىلىپ كېلىۋاتقان نازۇك مەسىلە بولۇپ، ھۆكۈمرانلارنىڭ ئوخشاشمىغان مۇھىت ۋە شارائىتلاردىكى ھاكىمىيەتچىلىك ئەمەلىيىتى جەريانىدا يەكۈنلەنگەن بىر ھەقىقەتتۇر. ئۇنىڭ تەلىماتلىرى ئۆز زامانىسىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان، بۈگۈنكى كۈندە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە، كەلگۈسىدە يەنە داۋاملىق رولىنى جارى قىلدۇرۇپ بارىدۇ.

تارىختىن بېرى ئىككى خىل ئادەم ئىشلىتىش مەسىلىسى مەۋجۇت. داۋاملىق دەپ كېلىۋاتقان سۆزىمىز بويىچە ئېيتقاندا، سوتسىيالىستىك تۈزۈم ئىقتىدارلىق كىشىلەرنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشى ۋە ئاتقىلىشى ئۈچۈن مىسلىسىز پارلاق يول ئېچىپ بېرىدۇ.

پارتىيىمىز بىلىمگە، ياخشىلارغا ۋە ئىختىساس ئىگىلىرىگە ھۆرمەت قىلىدۇ. ئەمما ئەمەلىي تۇرمۇشتا رېئاللىق بىلەن نەزەرىيە ئوتتۇرىسىدا يەنىلا چوڭ پەرقلەر مەۋجۇت. بۇ — بىلىم بىلەن ھوقۇقنىڭ ئۆزئارا ئورگانىك بىرلىشىشى ۋە ھەمكارلىقى ئارقىلىق ھەل قىلىنىدىغان مەسىلىدۇر.

تەن بىڭ 1986-يىلى ئېلىمىزنىڭ كادىرلار خىزمىتىدە ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەرنى ئىنچىكە تەتقىق قىلغاندىن كېيىن «ئادەم ئىشلىتىشنىڭ يولى» دېگەن كىتابنى يازغان. ئۇ، كىتابىدا ھازىرقى دەۋرىمىزدە ئادەم ئىشلىتىشتە ساقلىنىۋاتقان ئىللەتلەرنى قاتتىق سۆككەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ياشىغان قاراخانىلار دەۋرى، باۋچىڭ، ۋاڭ ئەنشىلەر ياشىغان سۇڭ دەۋرى ۋە تەن بىڭ ياشاۋاتقان بۈگۈنكى دەۋرلەرگە نەزەر سالساق تۆۋەندىكىدەك ئۈچ خىل ئىللەت دۆلەت، مىللەت ۋە خەلق ئىشلىرىغا زىيانلىق ئىكەنلىكى دەلىللىنىمەكتە.

1. ئۆز يېقىنلىرىنى قېشىغا تارتىش. بۇنداق كىشىلەر خادىملارنىڭ ئەقىللىك ياكى دۆت، سەر خىل ياكى ناچار بولۇشى بىلەن ھېسابلاشمايدۇ، ئۆز پەرزەنتلىرى، ئۇرۇق-تۇغقان، ئەل-ئاغىنە، يار-بۇرادەرلىرى بولسىلا، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئۇلارنى پايدىسى كۆپ تېگىدىغان ئىشقا ۋە ئورۇنغا قويىدۇ، ئۇلارنى خىلمۇخىل ۋاسىتىلەرنى قوللىنىپ ئۆستۈرىدۇ، ھەرگىز ھۆل يەرگە دەسسەتكۈزمەيدۇ.

2. ئۆزىنىڭ رايىغا باقىدىغانلارنى ئىشقا قويۇش. ئۇلار ئۆزلىرىگە يېقىن ياكى يىراق بولۇشىغا ئاساسەن ئادەم تاللايدۇ. بۇنداقلار ئۆزىنى مەركەز قىلىدۇ. ئۆزىنى چۆرىدەپ نېمە دېسە ماقۇل دەيدىغانلارنى، گەپ ئاڭلايدىغانلارنى ياخشى كۆرىدۇ. ئوخشىمايدىغان پىكىردىكىلەرنى ۋە ئۆزىگە قارشى تۇرغانلار (مەيلى ئۆز قىلمىشىنىڭ توغرا ياكى خاتا ئىكەنلىكىدىن قەتئىينەزەر) نى قەتئىي ئىشلەتمەيدۇ.

مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۆزىگە يېقىن ئىتائەتچان دوت «قول» نى ئىشقا قويسا قويىدۇكى، ئۆزىگە يىراق دانا ئىختىساسلىقنى ھەرگىز ئوردىغا يېقىن كەلتۈرمەيدۇ.

3. ئۆز ئالدىغا تۇغ تىكلەپ مەزھەپ قوغلىشىش. بۇنداق كىشىلەر فېئودال ئۇرۇقداشلىق قارىشى ۋە مەزھەپچىلىك قارىشىدىن چىقىپ ئادەم تاللايدۇ. ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل تۇغ تىكلەيدۇ. ئۆز مەزھىپىدىكىلەرنى پرىنسىپسىز قانات ئاستىغا ئالىدۇ، ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىدۇ. باشقىلارنى پرىنسىپسىز چەتكە قاقىدۇ، زەربە بېرىدۇ. پارتىيىۋىلىكنى، ئومۇملۇقنى بىر ياققا قايرىپ قويۇپ، مەزھەپنىلا قوغلىشىدۇ. سىياسەت، بەلگىلىمىلەرگە پىسەنت قىلماي ئۆز سىستېمىسى، ئۆز ئورنىدىكى كادىرلار ئۈچۈن دەرىجە، تەمىنات تالىشىدۇ، ئۆزىگە قاراشلىق ئورۇنلارنىڭ دەرىجىسىنى ئۆستۈرىدۇ. قىسقىسى، ئۆز ئالدىغا تۇغ تىكلىمىگۈچە، ھەممە ساھەگە ئۆز ئادەملىرىنى سەپلەپ قويمىغۇچە كۆڭلى ئارام تاپمايدۇ.

4. ئىمتىياز ۋە كېلىدىغان پايدىسىغا قاراپ ئادەم ئىشلىتىش. ئۇلار ئۆزىگە پايدا يەتكۈزىدىغان-يەتكۈزەلمەيدىغانلىقىنى ئادەم ئىشلىتىشنىڭ ئۆلچىمى قىلىۋالىدۇ. بۇنداق كىشىلەر قولىدىكى كادىرلار ھوقۇقىنى ئالماشتۇرۇلىدىغان ماددىي بۇيۇم دەپ قارايدۇ. قارشى تەرەپنىڭ قانچىلىك «ئىمتىيازى» بار، ئۆزىگە «پايدىسى» تېگەمدۇ-يوق؟ دېگەنلەر ئۈستىدە ھېساب - كىتاب قىلىدۇ. مەلۇم ئادەم ياكى ئۇنىڭ ئۇرۇق-تۇغقانلىرىنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش، ئەمەل بېرىپ ئادەمگەرچىلىك قىلىش...... ئارقىلىق يۇقىرىدىكى «شوتا ئادەم» لىرىگە ياخشىچاق بولىدۇ ياكى شۇ «تۆھپىسى» بىلەن شۇلارنىڭ سايىسىدە ئۆزىنىڭ يۇقىرىغا يامىشىش غەرىزىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا ئۇرۇنىدۇ.

5. قابىلىيەتلىكلەرنى كۆرەلمەسلىك. بۇ — ھەسەتخورلۇقنىڭ

تىپىك ئىپادىسى بولۇپ، بۇنداق كىشىلەر باشقىلارنىڭ ئۆزىدىن ئېشىپ كېتىشىدىن ۋە ھەتتا قول ئاستىدىكىلەرنىڭ ئۆزىدىن قابىلىيەتلىك بولۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەيدۇ، «ۋۇدالاڭنىڭ دۇكان ئېچىشى» [27] دېگەنگە ئوخشاش، ئۆزىدىن «ئېگىز» بولغانلارنىڭ بىرىنىمۇ ئىشلەتمەيدۇ. ئۆزىنى «دانا» قىلىپ كۆرسىتىش ئۈچۈن ھەممىلا جايدا ئامال قىلىپ ئىختىساسلىق بىلىم ئەھلىلىرىنى باسىدۇ، ئۇلارغا زەربە بېرىدۇ. ھەتتا نادانلارنى ياكى كەسىپ ئەھلى بولمىغانلارنى قەستەن ئىشقا قويىدۇ. خىزمەت ۋە ئىشلارنىڭ يۈرۈشمەسلىكى ياكى ناھايىتى زور زىيانغا ئۇچرىشى بىلەنمۇ زادى كارى بولمايدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئاخىر بېرىپ ئاپپاراتلار بارغانسېرى كېلەڭسىزلىشىدۇ، خادىملار كۈندىن-كۈنگە ساپاسىزلىنىدۇ.

6. دەسمايىسىگە قاراپ سەپتە تۇرغۇزۇش. بۇنداقلارنىڭ كۆڭلىدە ئالاھىدە قائىدە-يوسۇن ۋە ھەزەر ئەيلەيدىغان نۇرغۇن ئەمىر-مەرۇپلار بولىدۇ. ئۇلار ياشلار ۋە قول ئاستىدىكىلەرنىڭ ئۆزىدىن ئېشىپ كېتىۋاتقانلىقىغا ئىچى پۇشىدۇ، ياش، ئىقتىدارلىق كادىرلارنىڭ ئۆسۈپ - يېتىلىشىگە كاشىلا سالىدۇ. ئۇلارنىڭ كاللىسىغا «ئۇزۇن يىللىق كېلىن قېيىن ئانا بولالايدۇ» دېگەن ئىدىيە سىڭىپ كەتكەن. ئۇلار يېڭى بوغۇنلارنى «ئاتقا مىندۈرۈپ، چۇلۋۇرىنى تۇتقۇزۇپ، چىپپىسىغا قويۇۋېتىش» كە ئۇنىمايدۇ، بىر مەنزىلدىن يەنە بىر مەنزىلگىچە ئۇزىتىدۇ، «18 چاقىرىم يەرگە ئۇزىتىش» تىن كېيىنمۇ يەنە كەينىگە كىرىۋالىدۇ. «نايىپ پادىشاھ» بولۇۋېلىپ، «پەردە ئارقىسىدا تۇرۇپ ھاكىمىيەتنى باشقۇرۇش» نى بولغا قويىدۇ.

7. خادىملارنىڭ مۇكەممەل بولۇشىنىلا قوغلىشىپ، غەرەزلىك قۇسۇر ئىزدەش. بۇنداقلار خادىملارنىڭ كەملىك ۋە يېتەرسىزلىكلىرىگە زادى يول - خاتىر قىلمايدۇ، نەتىجە

ۋە ئۇتۇقلىرىنى ئاسانلا يوققا چىقىرىدۇ، تىرناق ئىچىدىن كىر ئىزدەپ، تۇخۇمدىن تۈك ئۈندۈرىدۇ. كەمچىلىك ۋە يېتەر-سىزلىكلىرىنى دائىم پېشانىسىگە قويىدۇ. ئۇششاق-چۈششەك يېتەرسىزلىك ۋە سەۋەنلىكلەرنى ئاسان كۆرىدۇ، چوڭايتىدۇ؛ ئۇتامغا چىققۇدەك نەتىجە، ئارتۇقچىلىق، قابىلىيەتلىرىنى بولسا كۆرمەسكە سالىدۇ، كىچىكلىتىدۇ. نەتىجىدە «ئادەمنىڭ مۇكەممەللىكى» دېگەن ئىبارەت مېتافىزىكىلىق قاراش بويىچە، خادىملارنىڭ ھەممە جەھەتتە «قابىلىيەتلىك» بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

8. كىشىلەرنىڭ قابىلىيىتىنى كەم سۇندۇرۇپ ئىشلىتىش. بۇنداقلار ئۆز قىلمىشىنىڭ ئىگىلىك ئىشلىرىغا، كادىرلار قۇرۇلۇشىغا، ئومۇمغا ۋە شەخسكە زىيانلىق بولۇپ، ئىقتىدارلىقلارنى ئىشقا قويۇشتا ناھايىتى زور بىر ئىسراپچىلىق ئىكەنلىكىنى چۈشەنمەيدۇ. ئۇلار ئۆز قىلمىشلىرىغا «چېنىقتۇرۇش»، «سىناش»، «ئۆزگەرتىش» دېگەندەك ئوخشاش چىرايلىق ناملارنى بېرىدۇ، ئىختىساسلىق كىشىلەرنىڭ خالىغان ئورۇنغا بېرىپ ئىشلەش ئەركىنلىكى بارلىقىنى، ھەممە ئادەمنىڭ ئۆز ئىقتىدارىغا قاراپ ئىش تاللاش ھوقۇقىنىڭ بارلىقىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ. بۇ خىلدىكى ئادەم ئىشلىتىش ئۇسۇلى ئەمەلىيەتتە ئىقتىدارلىق كىشىلەرنى تار يەردە قىستىغانلىق بولۇپ، ئاق كۆڭۈل كىشىلەرنى بەزدۈرۈپ ئىخلاسىنى ياندۇرىدۇ.

9. مەنسەپكە قويۇش ئەمما ئىشەنمەسلىك. بۇنداق ئادەملەر قول ئاستىدىكىلەردىن تەر ئاققۇزۇپ جاپالىق ئىشلەشنىلا تەلەپ قىلىدۇ. ئەمما كۆڭلىدە گۇمان ساقلاپ مەنسەپكە لايىق ھوقۇق بەرمەيدۇ. ھەممىنى ئۆزى تىزگىنلەپ ئۆز ئالقىنىدا تۇتۇش تاكتىكىسىنى ئىشقا سېلىپ، قول ئاستىدىكىلەر ئارىسىدا قەستەن بۆلگۈنچىلىك ۋە زىددىيەت پەيدا قىلىدۇ ھەم شۇ ئارقىلىق بۆلۈپ باشقۇرماقچى بولىدۇ ياكى بولمىسا

قول ئاستىدىكىلىرىنىڭ ئۆزىگە بويسۇنماي «بويۇنتاۋلۇق» قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، بارلىق كۈچى بىلەن ئۇلارنىڭ قۇسۇرىنى ئىزدەپ كۆڭلىسىغا ئېسىلىدۇ، «ئاۋازسىز توقماقلاش» ئۇسۇلىنى قوللىنىپ ئۆزىنىڭ ھەيۋىسىنى ئۆستۈرمەكچى بولىدۇ. ئۇلار ئادەم ئىشلىتىشتە «گۇمان قىلساڭ ئىشقا قويما، ئىشقا قويساڭ گۇمانلانما» دېگەن مىزاننى زادى چۈشەنمەيدۇ.

10. «ئىشلىتىش»نىلا بىلىپ «بېقىش»نى بىلمەسلىك. بۇنداق كىشىلەر «ئېتىم يۈگۈرسىكەن، بىراق بوغۇز يېمىسىكەن» دەيدۇ. كادىرلارنىڭ تۇرمۇشى بىلەن زادى كارى بولمايدۇ. ئۇلار كادىرلارنى يىراقنى كۆزلەشكە يېتەكلىمەيدۇ، ئۆگىنىش پۇرسىتى يارىتىپ بەرمەيدۇ، مەخسۇس جايلارغا ئەۋەتىپ تەلىم-تەربىيە ئالدۇرمايدۇ. كادىرلارنىڭ «كونا دەسمايە»سىنى يەۋېرىپ، خۇددى ئۆزى يېنىپ ئۆچۈپ قالغان چىراغتەك بولۇپ قېلىشىغا سەۋەبچى بولىدۇ. «سۇسىز كۆلدە بېلىق بېقىش» ھۈنىرىنى قوللىنىدۇ.

قىسقىسى، بۇ خىل ئادەملەر «پاژىسىن قانۇنىيىتى» دېگەندەك ئىش كۆرۈشكە ئادەتلىنىپ كەتكەن. ئەنگلىيىلىك ئاتاقلىق سىياسىيون ۋە تارىخشۇناس نوسگورت پاژىسىن 1958-يىلى «ئەمەلدارلار سورۇنى كېسىلى» دېگەن بىر كىتابنى يازغان. ئۇ ئەنگلىيىنىڭ ئەمەلىي تۇرمۇشىنى ئۇزۇن مۇددەت تەكشۈرگەندىن كېيىن ئادەم ئىش ئۈستىدە لەيلەپ يۈرىدىغان ئەھۋال نېمە ئۈچۈن يۈز بېرىدۇ، دېگەن مەسىلىدە مۇنداق كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ قارىشىچە، ۋەزىپىسىنىڭ ئەھدىسىدىن چىقالمىغان ئەمەلدارنىڭ ئالدىدا مۇنداق ئۈچ خىل تاللاش بولىدۇ. بىرى، خىزمەتتىن چېكىنىشكە ئىلتىماس قىلىپ ئورنىنى باراملىق كىشىلەرگە بوشىتىپ بېرىش؛ ئىككىنچىسى، قابىلىيەتلىك ئادەملەردىن بىرنى تېپىپ خىزمىتىگە ياردەملەشتۈرۈش؛ ئۈچىنچىسى

سەۋىيىسى ئۆزىدىن تۆۋەنرەك بولغان ئىككى ياردەمچىنى تېپىش. بۇنىڭدىن بىرىنچى خىلىنى تاللىمايدۇ، سەۋەبى ئۇ «تۆمۈر تاۋاق»تىن ئايرىلىپ قالىدۇ. ئىككىنچىسىنىمۇ تاللىمايدۇ، بۇنىڭ سەۋەبى ئۆزىدىن يۇقىرى ئورۇندا بوش ئورۇن پەيدا بولغاندا بۇ قابىلىيەتلىك كىشى ئۆزىنىڭ يۇقىرىغا ئۆرلىشىدە توسالغۇ بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. شۇڭا ئەڭ ياخشىسى ئۈچىنچى خىل ئۇسۇلنى تاللايدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆزىنىڭ خىزمىتىنى ئىككى ياردەمچىسىگە تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ-دە، ئۆزى يۇقىرىدا تۇرۇۋېلىپ ئومۇمىي دائىرىنى ئىگىلەيدۇ. بۇلار ئۆز ئارا بىر-بىرىنى چەكلەپ ئۇنىڭ رىقابەتچىسىگە ئايلىنالمايدۇ. نەتىجىدە ئۇلارمۇ ئۆز باشلىقىغا ئوخشاش ئۇسۇلنى قوللىنىپ، ئۆزىگە يەنە ئىككى ياردەمچى تاپىدۇ. مۇشۇنداق قاتلاممۇقاتلام راۋاجلىنىش ئارقىلىق ئۆز ئارا بىر-بىرىگە ئىتتىرىدىغان، خىزمەت ئۈنۈمى تۆۋەن بولغان بيۇروكراتلار سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ. بۇ پاركىسىن قانۇنىيىتى دەپ ئاتالغان. مۇشۇنداق ئەھۋاللارنى ھازىرقى دەۋرىمىزدىمۇ دەرىجىسى ئوخشاش بولمىغان ھالدا ئۇچرىتىش مۇمكىن.

ئىقتىدارلىقلار بىلەن ئىقتىدارسىزلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا دائىم ھەق-ناھەق كۆرۈنۈشى بولۇپ تۇرىدۇ. ئىقتىدارسىزلار ئىقتىدارلىقلارنى دائىم دېگۈدەك ئىقتىدارسىزلىقتا ئەيىبلەيدۇ. بۇنداق ئەھۋال تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە خىل ھالەتتە ئۇچرايدۇ. بىرىنچى، «سىياسەت»نى دەستەك قىلىدۇ. بۇ ئادەم «مەدەنىيەت ئىنقىلابى»دا باش ئىدى، بەلكىم «ئىسيانچى» بولۇشى مۇمكىن، سىياسىي جەھەتتە بەلكىم ئىشەنچلىك ئەمەستۇر، دېگەندەك گەپلەرنى پىشقەدەملەرنىڭ قۇلىقىغا ئەتەي ئاڭلىتىدۇ. ئىككىنچى، «تەربىيىلىنىش» توغرىسىدا سۆزلەيدۇ. بۇ ئادەمنىڭ تونۇشى ساغلام ئەمەس، ھاكاۋۇر، ھارامزادە، رەھبەرلىكنى كۆزگە ئىلمايدۇ، بەلكىم

ھوقۇق تارتىۋېلىش سۇيىقەستى بولۇشى مۇمكىن، دەپ يۇقىرى رەھبەرلەرگە چاقىدۇ. ئۈچىنچى، «ئامما بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى» ئۈستىدە ۋەز ئېيتىدۇ. بۇ ئادەم ئامما بىلەن بولغان مۇناسىۋەتكە دىققەت قىلمايدۇ، ئاممىنى ياراتمايدۇ، ئاممىدىن ئايرىلىپ قالغان، دېگەندەك سىپايە گەپلەر بىلەن «جامائەت پىكرى» تەييارلايدۇ. تۆتىنچى، «ئىستىل مەسىلىسى»نى دەستەك قىلىدۇ. بۇ ئادەم ئەر-ئاياللىق مۇناسىۋەتتە بەكمۇ مۇرەككەپ، نورمالنى ئەمەس، دائىم دېگۈدەك ئىسسىق ئۆتۈشۈپ قالىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ، باشقىلار ئۇنىڭغا بىر نېمە دېمەك تەس دېگەندەك گەپلەرنى ئادەتتىكى ئاممىنى ئاڭلىسۇن دەپ قىلىدۇ.

ھەق گەپ قىلغاندا، ئىقتىدارلىقلارنىڭ كۆزى ئىقتىدارلىقلارنى كۆرىدۇ، دانىشمەنلەرنىڭ يۈرىكى دانىشمەنلەرنى تونۇيدۇ. ئۆزى ناتوغرا تۇرۇپ باشقىلارنى توغرا يولغا باشلىيالىغان ئادەم بولۇپ باقمىغان ۋە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئىقتىدارلىق ئادەمنىڭ ئىقتىدارسىز بىر ئادەمنى يارامىلىق ئادەم دەپ مۇھىم ئىشقا قويۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئىقتىدارلىقلارنى چېلىقتۇرۇشقا ماھىر، ئۈستۈرۈشكە ۋە بېشىغا كۈن كەلسە قوغداشقا قادىر ئادەملەرنىڭ ئۆزى ئىقتىدارلىقتۇر.

خەنزۇلارنىڭ قانۇنچىلىق تارىخىدا «جىڭ بەنچاۋنىڭ ئەنزىگە ھۆكۈم چىقىرىشى» دېگەن بىر ھېكايە بار. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: چىڭ سۇلالىسى زامانىسىدا سەندۇڭلۇق بىر بايۋەچچە بىر ئائىلە ئوقۇتقۇچىسىنى ياللاپ ئۆيىگە تەكلىپ قىپتۇ. يىل بېشىدىلا بۇ ئىككىيلەن مەسلىھەت بىلەن كېڭىشىپ بىر يىل بالىسىنى ئوقۇتۇپ بەرسە سەككىز تىزىق يارماق بېرىدىغانغا پۈتۈشۈپتۇ. ئوقۇتقۇچى نۇرغۇن ئەجىر سىڭدۈرۈپ بايۋەچچىنىڭ ئوغلىغا بىر يىل ساۋاق بېرىپتۇ. يىل توشۇپ پۇلنى بېرىدىغان قارايى كەپقاپتۇ، لېكىن بايۋەچچە پۇلنى

بىرىش ئۇياقتا تۇرسۇن ئەكسىچە، ئۇنى قورسىقىدا ئۈمىچى يوق، ئوغلۇمنىڭ بىر يىللىق ۋاقتىنى ئىسراپ قىلىۋەتتى دېگەننى باھانە قىلىپ، ئوقۇتقۇچىنى ئىشتىن بوشىتىپ ھەيدىۋېتىپتۇ. ئوقۇتقۇچى ئىلاج يەرسە - كېرەكلىرىنى يىغىشتۇرۇپ ئائىلىسىگە قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بوپتۇ. لېكىن ئۇ ئائىلىسىگە قايتىپ بېرىپ بۇنى ئويلىغانسېرى تازا ئاچچىقى كەپتۇ ۋە يامۇلغا بېرىپ بايۋەچچىنىڭ ئۈستىدىن ئەرز قىپتۇ.

ئۇققاندەك، شۇ ۋاقىتتىكى شىيەن يامۇلىنىڭ باشلىقى دەل چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئاتىقى چىققان ئاتاقلىق رەسسام، خەتتات ۋە شائىر جېڭ بەنچياۋ ئىكەن. ئۇنىڭ بىلىم دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ئەدەبىي تالانتى بارلارنى بەكمۇ ئەتىۋارلايدىكەن، ئىشتا ناھايىتى ئادىل ئىكەن. ئۇ، ھېلىقى ئوقۇتقۇچىنىڭ ئەرزىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن: «مەن سىزنى ھازىرلا سىناپ كۆرەي، بىلىمىڭىز زادى قانچىلىك؟» دەپتۇ. ئوقۇتقۇچى ئىمتىھان بېرىشكە ئۆزىنىڭ ھازىرلا تەييار ئىكەنلىكىنى ئېيتىپتۇ. جېڭ بەنچياۋ تورۇسقا قاراپ قولى بىلەن سارايىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئېسىقلىق تۇرغان پانۇسنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ: باشقىسىنى قويۇپ تۇرۇپ كەينى مۇشۇ پانۇستىنلا باشلاي دەپتۇ-دە، تۆۋەندىكىدەك بىر كۇپلېت نەزمە ئوقۇپتۇ:

ئوردا ئىچىدە يورۇق بېرىپ تۇرار ئەنە پانۇس چىراغ،
تۆت تەرەپنى نۇر چاقناتسا يورۇپ كېتەر يېقىن-يىراق.
بۇنىڭلىق ئەخۋار كۆڭلى بىتەۋا ئىشقى-پىراق،
كى، كۆرسە شول يورۇقنى بولۇپ شەيدا تۇرار ھەر ۋاق.

ئوقۇتقۇچى بۇنى ئاڭلاپ بىرئاز تۇرۇختۇۋېلىپ، تۆۋەندىكىدەك بىر كۇپلېت نەزمە توقۇپتۇ:

ئوقۇتتۇم بىر يىل ساۋاق، ئاپياق ئۈچۈن سەككىز يارماق،
سىڭدۈردۈم تالاي ئەجىر، بەرمىدى بىر تال ماياق.
پەرۋانە بوپ شۇ ماياكنىڭ ئىشقىدا، ئوردىغا باستىم ئاياغ،
ياكى ئاپقايمەن ساۋاب يا ئىلتىپات، ياكى قاماق.

جېڭ بەنچياۋ ئوقۇتقۇچىنىڭ نەزمىسىنى ئاڭلاپ بولۇپ، ھەيران قېلىپ ئۇنىڭ ئەدەبىي تالانتىغا قايىل بوپتۇ ھەم بۇ ئوقۇتقۇچىنىڭ قانداقتۇر «قورسىقىدا ئۈمىچى يوق» لۇقىدىن بايۋەچچىنىڭ بالىسىنىڭ «ۋاقتىنى ئىسراپ قىلىۋەتكەن» بولماستىن بەلكى، بايۋەچچىنىڭ ئۆزىنىڭ نوچىلىقىغا ئىشىنىپ ئۇنى بوزەك قىلغانلىقىنى جەزملەشتۈرۈپتۇ-دە، دەرھال ئادەم ئەۋەتىپ ئەيىبكارنى چاقىرىپ كەپتۇ ھەم ئوقۇتقۇچىغا بېرىشكە تېگىشلىك بولغان پۇلنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئەينى بويىچە قايتۇرۇشنى بايۋەچچىگە بۇيرۇپتۇ، جېڭ بەنچياۋ شۇنداق قىلىپ بۇ ئەنزىنى ئادىل ۋە چىۋەرلىك بىلەن بىر ياقلىق قىپتۇ(28).

بۇ ھېكايە بىزگە قابىلىيەتلىك كىشىلەرنىڭ قابىلىيەتسىز، ناچار، كۆچىتۆگۈرلەر تەرىپىدىن بوزەك قىلىنىشقا ئۇچرىغاندا ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ ئادىللىقىنى ياقلاپ ساختىلىقنى بەرھەم بېرىشنىڭ لازىملىقى ھەم قابىلىيەتلىك كىشىلەرنى قوغداش كېرەكلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ.

تارىختىن بېرى قابىلىيەتلىكلەرنى كۆرسىتەلىگەنلەر قابىلىيەتلىك، دۆلەت ئۈچۈن ئىختىساسلىقلارنى كۆرسىتەلىگەنلەر ئەڭ دانالار ھېسابلانغاندى. ئۇلارنىڭ دانالىقى كونكرېتنى قابىلىيەتتە بولماستىن، ئۇلارنىڭ باشقىلاردا كەم تېپىلىدىغان ئۆتكۈر كۆزلۈكلۈكى ۋە كۆڭلى - كۆكسىنىڭ كەڭرىلىكىدە ئىپادىلىنەتتى. بۇنداق ئەھۋال ئۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكىلىرىنى ۋە ھەتتا شەخسىي كۆشەندىلىرىنى

ئۆزىنىڭكىدىن يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلگە كۆرسىتىشتە تېخىمۇ تولۇقراق ئىپادىلىنىدۇ.

ئەمىنىيە دەۋرىدە بەش زومىگەرنىڭ ئاتامانى دەپ نام ئالغان گوەن جۇڭ ۋەزىر بولۇش ئالدىدا باۋشۇيانى ۋەزىرلىككە كۆرسىتىدۇ، باۋشۇيا ۋەزىر بولۇشنى رەت قىلىپ گوەن جۇڭنى كۆرسىتىدۇ. ئەسلىدە گوەن جۇڭ باۋشۇيانىڭ سىياسىي رەقىبى بولۇپ قان قىساسىمۇ بار ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، گوەن جۇڭ بىلەن باۋشۇيا بىرلىكتە سودىگەرچىلىك قىلغان بولۇپ، ھەر نۆۋەت پايدىنى بۆلۈشكەندە گوەن جۇڭ باۋشۇيانى بوزەك قىلىپ ئۆزىگە جىقراق بۆلۈۋالغان. ئەمما باۋشۇيا گوەن جۇڭنىڭ ئائىلىسىنىڭ نامرات بولۇپ، ئانىسىنى بېقىش لازىملىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇنىڭ قىلغان-ئەتكەنلىرىنىڭ ھەممىسىنى كۆڭلىدىن چىقىرىۋەتكەن، دۆلەتكە ۋەزىر تەيىنلەشتەك ئاچقۇچلۇق مەسىلىدە باۋشۇيا دۆلەت مەنپەئەتىنى مۇھىم بىلىپ، ئۆزىنىڭ ۋەتەن قۇرغۇچىلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى بەش قىلىپ ھوقۇقتا قول ئۇزارتمىغان، گوەن جۇڭنى دۈشمەندىن ئەسىر ئېلىنغان دەپ ھاقارەتلىمەستىن سەمىمىيلىك بىلەن چى بېگىگە: «ئەگەر پادىشاھ ئالىيلىرى چى بەگلىكىنى ياخشى باشقۇرۇشنىلا ئويلىسىلا، ئەتىمالىم مەن بۇ ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالارمەن. ئەگەر سىلى جاھاننى بويسۇندۇرماقچى بولسىلا، گوەن جۇڭسىز ئىشلىرى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولماس» دېگەن. شۇنىڭ بىلەن چى بېگى ئۇنىڭ پىكرى بويىچە ئىش كۆرگەن، نەتىجىدە توققۇزى تەل بولۇپ جاھاننى بويسۇندۇرۇشتىن ئىبارەت پىلانى ئىشقا ئاشقان [29].

قەدىمدىن تارتىپ شۇنداق بىر ھەقىقەت باركى، پەقەت ئۆز سىنىپىغا، ئۆز مىللىتىگە ۋە ئۆزىنى بېغىشلىغان ئىشلارغا قارىتا كۈچلۈك مەسئۇلىيەتچانلىقى بار ئادەم ئىختىساس ئىگىلىرىنى كۆرسىتىشتە دائىم دېگۈدەك ئۆزىنى ئۇنتۇپ

شەخسىيەتسىزلىك قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئادەم تونۇيدىغان پاراسەتلىك كۆزلىرى ۋە شەخسىي ئارزۇ-ھەۋەسلەردىن خالىي كۆڭلى-كۆكسى ھازىرقى ئادەملەر ئۈچۈنمۇ ئەينەك قىلىشقا تېگىشلىك.

بىز يۈسۈپ خاس ھاجىپتەك قاراخانىلارنىڭ خانى ھەسەن بۇغراخانغا دۆلەت ئىشلىرىنى دەپ ياخشىلارنى ئىشقا قويۇش مەسلىھەتىنى بەرگەن، شەخسىي ئارزۇ - ھەۋەسلەردىن خالىي، كۆڭلى - كۆكسى كەڭ مەرد دۆلەت ئەربابىنى ئەسلىگىنىمىزدە، ئۇنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ قوش قەۋەت مەنىلىرىگە چوڭقۇر دىققەت قىلغۇمىز كېلىدۇ. ئۇنىڭ قۇرۇلمىلىرىغا قارايدىغان بولساق، ئۇنىڭدىكى ۋەقەلىك بىزگە قاراخانىلارنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرگەن دەسلەپكى مەزگىلدە ھاكىمىيەتنى باشقۇرىدىغانلارنىڭ ياخشىلارنى تاللاش پرىنسىپى ئارقىلىق ۋەزىپىگە قويۇلغانلىقى (ئايتولدىنىڭ نۇرغۇن سىناقلاردىن كېيىن ئاندىن خاننىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىپ ۋەزىرلىككە قويۇلغانلىقى)، كېيىن ھاكىمىيەتنىڭ مىراس قىلىشقا ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكى (ئايتولدى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ۋەزىرلىكنىڭ ئوغلى ئۆگدۈلمىشكە مىراس قالغانلىقى)، ئاخىرىدا ھاكىمىيەت باشقۇرۇشتىن ئىبارەت نازۇك ئىشنىڭ تەسەۋۋۇپ بىلەن بىرلىشىپ كەتكەنلىكى (دەرۋىش ئۆگدۈلمىشنىڭ ۋەزىپىگە قويۇلغانلىقى) قاتارلىق ئۈچ خىل جانلىق كۆرۈنۈشنى ئېنىق كارتىنا بىلەن كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ كىشىدە ئىختىيارسىز ھالدا قاراخانىلارنىڭ ھاكىمىيەت ئورگانلىرىدا ياخشىلار تاللاپ ئىشقا قويۇلغاندا دۆلەت كۈندىن-كۈنگە روناق تاپقان، ھاكىمىيەت خان جەمەتىنىڭ قولىدىن-قولغا ئۆتۈپ مىراس قالغاندا دۆلەتتە داۋالغۇش يۈز بېرىپ ھاكىمىيەتنىڭ ئۇلى تەۋرىگەن، تەسەۋۋۇپ بىلەن بىرلىشىپ كەتكەندە، دۆلەت مۇنقەرز بولۇشتىن ئىبارەت «ئاقىۋەت» كە قالغان دېگەن

خۇلاسىنى چىقارغۇزىدۇ. بۇ يەردىكى مەسىلىنىڭ ئەڭ ئەجەللىك يېرى، ھۆكۈمرانلارنىڭ ياخشىلارنى بايقاش-بايقىيالماسلىقى ۋە ئۇلارنى تاللاپ ئىشقا قويۇشقا ماھىر بولۇش-بولالماسلىقىدا.

دىمەك، سەمىمىي، ئادىل، ھەققانىيەتچى، قابىلىيەتلىك، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئون خىل ئىللەتتىن خالىي، يۇقىرى-تۆۋەن ئىشەنگەن ياخشى يولداشلار كادىرلار خىزمىتىنى ئىشلىگەندە، ئاندىن ئىشلىرىمىز روناق تېپىپ، كادىرلارنىڭ «تۆتتە زامانىۋىلىشىشى» نى ھەقىقىي ۋە سۈپەتلىك ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ؛ مۇشۇنداق ئادەملەردىن تەشكىللەنگەن كادىرلار تارماقلىرى بولغاندىلا ئاندىن ھەقىقىي رەۋىشتىكى قابىلىيەتلىك كىشىلەرنى قەدىرلەيدىغان سەمىمىيلىك، قابىلىيەتلىك كىشىلەرگە تەلپۈنىدىغان ئارزۇ، قابىلىيەتلىكلەرنى تونۇشتا ئۆتكۈر كۆز؛ قابىلىيەتلىكلەرنى ئىشقا قويۇشتا جاسارەت، قابىلىيەتلىكلەرنى ياتقۇزىدىغان كەڭ قورساقلىق؛ قابىلىيەتلىكلەرنى قوغدايدىغان قورقماس ئىرادە بارلىققا كېلىدۇ.

بەشىنچى، يېڭى نەرسىلەر بىلەن ئۈزلۈكسىز ئۆزىنى تولۇقلاپ تۇرۇش — بىر ئىزىدا توختاپ قالماي تەرەققىي قىلىپ بارغانسېرى روناق تېپىشنىڭ چىقىش يولىدۇر

«داۋاملىق يېڭى-يېڭى نەرسىلەرنى تاللاپ قوبۇل قىلىپ تۇرۇش» نىڭ يۈسۈپ خاس ھاجىپ قانۇن ئىدىيىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ناھايىتى مۇھىم بىر مەسىلە ئىكەنلىكى ھەققىدە كىتابىمىزنىڭ 2-بابىدا قىسقىچىلا توختالغانىدۇق. بۇ ماۋزۇدا تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ كىرىپ بارغانسېرى تەرەققىي قىلىپ روناق تېپىش ئۈچۈن ئىنسانىيەتنىڭ يېڭى نەرسىلەر بىلەن ئۆزىنى ئۈزلۈكسىز تولۇقلاپ يېڭىلاپ تۇرۇش لازىملىقى ھەققىدە

مەخسۇس توختىلىمىز.

بۈگۈنكى دۇنيا چوڭ ئۆزگىرىش دولقۇنى ئىچىدە تۇرماقتا. سان-ساناقسىز يېڭى بىلىملەر بالقىپ چىقىپ، كىشىلەرنىڭ بىلىم قاتلاملىرى كۈنسايىن يېڭىلانماقتا. نوقۇل ھالدىكى «ساپ» لىقنى قوغلىشىدىغان بىر تەرەپلىمىلىككە ئىگە كونا ئەنئەنىۋى قاراشلار ھازىرقى زامان ئىنسانلىرىنىڭ ئەقىل بۇلىقىنى ئېچىشقا توسقۇنلۇق قىلىدىغان پۇتلىكاشاڭغا ئايلىنىپ قالدى. بىلىمنىڭ «ئارىلاشما» لىقى ۋە گىرەلىشىپ سىڭىشىپ كېتىشچانلىقى بۇ بىر يېڭى دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىكى بولۇپ، توسۇۋالغىلى بولمايدىغان ئېقىمغا ئايلانماقتا. بۇ ھازىرقى زامان ئەھلىدىن «يېڭى نەرسىلەرنىڭ ئالدىدا كونا نەرسىلەرنىڭ كېرىكى يوق، سەرخىل نەرسىلەرنىڭ ئالدىدا ناچار نەرسىلەرنىڭ كېرىكى يوق» لۇقنى زامانغا لايىقلاشتۇرۇپ ئىجادىي شەرھلەپ، ئۆزىگە «داۋاملىق يېڭى-يېڭى نەرسىلەرنى تاللاپ قوبۇل قىلىپ تۇرۇش» نى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ بىرلا مەقسەت يەنى ئىنساننىڭ ئەڭ ئالىي ئېھتىياجى بولغان «راۋاج تېپىش» ئۈچۈندۇر.

ئادەملەرنىڭ ئېھتىياجىغا بولغان تەلىپى ناھايىتى كۆپ قاتلاملىق بولسىمۇ، مۇنداق ئۈچ خىلدىن ئېشىپ كېتەلمەيدۇ. بىرىنچى، دەسلەپكى ئېھتىياجى، بۇ — ياشاشتۇر. ئىككىنچى، ئاراخىل ئېھتىياجى، بۇ — بەھرىمەن بولۇش (ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتە) دۇر. ئۈچىنچى، ئالىي ئېھتىياجى، بۇ بولسا راۋاج تېپىشتۇر. گەرچە بۇ ئۈچ خىل ئېھتىياج يالغۇز مەلۇم بىر ئادەمنىڭ تۇرمۇش ھاياتىدىن خۇلاسىلەنگەندەك قىلسىمۇ ئەمەلىيەتتە، بىرەر گۇرۇھ، بىرەر سىنىپ، بىرەر دۆلەت ياكى بىرەر مىللەتنىڭ ئەھۋالىمۇ ئوخشاشلا ماس كېلىۋېرىدۇ. جاھاندا تۇغۇلدۇم دەپلا ياشاشنى بىلمەيدىغان، ياشىدىم دەپلا مەنپەئەتلىنىشنى ئويلىمايدىغان، مەنپەئەتلەندىم

دەپلا راۋاج تېپىشنى كۆزلىمەيدىغان ئەخمەقلەر يوق. ئىنسانىيەت دۇنياسىدا مانا شۇ سەۋەبتىن جەڭگى-جېدەل، غەلۋە-غەلىيان، پىتنە-پاسات بولۇپ تۇرىدۇ. مانا بۇ — رىقابەتتۇر.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، دۇنيا زىددىيەت ۋە رىقابەت ئىچىدە تەرەققىي قىلىدۇ. «قۇتادغۇبىلىك» يېزىلغان دەۋر قاراخانىلارنىڭ ئىچكى-تاشقى زىددىيەت ۋە رىقابەتكە دۇچ كېلىۋاتقان دەۋرى بولۇپ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ كىتابىنى مانا مۇشۇ زىددىيەت ۋە رىقابەتلەرنى ئېچىپ بېرىپ، ئىنسانلارنىڭ بۇ دۇنياغا زىددىيەت ۋە رىقابەت ئىچىدە كەلگەنلىكىنى، رىقابەتنىڭ قۇربانى بولۇش ئۈچۈن ئەمەس قەھرىمانى بولۇش ئۈچۈن، مەغلۇپ بولۇپ تۈگىشىپ كېتىش ئۈچۈن ئەمەس غالىب كېلىپ روناق تېپىش ئۈچۈن تۆرەلگەنلىكىنى ئۇقتۇرۇپ قويۇش، ئىنسان بالىسىنى كۈرەشكە ئاتلاندۇرۇش مەقسىتىدە يازغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ياشىغان دەۋردىكى رىقابەتنىڭ تۈگۈنى ئادالەت بىلەن جاھالەت ئىدى. ئۇ بۇ رىقابەتتە ئادالەتنى دەپ جاھالەت ئۈستىدىن غالىب كەلگەن. ئۇ، «قۇتادغۇبىلىك» تە، ئىنسانغا قانداق قىلىپ ئۆزىنىڭ رىقابەتلىشىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇش، رىقابەتچىسىنى قانداق قىلىپ يېڭىش مەسىلىسىنى يورۇتقان. ئۇنىڭ بۇ ئىدىيىسىنى ئالدى بىلەن قانۇننى يېڭىلاشقا ئائىت ئىسلاھات كۆز قارىشىدا، كونا نەرسىلەرنىڭ لەززەتسىز بولىدىغانلىقى، يېڭى نەرسىلەرنى داۋاملىق قوبۇل قىلىپ تۇرۇش كېرەكلىكى توغرىسىدىكى بايانلىرىدا، ئاندىن ھەربىي قوماندان بىلەن ئەلچىلەرنىڭ ھازىرلاشقا تېگىشلىك شەرتلىرىدە، خەزىنىدارلار بىلەن سودىگەرلەرنىڭ سودىدا ئۇتتۇپ چىقىشى، زىيان تارتماسلىقى توغرىسىدىكى بايانلىرىدا كۆرۈش مۇمكىن.

1. «مىم» نى دوست تۇتۇش. ياپونىيە فانتازىيە

فىلىمى — «مىم» غا ئۆسمۈرلەر بىلەن ئوقۇغۇچىلار ھەممىدىن بەك ئامراق. «مىم» — ھازىرقى زاماندا پەيدا بولغان نەرسە ئەمەس، ئۇ ئىنسان پەيدا بولغاندىن تارتىپلا بارلىققا كەلگەن، ئۇ ئادەملەردە دەۋر تەرەققىياتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ دەرىجىسى ئوخشاش بولمىغان ھالدا تەرەققىي قىلىپ بارىدۇ. ئۇنىڭ تەرەققىياتى ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە، بىر تەرەپلىمىلىكتىن كۆپ تەرەپلىمىلىككە، تېيىزلىقتىن چوڭقۇرلۇققا قاراپ بولىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» تە «مىم» غا ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتىغا ھەممىدىن بەك كۆپ ئەھمىيەت بەرگەن. ئەمما ھازىرقىدەك «مىم» ياكى «ئەقىل» دەپ ئەمەس، بەلكى ئەينى زاماننىڭ ئۆز تىلى بولغان «ئەردۇ»، «ئوقۇش» بىلەن ئاتىغان. ئۇ ئادەم بالىسىنىڭ قىممىتىنىڭ باشقا نەرسىدە ئەمەس دەل بىلىم بىلەن ئەقىلدىن بولىدىغانلىقىنى كىتابىنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسى تەرىقىسىدە ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ، كىتابىدا كىشىلەرنى «بىلىمنى بۈيۈك، ئوقۇشنى ئۇلۇغ بىل، بۇ ئىككىسى قۇلنىمۇ تولۇق يۈكسەلدۈرىدۇ» دەپ ئاگاھلاندۇرىدۇ. ئىنسانىيەت تارىخىدا قۇللۇقتىن چىقىپ بىلىملىك، ئەقىللىك بولغانلىقى ئۈچۈن ئەلنى باشقۇرغان قابىلىيەتلىك دانىشمەن ھۆكۈمرانلار ھەم خانىدان ئائىلىسىدىن چىققان تۇرۇقلۇق بىلىمسىز، دۆت بولغانلىقى ئۈچۈن ئەلنى ۋەيران قىلغان ئىقتىدارسىز ھۆكۈمرانلار ئۆتكەن. ئۇلارنىڭ قەدىرلىك-قەدىرسىزلىكى، ئۇلۇغ ياكى ئۇلۇغ ئەمەسلىكى، خەلق ئالدىدا تۆھپىسى بار-يوقلۇقى، دۇئاغا لايىق ئەمەسلىكى، ئۇلارنىڭ پۇقرانى قاقشىتىش بەدىلىگە كەلگەن مال-دۇنياسىنىڭ ئاز-كۆپلۈكى، ھەشەمەتلىك-ھەشەمەتسىزلىكى بىلەن ئەمەس ئەقىل ۋە پەم-پاراسىتىنى ئىشقا سېلىپ دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا بىر قاتار ئادىل قانۇن-نىزام ئورناتقان-ئورناتمىغانلىقى، ئەلدىن

زۇلۇمنى يوقاتقان- يوقاتمىغانلىقى بىلەن ئۆلچىنىپ كەلگەن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەقىل بىلەن بىلىمنى ئادەم ئۈچۈن ئەڭ قىممەتلىك نەرسە دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇ، «جاھاندا بىلىمدىن قىممەتلىك نەرسە بولمايدۇ. ئەركىشى ئۈچۈن بىلىمسىز ئىكەن دېيىلسە بەكمۇ سەت بولىدۇ»، «بىلىمسىز كىشى قارىغۇغا ئوخشاش بولىدۇ»، «ئەقىل دېگەن قاراڭغۇ تۈندىكى چىراغقا ئوخشايدۇ، بىلىم يورۇقلۇق بولۇپ سېنى يورۇتىدۇ»، «بىلىم ئادەمنى گادايلاشتۇرمايدىغان، ئوغرى، قاراقچى ئالالمايدىغان بايلىقتۇر»، «بىلىمسىز كىشىنىڭ كۆڭلى قۇمغىلا ئوخشايدۇ. ئۇنىڭغا دەريانىڭ سۈيى كىرسە تولمايدۇ، ئوتمۇ ئۈنمەيدۇ»، «ئەركىشى بىلىم بىلسە كۈنسايىن بەخت تاپىدۇ، كىچىك بولسىمۇ ئورنى كاتتا بولىدۇ»، «ئادەم ھايۋاندىن بىلىم ئارقىلىق پەرقلىنىدۇ. بىلىمدىن بۈيۈكرەك ھېچ نەرسە بولمايدۇ»، «ئادەم زېرەك بولسا مالدىن قىينالماس بولىدۇ. بىلىمى بولسا ئىشتا يېڭىلمەس بولىدۇ»، «ئىنسان ئىشلىرىنى بىلىم بىلەن باشلىسا، قانداق مەقسەتكە يەتمەكچى بولسا، مەقسىتىگە يېتىدۇ»، «بارلىق ھەيۋەتلىك ئىشلارنىڭ ھەممىسى بىلىمدىن كېلىدۇ، ئىشنىڭ قىيىن تۈگۈنلىرى بىلىم بىلەن يېشىلىدۇ»، «ئەقىل قەيەردە بولسا ئۇلۇغلۇق شۇ يەردە بولىدۇ، بىلىم كىمدە بولسا شۇ بۈيۈكلۈك تاپىدۇ»، «ئەقىلدىن باشقا نەرسىگە ھۆرمەت قىلىنمايدۇ. ئەقىلسىز ئادەم خۇددى بىر ئوچۇم لايغىلا ئوخشايدۇ»، «پۈتۈن ياخشىلىق بىلىمنىڭ پەزىلىتىدىن كېلىدۇ. ئىنسان بىلىمنىڭ كۈچى ئارقىلىق ئاسمانغا چىقالايدۇ»، شۇڭا «بىلىم بىلەن ئىش قىل، بىلىكنى توغرا تۇت، بىلىم ئۆگەن، كۆڭلۈڭ بىكارغا ئۆتمىسۇن»، «بىلىم بىل، ئۆزۈڭ تۆردە ئولتۇرىدىغان بول، بىلىمنى ئۆزۈڭگە كۈچلۈك قەلئە قىل» دەيدۇ[30].

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» تە ئوتتۇرىغا

قويغان ئەقىل ۋە بىلىم توغرىسىدىكى بۇ قىممەتلىك پىكىرلىرى شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدىلا ئىلغارلىق بولۇپ قالماستىن، بۈگۈنكى كۈندىمۇ يەنە ئومۇمىيۈزلۈك ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇنىڭ ھاياتىي كۈچى شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆلمەيدۇكى، ئۇ ئەگەر بۈگۈنكى ئادەملەرگە تەتبىق قىلىنسا، مىسلىسىز مەنىۋى ۋە ماددىي كۈچكە ئايلىنىدۇ. ھازىرقى ئۇيغۇرلار «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ ھەق مىراسخورلىرى تۇرۇقلۇق ئۇنىڭدا كۆرسىتىلگەن «ئەقىل» بىلەن تازا ئاقىللىشالمايۋاتىدۇ.

ئەپسۇسكى، ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالى ئۇلارنىڭ ئەقىل بۇلىقىنى ھەقىقىي تۈردە زامانغا لايىق ئېچىشتىن خېلى يىراقتا، ئىگىلىگەن بىلىملىرى بولسا ناتۇرال ھالەتتە تۇرماقتا. بىز تېخى ئەقىل بۇلىقىنى ئېچىشقا ھەقىقىي ھالدا يۈرۈش قىلغىنىمىز يوق. بۇنى «قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان «ئەقىل» ۋە «بىلىم» نىڭ كۈچى بىلەن ياكى مۇنداقچە ئېيتقاندا ئەنە شۇ «مىم» نىڭ كۈچى بىلەن ئېچىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇڭا ھەربىر ئادەمنىڭ قېشىدا بىرەر «مىم» بولۇشى كېرەك. شۇ چاغدا بىلىم ناتۇراللىقتىن قۇتۇلۇپ چىقىدۇ.

2. غىدىقلاش ئىچىدە غىدىقلىنىش. فىزىئولوگىيە بىلەن پسىخولوگىيىدە، ئورگانىك جىسىملارغا تەسىر كۆرسىتىدىغان ھەمدە ئىنكاس پەيدا قىلالايدىغان ئامىللار غىدىقلىغۇچى جىسىم دېيىلىدۇ. غىدىقلىغۇچى جىسىملارنىڭ ئورگانىك جىسىملارغا بولغان تەسىرى غىدىقلاش تەسىرى ياكى غىدىقلاش دەپ ئاتىلىدۇ. ئىنسان ئۆزىنىڭ ھاياتىدا تۇرمۇش، ئۆگىنىش، خىزمەت شۇنىڭدەك ھەرخىل ئىجتىمائىي پائالىيەتلەردە ھەرخىل، ھەر رەڭدىكى غىدىقلاشلارغا دۇچ كېلىپ تۇرىدۇ. بۇنداق غىدىقلاش كىشىلەرنىڭ ئۇنىڭغا تۇتىدىغان ھەرخىل پوزىتسىيىلىرىنى ئىپادىلەپ ئۇنى تۈرلۈك ئۇسۇل ۋە شەكىللەر بىلەن ئۆزلىرىگە ئىجىل قىلىۋالىدۇ.

ئىنسانلار غىدىقلاشقا دۇچ كەلسە ئۇنىڭدىن قېچىپ ئۆتۈپ كېتەلمەيدۇ. ئۇنىڭغا ئاكتىپ ماسلىشىدۇ ياكى پاسسىپ ماسلىشىدۇ. ئاكتىپ ماسلاشقانلاردا مۇنداق ئالتە خىل ئالامەت كۆرۈلىدۇ. بىرىنچى، ئۆزىگە ئۆزى ناھايىتى ئوبدان، مۇۋاپىق باھا بېرىدۇ. ئۆزىنى ئۆزى ئالدىمايدۇ. ئىككىنچى، ئۆزىنى ئۆزى رازىمەنلىك بىلەن قوبۇل قىلىدۇ، ئۆزىگە كۆڭۈل بۆلىدۇ، ئۆزىنىڭ كۆڭلىگە ئۆزى تەسەللىي بېرىدۇ، ئۆزىنى ئاسرايدۇ، ئۆزىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى جارى قىلدۇرىدۇ، قېيداپ ئۆزىنى تاشلىۋەتمەيدۇ، ئۆزىنى تاشلىۋېتىشنى بولسا ئۆزىنى ئۆزى يوقاتقانلىق دەپ بىلىدۇ. ئۈچىنچى، ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىۋاتقان جەرياندا، تەرەققىياتقا ئاكتىپ، قوللاش پوزىتسىيىسىنى تۇتىدۇ. جەمئىيەت تەرەققىياتىغا تېز ماسلىشىدۇ ھەم ئۇنى قوغلىشىدۇ، شۇ ئارقىلىق ئۆزىنى داۋاملىق تاكامۇللاشتۇرۇپ بارىدۇ. تۆتىنچى، خىزمەتنى تاشلىۋەتمەيدۇ. بۇنداق ئادەملەر ئۆز خىزمىتىنى ئۆز ھاياتىنىڭ قەدىر-قىممىتىنى ئۆلچەيدىغان مەنىۋى ئوزۇق دەپ ئويلايدۇ، بىر جايدا زەربىگە ياكى ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىسا، بۇ زىياننى خىزمەت ئورنىدىكى كۆڭۈللۈك مۇھىتتىن تولدۇرۇۋالغىلى بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. شۇڭا ئۇلار ھەرقانچە غىدىقلانسىمۇ خىزمەتنى تاشلىۋەتمەيدۇ. بەشىنچى، تۇرمۇشتىن لەززەتلىنىدۇ. بىرەر ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىسا، ئۆزىنىڭ تۇرمۇش تەرتىپىنى مۇۋاپىق تەڭشەپ، مۇھىتنى يەڭگۈشلەيدۇ. ئالتىنچى، ئوبيېكتىپ ئەھۋالغا تېز ئويغۇنلىشىدۇ. ئۆزىنىڭ پىلان، مەقسەت، مۇددىئالىرى دۆلەتنىڭ سىياسەت، قانۇن، پىلان، مەقسەت، مۇددىئالىرىغا ئويغۇنلىشالماي قالغاندا ياكى ئارىلىقتا مەلۇم پەرقلەر بولغاندا، بۇنداق ئادەملەر تىرىشچانلىقىنىڭ بۇ يېڭى غىدىقلاشقا ماسلىشالماي بىر-بىرىنى يەۋېتىپ خورىتىش جېڭى قىلىشنى خالىمايدۇ. شۇڭا ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىشقا ئاشۇرماقچى بولغان ئارزۇ،

ئىستەك، مۇددىئالىرىنى ئوبيېكتىپ ئەھۋالغا مۇۋاپىقلاشتۇرمىسا بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ھەم زامانىنىڭ تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ھەم ئارزۇ-مۇددىئالىرىغا يېتىدۇ.

غىدىقلاشقا پاسسىپ ماسلىشىدىغانلاردىمۇ ئوخشاشلا ئالتە خىل ئالامەت كۆرۈلىدۇ. بىرىنچى، ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ. بۇنداق ئادەملەر ئازراق غىدىقلانسىلا ئۆزىنىڭ غىدىقلىغۇچىسىغا پاسسىپ ھۇجۇم ياسايدۇ. يەڭگىللىرى بىرەر ئىشقا، بىرەر نەرسىگە باھانە قىلىپ «قىزىم ساڭا ئېيتاي، كېلىنىم سەن ئاڭلا» ئۇسۇلىنى قوللىنىپ دارىتمىلاپ ئاچچىقىنى چىقىرىدۇ. ئوتتۇرا ھاللىرى يېقىن ئادەملىرى، ئورتاق پىكىردىكىلىرىنى ئىشقا سېلىپ قارشى تەرەپكە كۈشكۈرتىدۇ. ئېغىرلىرى بوھتان، سۇيىقەست ۋە ھەرىكەت پىلانلايدۇ. ئىككىنچى، قورقۇپ تۈگۈلۈۋالىدۇ. بۇنداق ئادەملەر بېشىغا ئازراق ئىش كەلسىلا قورققىنىدىن كىرپىدەك تۈگۈلۈۋالىدۇ. ئۆزىنىڭ رىقابەتچىلىرى ياكى قارشى تەرەپدىكىلەرنى، ياكى شۇلار ياشايدىغان مۇھىتنى كۆرسە، ياكى كۆز ئالدىغا كەلتۈرسە ئىچى دەردكە توشىدۇ. ئىمكان قەدەر ئۇلار بىلەن ئۇچرىشىپ قالماسلىقنى ئويلايدۇ، ئۆزىنى چەتكە ئالىدۇ، بۇ — مەسىلىنى ھەل قىلماي قالماستىن بەلكى ئۇزاق داۋاملىشىۋەرسە غىدىقلىغۇچىنىڭ مىجەزىنى تۈپتىن ئۆزگەرتىۋېتىدۇ. ئۈچىنچى، كۆزىنى يۇمۇۋېلىپ سۈكۈت قىلىدۇ. بۇ خىل ئادەملەر ئوبيېكتىپ غىدىقلاشقا قارىتا پەسەنت قىلماسلىق پوزىتسىيىسىنى تۇتىدۇ، ئەتراپىدا نېمىدەپ غۇلغۇلىلارنىڭ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇنىڭغا قەتئىي قۇلاق سالماي بىغەم قىياپەتكە كىرىۋالىدۇ. بۇ — نېمە قىلىشنى بىلەلمەي ئارىسالدى بولۇپ قالغانلارنىڭ ئىشى. تۆتىنچى، ئىشلارنى پۈتۈنلەي ئۇنتۇپ كېتىدۇ. بۇنداق ئادەملەر بەزى ئۆزلىرى چىداپ تۇرالمايدىغان ياكى جەمئىيەتنىڭ تەلىپىگە ماسلىشالمايدىغان غىدىقلاشلارغا ئۇچرىسا ئۇنىڭغا چورتلا خىيالىدىن

چىقىرىۋېتىش پوزىتسىيىسىنى تۇتىدۇ ھەمدە ئىچكى ئۇنى زادىلا ئويلاشقا يەتمىگۈدەك دەرىجىدە ئۇنتۇپ، كۆڭلىنىڭ تولۇق ئاراملىقى بىلەن پىنھان ئولتۇرۇپ ئۆگىنىش ۋە خىزمىتىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. بەشىنچى، ئىنكار قىلىدۇ. مەلۇم بىر غىدىق غىدىقلانغۇچىغا چىداپ تۇرغۇسىز دەرىجىدە ئازاب ئېلىپ كەلگەن ۋاقىتتا ئۇنىڭغا ئۇنى ئىنكار قىلىش پوزىتسىيىسىنى تۇتۇپ ئۆزىنى قوغدايدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئازاب دەردىدە پۇچۇلىنىپ كېتىشنىڭ بىر مەزگىل ئالدىنى ئالىدۇ. ئالتىنچى، ئۆز ئۆزىدىن تۈگىشىپ كېتىدۇ. بەزىلەر كۈچلۈك ۋە ھەيۋەتلىك غىدىق ئالدىدا ھودۇقۇپ كېتىدۇ، بىرنى كۆرۈپ كۆزى تورلىشىدۇ، ئاندىن كۆز ئالدىغا قاتار غىدىق ئۆچرەتلىرى كېلىدۇ-دە، توپ ئاستا-ئاستا يەل قويۇۋەتكەندەك ئۆزلۈكىدىن لاسىدە بولۇپ سولىشىپ قالىدۇ(31). بۇ رىقابەتلىشەلمەسلىكتۇر. بۇ پەسىلدە ئالاھىدە تەكىتلەشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ھەرقايسى تەرەپلەردىكى پايدىسىز ئامىللارنى ياخشى تىزگىنلەپ، كېلىپ چىقىش ئېھتىمالى بولغان يامان خاراكتېرلىك غىدىقلاشلارنىڭ ئالدىنى ئېلىشتۇر.

3. رىقابەتكە ئاكتىپ قاتنىشىش. ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى رىقابەت ناھايىتى مۇرەككەپ بولىدۇ. ئۇ — قانۇنلۇق، قانۇنسىز، مۇۋاپىق-نامۇۋاپىق، ئادىل-ئادالەتسىز، توغرا-ناتوغرا ھالدا داۋام قىلىدۇ. ھازىر كىشىلەر ئادىل بولۇشنى تەلەپ قىلىشماقتا. «خەلق گېزىتى» نىڭ 1989-يىل 5-ئاينىڭ 15-كۈنىدىكى سانىغا شىن يەننىڭ «ئادىل بولغاندىلا ئىچكى يېغىلىش كۈچى بولىدۇ» دېگەن بىر پارچە ماقالىسى بېسىلغان. ماقالىنىڭ قارىشىچە، «قابىلىيىتىگە يارىشا تەقسىمات قىلىش — ھازىرقى باسقۇچتىكى ئەڭ ئادىل بولغان تەقسىمات پرىنسىپى» بولۇپ، نۆۋەتتە نۇرغۇن كارخانىلار بۇ پرىنسىپنى ئىزچىللاشتۇرمىغانلىقتىن، كارخانا باشقۇرغۇچىلىرى بىلەن ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدىكى

زىددىيەت بارغانسېرى ئۆتكۈرلەشمەكتە ئىكەن. ماقالىنىڭ ئاخىرىدا، «نۆۋەتتە، كارخانىلاردا قابىلىيىتىگە يارىشا تەقسىمات قىلىش پرىنسىپىنى ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا ھەقىقىي ئىجرا قىلىش ئۈچۈن، مەلۇم ماكرولۇق شارائىت ھازىرلىنىشى كېرەك. ھازىر بۇ شارائىت تېخى تولۇق ھازىرلانغىنى يوق، ئەمما بىز شارائىت ھازىرلانغاندىن كېيىن ئىشلەيمىز دەپ كۈتۈپ ئولتۇرماسلىقىمىز كېرەك» دېيىلگەن. بۇ ماقالىنىڭ قوزغىتىشچانلىقى ناھايىتى كۈچلۈك.

ئىرادىسى ئاجىز ئادەملەر رىقابەتلىشىشكىمۇ ئاجىزلىق قىلىدۇ. بىر كىشى بىر زىيالىينىڭ مىللەتنىڭ تەقدىرى ئۈستىدە باش قاتۇرۇۋېتىپ پارتىيىمىزنىڭ ئاز سانلىق مىللەت زىيالىيلىرىنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە شارائىت يارىتىپ بېرىشتەك سىياسىتىنىڭ پارلاق ھەم توغرىلىقى، ئەمما كونكرېت ئىجرا قىلىنىدىغان چاغدا ئۇنىڭ داۋاملىق توسالغۇغا ئۇچراپ تۇرىدىغانلىقى، شۇ سەۋەبتىن نۇرغۇنلىغان زىيالىيلاردا بىرخىل مەيۇسلىنىش، ئىخلاسى يېنىپ كېتىش كەيپىياتلىرىنىڭ ئۆسۈپ، ئۇلارنىڭ ئاكتىپچانلىقىغا تەسىر يېتىۋاتقانلىقى ئۈستىدىن دەرد تۆككىنىنى ئاڭلاپ ھەيران قاپتۇ. ئۇ ئۇنىڭدىن «زامان ئۆزگەرسە يامان ئۆزگىرەمدۇ ياكى يامان ئۆزگەرسە زامان ئۆزگىرەمدۇ؟» دەپ سوراپتۇ. ئۇ كەسكىن قىلىپ: «زامان ئۆزگەرسە يامان ئۆزگىرىدۇ» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. ئۇ ئۇنىڭ سەل كالتە پەم زىيالىي ئىكەنلىكىنى ھېس قىپتۇ-دە، ئۇنىڭدىن: «ئۇنداقتا زامانىنى كىم ئۆزگەرتىدۇ؟» دەپ سوراپتۇ. ئۇ، دەل ئۇنىڭ ئويلىمىغاندەك جاۋاب بېرەلمەي تۇرۇپلا قاپتۇ. ئۇ «زامانىنى ئۆزگەرتىش» بىلەن «يامانىنى ئۆزگەرتىش» نىڭ دىئالېكتىكىلىق مۇناسىۋىتىنى تازا چۈشەنمەيدىكەن، يامانلارنى بەدەل تۆلەش ئارقىلىق ئۆزگەرتكەندىلا ئاندىن زاماننىڭ ئۆزگىرىدىغانلىقى، زامان ئۆزگەرگەندىلا ئاندىن يامانلارغا بازار قالمايدىغانلىقىنى

ئانچە بىلىپ كەتمەيدىكەن. بىلىش كېرەككى، تۈزۈلگەن سىياسەتنىڭ توغرا بولۇشى بىلەن ئىجرا قىلىنىشىنىڭ توغرا بولماسلىقى، يامانلارنىڭ بازارنى ئىشغال قىلىۋېلىشى بىلەن زامان ئەھلىنىڭ ئۇلاردىن بىزار بولۇپ ئۇلارغا يول قويماسلىقى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۇزاق مۇددەت داۋام قىلىدىغان ئادالەت بىلەن جاھالەت، توغرىلىق بىلەن ئەگرىلىك ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

دىئالېكتىكىنىڭ قارىشىچە، پەرق مۇتلەق، بىرلىك نىسپىي، ئادالەتسىز رىقابەت مۇتلەق، ئادىللىق نىسپىي بولىدۇ. ئىنسانلار دۇنياسى ئادالەتسىزلىك بىلەن تولغان بولۇپ «تەڭشەلمىگەن ئالەم». جەمئىيەت مەيلى قانچە تەرەققىي قىلىپ كەتسۇن، ئۇنىڭدىكى رىقابەت تەڭلىك فورمۇلىسى بويىچە داۋام قىلمايدۇ.

سوتسىيالىستىك تۈزۈمىمىزدىكى ئادىللىقنى بەزىلەر كىرىمنىڭ باراۋەرلەشتۈرۈلۈشى دېسە، بەزىلەر پۇرسەتنىڭ باراۋەرلەشتۈرۈلۈشى دەيدۇ. يەنە بەزىلەر ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش دەيدۇ، بۇ ئۈچ خىل قاراشنىڭ ھەممىسىنىڭ داۋلىسى باردەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ھەممىسىنىڭ داۋلىسى مۇكەممەل ئەمەستۇر. ئۇنىڭ مۇكەممەل بولالماسلىقى، ئۇلارنىڭ پەقەت مەلۇم بىر نۇقتىدىن چىقىپ، ئادىللىقنى يەك قەۋەت مەنىسى بويىچە تەھلىل قىلغانلىقى ۋە چۈشەنگەنلىكىدە. شۇڭا قايسى خىل كۆز قاراش بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەممىسى بىردەك نەزەرىيە جەھەتتىكى نامراتلىق ۋە كونكرېتنى ئۇيۇشتۇرۇش جەھەتتىكى يېتىشسىزلىكتىن خالىي بولالمايدۇ.

ئادىللىقنى كىرىمنىڭ باراۋەرلەشتۈرۈلۈشى دېگۈچىلەر كىشىلەرنىڭ كىرىم سەۋىيىسىنى بىرخىللاشتۇرۇپ، شۇ ئارقىلىق بىرخىل ئادىللىقنى شەكىللەندۈرمەكچى بولىدۇ. ھالبۇكى،

مۇنداق كىرىمنى زورمۇزور باراۋەرلەشتۈرۈش يەنە بىرخىل ئادىل بولماسلىققا زېمىن ھازىرلايدۇ. يەنى ئەمگەك، پۇل، مال-مۈلۈك، تەۋەككۇل قىلىش ۋە تېخنىكا قاتارلىق جەھەتلەردە كۆپ بەدەل تۆلىگۈچىلەرنىڭ كىرىمىنى ئاز بەدەل تۆلىگۈچىلەرنىڭ كىرىمى بىلەن تەڭسىز ھالدا باراۋەرلەشتۈرۈشتەك ئەھۋال كېلىپ چىقىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە كىرىمنى باراۋەرلەشتۈرۈش دېگەننىڭ ئۆزىمۇ بىر نىسپىي نەرسە. چۈنكى، ھەرقايسى ئائىلىلەرنىڭ ئەھۋالى (نوپۇسى، ئىشقا ئورۇنلاشقان ئادەملىرىنىڭ سانى قاتارلىق) ئوخشىمايدۇ، شۇڭا ئائىلىلەرگە كىرىدىغان كىرىمنىڭ سانىمۇ ئوخشىمايدۇ. ئوخشاش تۇرمۇش سەۋىيىسىگە ئېرىشىش ئۈچۈن لازىم بولىدىغىنى ئوخشىمىغان ئائىلىۋى كىرىم سەۋىيىسى بولىدۇ. قىسقىسى، كىرىمنىڭ باراۋەرلەشتۈرۈلۈشى ئوخشاش سەۋىيىدىكى پاراۋانلىق سەۋىيىسىنى بارلىققا كەلتۈرەلمەيدۇ، ئەكسىچە، تەڭ تەقسىماتچىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ كىشىلەرنىڭ ئۆزىدە ئەسلىدە بار بولغان ئامىللارنى جارى قىلدۇرۇش ئاكتىپچانلىقىغا كاشىلا سالىدۇ.

ئادىللىقنى پۇرسەتنىڭ باراۋەرلەشتۈرۈلۈشى دېگۈچىلەر ھەربىر ئادەمنىڭ بازار رىقابىتى ۋە باشقا سورۇنلاردىكى بەھرىمەنلىنىشلەرگە قاتنىشىش پۇرسىتى، ئۆتۈپ چىقىش پۇرسىتى ياكى تاللىۋېلىش پۇرسىتى ئوخشاش بولۇش كېرەك، دېگەننى تەكىتلەيدۇ. جەمئىيەت ھەربىر ئادەمنىڭ تەرەققىي قىلىپ ئۆزىنى بېيىتىپ مۇكەممەللەشتۈرۈشى ئۈچۈن، باراۋەر رىقابەتلىشىشنىڭ تاشقى مۇھىتىنى يارىتىپ بېرىدۇ. ئەمما ھەربىر ئادەمنىڭ ئۆزىنىڭ شارائىتىدىكى پەرقلەر تۈپەيلىدىن كېلىپ چىقىدىغان باراۋەرسىزلىكلەرنى يوق قىلىۋېتەلمەيدۇ. كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان تۇغما قابىلىيەتلەرنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىدىن كاپىتال ۋە مەبلەغكە بولغان ۋارىسلىق قىلىش، ئىگىلەپ تۇرۇش، ھەيدەكچىلىك قىلىش مۇناسىۋەتلىرىمۇ ئوخشاش

بولمايدۇ ھەم مەلۇم بىر ئىشقا تۇتۇش قىلغان ۋاقىتمۇ ئوخشىمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن رىقابەتكە قاتنىشىش پۇرسىتى، ئۇتۇپ چىقىش پۇرسىتى، تاللىنىش پۇرسىتىمۇ باراۋەر بولمايدۇ. مىسال ئۈچۈن ئالساق، تۇغما قابىلىيىتى (تەبىئىي شارائىتى) ياخشى، ساپاسى يۇقىرى بولغان ئەمگەكچىلەر تۇغما قابىلىيىتى (تەبىئىي شارائىتى) ناچار، ساپاسى تۆۋەن ئەمگەكچىلەرگە قارىغاندا، كۆپرەك تاللىنىش پۇرسىتىگە ئىگە بولىدۇ، مەبلىغى كۆپرەك زاۋۇت باشقۇرغۇچىنىڭ قەرز پۇل ئېلىش-بېرىشى مەبلىغى ئازراق زاۋۇت باشقۇرغۇچىغا قارىغاندا كۆپرەك بولىدۇ. شۇڭلاشقا، ئەگەر نوقۇل ھالدا مۇشۇنداق «پۇرسەت باراۋەرلىكى» نى ئۆزىگە ئۆلچەم قىلغان ئادىللىق بىلەن سىياسەتلەرنى تۈزسە ۋە شۇ بويىچە ئىش قىلىنسا، ئۇنىڭ نەتىجىسى جەمئىيەتتە ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

ئۈچىنچى خىلدىكىلەر ئادىللىقنىڭ مەنىسى بىلەن ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىشنىڭ ئوتتۇرىسىغا تەڭلىك بەلگىسى قويىدۇ. بۇنداق قىلغاندا، ھازىرقى باسقۇچتىكى ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىشتا سۈپەت جەھەتتىكى ئوخشاشلىق ۋە سان جەھەتتىكى پەرقنىڭ بولىدىغانلىقىدەك ئالاھىدىلىكىنى يەنى نورمىلىق ئەمگەككە نورمىلىق ھەق بېرىشنىڭ تېخى پۈتۈن جەمئىيەت دائىرىسىدە ئىشقا ئېشىشىنىڭ مۇمكىنچىلىكىنىڭ تولۇق پىشىپ يېتىشمىگەنلىكىنى نەزەردە تۇتمىغان بولىدۇ. چۈنكى، ئوخشىمىغان كارخانىلارنىڭ تىجارەت شارائىتى ھەم تىجارەت ئەھۋالى ئوخشاش بولمايدۇ. گەرچە ھەرقايسى كارخانىلاردىكى ئەمگەكچىلەرنىڭ سەرپ قىلغان ئەمگىكى ئوخشاش بولسىمۇ، ئەمەلىي كىرىمى ئوخشاش بولالمايدۇ، ھەتتا پەرقى ناھايىتى چوڭ بولىدۇ. شۇڭلاشقا، ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش ئارقىلىق قولغا كەلگەن ئادىللىق ھازىرقى باسقۇچتا دائىرە

خاراكتېرلىك قىسمەن ئادىللىق خاراكتېرىنى ئالغان بولۇپ، تېخى پۈتكۈل جەمئىيەت دائىرىسىدىكى ئادىللىق بولۇپ ھېسابلىنالمايدۇ.

ئادىللىق ناھايىتى مۇرەككەپ بولغان بىر كاتېگورىيە بولۇپ، ئۇنى يۈزەكى ھالدا ئاددىي چۈشىنىشكە بولمايدۇ. ئۇ، ئىقتىسادىي ئادىللىق ۋە ئىجتىمائىي ئادىللىقتىن ئىبارەت قوش قەۋەت مەنىگە ئىگە. ئىقتىسادىي ئادىللىق — كىشىلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەتلىرىنىڭ تەلىپىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان رىقابىتىنىڭ تاشقى شارائىتىنىڭ ئوخشاش بولۇشى ھەم كىشىلەرنىڭ سالغان ئامىللىرىنىڭ سان ۋە سۈپەتكە ئاساسەن كىرىمنى تەقسىم قىلىشتىن ئىبارەت مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىجتىمائىي ئادىللىقمۇ كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنىڭ باراۋەر بولۇپ، باراۋەر ياشاش ۋە تەرەققىي قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇشىنى، ھوقۇق بىلەن مەسئۇلىيەتنىڭ بىر-بىرىگە ماس كېلىشىنى ھەم كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى كىرىم جەھەتتە بولىدىغان پەرقنىڭ جەمئىيەت پىسخىكىسىنىڭ چىداملىق ئىقتىدارىدىن ئېشىپ كەتمەسلىكىنى يەنى، كىرىم پەرقىنىڭ مۇۋاپىق بولۇپ، كىرىم تەقسىماتىنىڭ ھەربىر جەمئىيەت ئەزاسىنىڭ ئەقەللىي تۇرمۇش ھاجىتىنى قاندۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىشى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىقتىسادىي ئادىللىقنىڭ تەشەببۇس قىلىدىغىنى ئامىل سېلىش بىلەن كىرىمنىڭ ئوڭ تاناسىپ بولۇشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش بولسا، ئىجتىمائىي ئادىللىقنىڭ تەشەببۇس قىلىدىغىنى كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى كىرىم پەرقىنى مۇۋاپىق دائىرىگە تەڭشەپ، ھەممە جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئەڭ ئەقەللىي تۇرمۇش تەلىپىنى قاندۇرۇش بولىدۇ. ئىقتىسادىي ئادىللىققا قارىشىنىڭ ئۆلچىمى — تاۋار ئىگىلىكىدىكى باھانى تەڭشەش پىرىنسىپى بولۇپ، ئۇ، ئىقتىسادىي ۋە دەرىجىدىن

تاشقىرى ئىقتىسادىي مونوپولىيە بىلەن ئىمتىيازنى يوق قىلىپ
مۇۋاپىق ھالدىكى رىقابەتنى قانات يايدۇرۇشنى ئۆزىنىڭ
ۋاستىسى قىلىدۇ. ئىجتىمائىي ئادىللىققا قاراشنىڭ ئۆلچىمى
ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكى شارائىتى ئاستىدىكى ئورتاق
بېيىش پرىنسىپى بولۇپ، ئۇ، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي، قانۇن
ۋە مەمۇرىي ۋاستىلىرى يەنى ھۆكۈمەتنىڭ تەقسىمات
مېخانىزمىنى ئىشقا سېلىپ، كىرىمنىڭ قايتا تەقسىملىنىشىنى
تەڭشەش ھەمدە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۈزلۈكسىز
تەرەققىي قىلىشى ئاساسىدا كىشىلەرنىڭ كىرىم سەۋىيىسىنى
تەدرىجىي يۇقىرى كۆتۈرۈشنى ئۆزىنىڭ ۋاستىسى قىلىدۇ.

ئىقتىسادىي ئادىللىق بىلەن ئىجتىمائىي ئادىللىق ئوتتۇرىسىدا
ھەم پەرقلەر بولىدۇ، ھەم بىر-بىرىگە مۇناسىۋەتلىك. ئۇلارنىڭ
پەرقى، يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك ئىككىسىنىڭ تەبىرى، نەتىجىسى،
ئۆلچىمى ۋە ئىشقا ئېشىش شەكلىنىڭ ئوخشىماسلىقىدا بولسا،
ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى — ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكى شارائىتى
ئاستىدا، ئىقتىسادىي ئادىللىقنىڭ ئىجتىمائىي ئادىللىققا قاراپ
شوتىسمان تەرەققىي قىلىش تەلىپىنى ھەم رېئاللىق مۇمكىنچىلىكى-
نى ھازىرلىغاندا ئىپادىلىنىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن قىلىپ
ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي ئادىللىق ئىقتىسادىي ئادىللىقنى ئۆزىگە
ئالدىنقى شەرت قىلغان بولۇپ، ئۇ، كىرىم تەقسىماتىغا قارىتا
تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەڭشەش ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق
ئىشقا ئاشۇرۇلىدۇ.

ئادىل بولماسلىق — ئادىل بولۇشقا ئوخشاش بەكمۇ
مۇرەككەپ بولغان بىرخىل مەسىلە. ئاددىيراق قىلىپ
تۈرلەندۈرگەندە، ئۇنى ئوبيېكتىپ جەھەتتىكى ئادىلسىزلىق
ھەم سۇبيېكتىپ سېزىمدىكى ئادىلسىزلىق دەپ ئىككىگە بۆلۈشكە
بولىدۇ. مەسىلەن، ئالدىنقى بىرقانچە يىلدا جەمئىيەتتە
«ئوپىراتسىيە پىچىقىنى تۇتقانلار ئۇستىرا تۇتقانلارغا يەتمەيدۇ،

ئاتوم ياسايدىغانلار كوچىدا چاي ساتقانلارغا يەتمەيدۇ»
دېگەن قىزىق گەپ تارقالدى. مانا بۇ ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەتتىكى
ئادىلسىزلىق، يەنە مەسىلەن ئالايلۇق، قانۇننىڭ ئۆزىدىن
قىلىپ ئېيتقاندا، بىر دۆلەتتە بىرلا قانۇن بولۇشى ۋە ئوخشاش
تەتبىقلىنىشى لازىم، شۇنداق بولغاندىلا ئۇ ئادىل بولغان
بولىدۇ، ھالبۇكى، بەزى ھاللاردا ئىمتىيازنىڭ غالىب كېلەلە-
لىكىدىن ھەقىقەت يېپىلىپ، بىر دۆلەتتە بىرقانچە خىل قانۇن
پەيدا بولۇپ، ئوخشاش تەتبىق قىلىنمايدىغان ئەھۋاللارمۇ
بولۇپ قالىدۇ. مانا بۇ ئادىلسىزلىقتۇر. ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەتتە
قانداق ئادىلسىزلىق بولغان بولسا، سۇبيېكتىپ سېزىمدىمۇ
شۇنداق ئادىلسىزلىق بولىدۇ. مەسىلەن، كىچىك ۋاقتىدا بىر
سىنىپتا ئوقۇغان ساۋاقداشلاردىن بەزىلەر باشقارما باشلىقى،
بەزىلەر مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى، بەزىلەر پروفېسسور، بەزىلەر
ئادەتتىكى ئوقۇتقۇچى، بەزىلەر مىليونېر، بەزىلەر بولسا بىر
جېنىنى باقالمايدىغان نامرات يوقسۇللاردىن بولىدۇ. ئەسلى
ئادىللىق ئوقۇمىدىن ئېيتقاندا، ئۇلار بىر سىنىپتا ئوقۇغانىكەن
ئۆسسە تەڭ ئۆسۈشى، ئالىم بولسا تەڭ بولۇشى، پۇل تاپسا
تەڭ تېپىشى لازىم ئىدى. شۇ چاغدىلا ئىش ئۆزىنىڭ ئادىل
ئۆلچىمىنى تاپقان بولاتتى. ئەمما ئوبيېكتىپ رېئاللىقتا ئۇنداق
ئادىل ئىش يوق. بۇ يەردىكى مەسىلە مەيلى قايسى
جەھەتتىن قارىمايلى، بىرلا ئىشنى يەنى جامائەت پىكرى
تەييار قىلىشنى كۆزدە تۇتقان. بۇنداق «ئادىلسىزلىق»نى
بىرلىككە كەلتۈرۈشنىڭ بىرلا ئۇسۇلى بار، يەنى ئۇ بولسىمۇ،
ۋاقىتنى چەك سىزىقى قىلىش. ۋاقىتنى چەك سىزىقى قىلغاندا،
دەسمايىسىگە قاراپ سەپكە تۇرغۇزۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.
دەسمايىسىگە قاراپ سەپكە تۇرغۇزۇلمىسا بۇنى بىرلىككە
كەلتۈرۈش مۇمكىن ئەمەس. ئەمما دەسمايىسىگە قاراپ
سەپكە تۇرغۇزۇشنىڭ ئۆزى بىر بۆلۈك ھەقىقىي تالانتنى

بارلارنى كۆمۈپ قويىدۇ — ئەسلىدە تالانتى بارلار كۆپرەك ئىشلىشى، مۇھىم ئىشنى ئىشلىشى، چوڭراق ۋەزىپىلەرگە قويۇلۇشى كېرەك، شۇ چاغدا ئىش راۋاج تاپىدۇ. ئەلنىڭ ئىشنى راۋاج تاپتۇرۇش ئۈچۈن شۇنداق قىلماي بولمايدۇ. ئەمما ئىشىنىش كېرەككى، پۈتۈن يەر يۈزىدە ئەقىل يوقاپ كەتكەن تەقدىردىمۇ قابىلىيەتسىز، نادانلار ئۆزىنى ھەرگىز قابىلىيەتسىز ۋە نادان دېگۈسى كەلمەيدۇ، شۇڭا ياخشىلارنى ئۆزىنىڭ ئۆلچىمى بويىچە باھالاپ ھەر سەۋەب بىلەن ناچارلىقتا ئەيىبلەيدۇ، بۇ ئىنسانىيەت دۇنياسىدا مەڭگۈ داۋاملىشىدىغان قابىلىيەتلىكلەرنىڭ جاھان سورىشى بىلەن يارامسىزلارنىڭ ھوقۇقنى ئەخمەق ئېتىشى ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەتتۇر.

ئەسلىدىكى ئادىللىق ئۆلچىمى بويىچە قارىغاندا، بىلىملىكلەر قەدىرلىنىشى، بىلىمسىزلەر قەدىرلەنمەسلىكى، توغرا يولدا ماڭىدىغانلار قەدىرلىنىشى، ئەگرى يولدا ماڭىدىغانلار قەدىرلەنمەسلىكى، ئىقتىدارلىقلار قەدىرلىنىشى، ئىقتىدارسىزلار قەدىرلەنمەسلىكى، ئۆزىنىڭ قىممىتىنى چۈشىنىپ ئىنسانىيەت ئۈچۈن مەنىۋى بايلىق ياراتقۇچىلار قەدىرلىنىشى، ئۆزىنىڭ غۇرۇرىنى دەپسەندە قىلىپ تەخسىكەشلىك بىلەن جان باقىدىغانلار قەدىرلەنمەسلىكى كېرەك. ئەمما ئەمەلىي تۇرمۇشتا مۇشۇ ئۆلچەمنى ئىشقا ئاشۇرۇش تولىمۇ قىيىن بولغان مۇرەككەپ مەسىلە. قەدىرلەشكە تېگىشلىكلەر خورلىنىدىغان، خورلاشقا تېگىشلىكلەر قەدىرلىنىدىغان، جازالاشقا تېگىشلىكلەر مۇكاپاتلىنىدىغان، مۇكاپاتلاشقا تېگىشلىكلەر جازالىنىپ قالىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولۇپ تۇرىدۇ. قىسقىسى، جاھالەت ھەممە دەۋردە ئۆزىگە خاس مەزمۇنلار بىلەن بىپپ ئادالەتكە كۈشەندە بولۇپ بارىدۇ.

مەلۇم بولۇشىچە، 1965-يىلى ئامېرىكىلىق ئادامس دېگەن

بىر كىشى سېزىم جەھەتتىكى ئادىلسىزلىقنىڭ قانۇنىيەتلىرى ھەققىدە ناھايىتى كۆپ باش قاتۇرغان، ئاخىرىدا «ئادىللىق مۇناسىۋەتتى تەڭلىمىسى» دېگەن تەڭلىمىنى تۈزۈپ چىققان، ئۇ تەڭلىمىنىڭ سول تەرىپىگە بىر ئادەمنىڭ ئۆزىنىڭ تىرىشچانلىقى ئارقىلىق ئېرىشكەن مۇكاپات ھەققىگە بولغان سېزىمى بىلەن ئۆزىنىڭ شۇ ئىشقا كەتكەن سېزىمىدىن ئىبارەت قوش سېزىمىنىڭ نىسبەت قىممىتى قويۇلغان. تەڭلىمىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە بولسا، ئوخشاشلا يەنە شۇ كىشىنىڭ ئۆزىگە سېلىشتۇرماقچى بولغان ئادەمنىڭ يەنە شۇ ھېلىقى ئىككى تەرىپىگە بولغان نىسبەت قىممىتى قويۇلغان، ئەگەر تەڭلىمىنىڭ ئىككى تەرىپى ئۆزئارا تەڭلەشسە ياكى پەرق چوڭ بولمىسا، ئۇنداقتا بۇ ئادەم ئادىل ياكى ئاساسەن ئادىل دەپ قارىلىدىكەن. ئەگەر تەڭلىمىنىڭ ئىككى تەرىپىدە پەرق بولسا ياكى پەرق ئالاھىدە چوڭ بولسا، ئۇنداقتا ئۇ ئادىل ئەمەس ياكى بەكمۇ ئادىل ئەمەس دەپ قارىلىدىكەن(32). بۇ تەڭلىمە گەرچە ناھايىتى ئاددىي بولسىمۇ نۇرغۇن مەسىلىلەرگە جاۋاب بېرەلەيدۇ. كىشىلەر ئوخشىمىغان ۋاقىتلاردا تۇرۇپ تەڭلىمە تۈزۈپ چىقىپ، ھەر خىل ئادەملەرنىڭ ئوخشىمىغان تەرەپلىرىگە قارىتا مۇرەككەپرەك يوسۇندا سېلىشتۇرما قىلىپ باقسا بولىدۇ. بۇ يەردىكى دېيىلىۋاتقىنى سېزىمدىكى سېلىشتۇرۇش. سېزىممۇ كۆز قاراشنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. ئەگەر كۆز قاراش توغرا بولمىسا، سېزىممۇ مۇۋاپىق بولمايدۇ. ئۇنداقتا ئۇنىڭ ئادىل دەپ ھېس قىلغىنىنىڭ ئادىل بولۇشى، ئادىل بولمىدى دېگىنىنىڭ ئادىل بولماسلىقى ناتايىن. مەسىلەن، ئېتىزدا ئىشلەيدىغان دېھقان بىلەن ئىشخانىدا ئىشلەيدىغان بىر كادىرنىڭ سەرپ قىلغان ئېنېرگىيىسى بىلەن ئىگە بولغان ئىش ھەققى ئوتتۇرىسىدىكى كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا سېزىمدىكى ئادىلسىزلىق مەۋجۇت. ئېتىزلىقتا كەتمەن بىلەن يەر تىلغاپ

ئىشلەيدىغان دېھقان كوئوپىيى ئىشخانىدا «يىكار» ئولتۇرىدىغان زىيالىينىڭ مائاش ئالغانلىقىنى، يەنە كېلىپ ئۆزى ئاقتۇرغان تەرنىڭ $\frac{1}{10}$ قىسمىنىمۇ ئاقتۇرماي تۇرۇپلا ئاي توشسىلا نەچچە يۈز يۈەنلەپ كىرىمگە ئىگە بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، تازا ئىچى پۇشىدۇ. ئىچى پۇشقانسېرى بۇنىڭ بىر خىل «ئادىلسىزلىق» ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىدۇ. بۇ خىل سەزگۈ بىلەن ئۆزىنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنىنى ۋە «ئادىل»، «ئادىلسىزلىق» نى باھالايدىغان ئادەملەر ئاز ئەمەس. بۇ—ئىلمىي رىقابەتلىشىشنىڭ ناھايىتى چوڭ دۈشمىنى. ئۇلار ئۆزلىرى تەرلەپ-پىشىپ ئىشلەۋاتقان ۋاقىتلىرىدا باشقىلارنىڭ قېتىرقىنىپ ئەقلىنى ئىشقا سېلىۋاتقانلىقىنى، شۇ نوقۇل تەر ئاققۇزۇپ، كالىدەك پۇشۇلداپ ئىشلەشتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ رىقابەتچىلىرىدەك بىلىم بىلەن ئەقىلگە تايىنىشىنى، بۇ «ئادىلسىزلىق» لارنى قارا كۈچ بىلەن ئەمەس، بەلكى بىلىمگە ۋە بىلىمنىڭ ۋۇجۇدىدىن ھاسىل بولغان زور ھاياتىي كۈچىگە تايىنىش ئارقىلىق تۈگەتكىلى بولىدىغانلىقىنى چۈشەنمەيدۇ.

ئادەم بەدىنىدىكى ھەربىر ئەزالارنىڭ ئۆتەيدىغان ۋەزىپىلىرىنى بىرى بىرىگە ۋەكالىتەن ئۆتەپ قويالمىغاندەك، ئەقلى ئەمگەك قىلغۇچىلارنىڭ ۋەزىپىسىنى جىسمانىي ئەمگەك قىلغۇچىلار ئۆتەپ قويالمايدۇ. ھەر ئىككىلىسى ئوخشاش ئادەم بولغاندىكىن ئەسلىدە ئۆتەپ قويسا بولاتتى، شۇ چاغدا ئادىل بولغان بولاتتى. ئەمما ئەقلىنىڭ، ئىدراكنىڭ يېتىلىشى، تەرەققىي قىلىشىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىدىن بۇ يەردە تەبىئىي ھالدا بىر ئادىلسىزلىق كېلىپ چىقىدۇ. «تارىخىي خاتىرىلەر. سۈن ۋۇنىڭ تەرجىمھالى» دا: «ئىشقا يارايدىغانلار سۆزگە يارىماس، سۆزگە يارايدىغانلار ئىشقا يارىماس» دېيىلگەن(33). ئەمەلىي تۇرمۇشتا ھەقىقەتەن شۇنداق ئىش مەۋجۇت. ئالايلۇق،

بەزىلەر «زۇڭتۇڭ سايلاش قانۇنى»، «دۆلەت باشلىقى توغرىسىدا» دېگەندەك ئوخشاش داڭلىق كىتابلارنى يازالىسىمۇ زۇڭتۇڭ بولۇپ سايلىنالىشى ناتايىن، ئەكسىچە زۇڭتۇڭ بولغان ئورغۇن كىشىلەردىن ئاشۇنداق كىتابلارنى يازالىغىنى يوق. مانا مۇشۇنداق ئىشلار تۆپەيلىدىن بەزى قولىدا ھوقۇقى بار ئەمەلدارلار ئۆزلىرىنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك تەجرىبە ۋە رەھبەرلىك سەنئىتىگە باي ۋە ماھىر ئىكەنلىكىدىن پەخىرلىنىپ ئىلىم ئەھلىلىرىنى كۆزگە ئىلمايدۇ. بەزى ئىلىم ئەھلىلىرى بولسا قورسىقىدا ئۈمچى بارلىقى ۋە قەلەم قابىلىيىتى بارلىقىدىن پەخىرلىنىپ ئەمەلدارلارنى مەنسىتمەيدۇ. بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ چارىسى بار، ئۇ بولسىمۇ ئىشقا يارايدىغانلارنى سۆزگە يارايدىغان قىلىش، سۆزگە يارايدىغانلارنىمۇ ئىشقا يارايدىغان قىلىشتىن ئىبارەت.

ئادالەتسىز رىقابەت ئىچىدە غەلىبە قىلىشنىڭ يوللىرى كۆپ. ئەمما ئۇ كىتابقا پۈتۈلمىگەن، يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ ئېنىق كۆرسەتمە بەرمىگەن، پەقەت ئەقلىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا ھاۋالە قىلغان. بەزىلەر ئۇنى «كۆڭۈلدىلا بىلىپ ئېغىزدىن چىقارغىلى بولماس پەم» دەپ ئاتىشىدۇ. ئەمەلىي تۇرمۇشتا ئورغۇنلىغان ئىشلار ئاشۇ «پەم» لەرنىڭ يېتەكچىلىكىدە رېتى-رېتى بويىچە ئورۇندىلىپ كېتىدۇ. ھەرقانداق بىرەر كونكرېتنى ئۇسۇل مەلۇم بىر ئالاھىدە مۇھىتتا ئۆزىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ، باشقا بىر مۇھىت ئاستىدا بولسا ئاقمايدۇ. شۇڭا ئادەم ئۆزىنىڭ رىقابەت ئىچىدىكى ئارزۇ، مۇددىئا، ئۇسۇل، تەدبىرلىرىنى ھەرىكەتكە كەلتۈرمەن دېسە چوقۇم دەۋر تەلىپىگە ئويغۇنلىشىش كېرەك.

«شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1991-يىل 5-ئاينىڭ 4-كۈندىكى ئۇيغۇرچە سانىغا شىنجاڭ گېزىتى ئوبزورچىسىنىڭ «ئىسلاھات ئېڭىنى كۈچەيتىپ، ئىسلاھات سالمىقىنى ئاشۇرايلى»

سەرلەۋھىلىك ماقالىسى بېسىلدى. ئۇنىڭدا: «كەلگۈسى ئون يىلدا شىنجاڭ بازار رىقابىتىدىن ئىبارەت ئەڭ ئېغىر مۇسابىقىگە دۇچ كېلىدۇ. بازار رىقابىتىدە ياخشىلىرى تاللىنىپ، ناچىرى شاللىۋېتىلىدۇ. بۇنىڭدا يۈز-خاتىر قىلىنمايدۇ» دېيىلگەن. 1988-يىل 10-ئاينىڭ 21-كۈنىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ ئۇيغۇرچە سانىغا يولداش جاڭ شۈيگەننىڭ «رىقابەت مېخانىزمى كىرگۈزۈلگەندە مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىكى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرامدۇ؟» ناملىق بىر پارچە ماقالىسى بېسىلغان. بۇ ماقالىدە، مىللىي رايونلاردا تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، رىقابەت مېخانىزمىنىڭ مىللىي رايونلارغا كىرىدىغانلىقى ۋە مىللىي ئىگىلىككە سىڭىدىغانلىقى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن. بەزىلەرنىڭ رىقابەت مېخانىزمى كىرگۈزۈلسە، مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىكى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرارمۇ؟ دېگەنگە ئوخشاش ئەندىشىلىرىگە ئىلمىي ھالدا جاۋاب بېرىلگەن: يولداش جاڭ شۈيگەننىڭ قارىشىچە، مۇنداق ئەندىشە قىلىشلارنىڭ ھەممىسى ئورۇنسىز ئاۋارىچىلىكلەر بولۇپ، ئۇنىڭ قىلچە ئىلمىي ئاساسى يوق، ئۇنىڭچە بولغاندا «مىللىي رايونلارغا رىقابەت مېخانىزمىنى كىرگۈزۈش ھەرگىز قايسىبىر مىللەتنى شاللىۋېتىشنى مەقسەت قىلمايدۇ»، ئۇ، «كاپىتالىزمغا خاس نەرسە بولماستىن، بىر نەچچە خىل ئىجتىمائىي فورماتسىيىدە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن»، ئۇ، «تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلاردىن ئىگىلىك باشقۇرۇش ھوقۇقى جەھەتتىكى باراۋەر پۇرسەتتىن، باراۋەر ئورۇندىن، باراۋەر ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ، ھەرقانداق ئىمتىيازنىڭ بولۇشىغا يول قويمايدۇ.»، «ھەرقانداق مىللەتنىڭ ئىمتىياز ئىدىيىسى، ئۆزىنى ئۈستۈن چاغلاش ئىدىيىسى ۋە ھەرىكىتى تاۋار ئىگىلىكىدە ئاقمايدۇ.»، «رىقابەت مېخانىزمى مىللەتلەرنىڭ روناق تېپىشى ۋە قۇدرەت

تېپىشىغا پايدىلىق» بولۇپ، «مىللەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى رىقابەتنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، ئۇ مىللىي ھۇرۇنلۇق كەيپىياتىنى تۈگىتىپ، مىللەتنىڭ جاسارەت بىلەن يۈكسىلىشىگە، شۇ مىللەت خەلقىنىڭ ئويغىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا تۈرتكە بولالايدۇ».

يولداش جاڭ شۈيگەننىڭ بۇ ماقالىسىدە ناھايىتى توغرا بىر ئىدىيە ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، ئوقۇپ چىقىشقا ئەرزىيدۇ.

تەپەككۇرىمىزچە، ئادەملەر يېڭىلىقلار ئالدىدا ھامان ئۆزىنى ئاشكارىلايدۇ. ئادەملەرنىڭ يېڭى شەيئىلەر بىلەن ئۇچراشقان ۋاقىتتىكى ئىپادىسىنى «ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرى» دىكى «مېڭىشى ئۆزگەرگەن بىلەن مېڭىسى ئۆزگەرمىگەن» دېگەن ئاساسەن شاخچىلاتقاندا، مۇنداق ئۈچ خىلغا ئايرىش مۇمكىن. بىرىنچى، مېڭىشى ئۆزگەرگەن، مېڭىسىمۇ ئۆزگەرگەنلەر. ئىككىنچى، مېڭىشى ئۆزگەرگەن ئەمما مېڭىسى ئۆزگەرمىگەنلەر. ئۈچىنچى، مېڭىشىمۇ ئۆزگەرمىگەن، مېڭىسىمۇ ئۆزگەرمىگەنلەر. بىرىنچى خىلدىكىلىرى غالىبلار بولۇپ، ئۇلار خۇددى پۇتبولچىلارغىلا ئوخشايدۇ، ئۇلار يېڭى شەيئى ئالدىدا ئىككىلىنىپ تۇرمايدۇ، ئوڭ-سول يېقى، ئالدى-كەينى تەرەپلىرىدىن كېلىدىغان ھەرقانداق خاراكتېردىكى ھۇجۇمنى قارشى ئالىدۇ، دەرھال ھۆكۈم قىلىدۇ ۋە شۇ ھۆكۈمى بويىچە ئىش كۆرىدۇ. ئىككىنچى خىلدىكىلەر، بىرەر يېڭى ئىدىيە، يېڭى پائالىيەت... قاتارلىقلار ئوتتۇرىغا چىقسا، دەرھال ئۇنى قوللايدۇ، ئۇنىڭغا ئۈمىدۋارلىق بىلەن قارايدۇ، قىزغىن قارشى ئالىدۇ ھەتتا ئۆزى ئاكتىپلىق بىلەن قاتنىشىدۇ، ئەمما كاللىسى قۇرۇق بولغاچقا، ئۇلاردا «ئارمانغا چۈشلۈك دەرمان يوق»، شۇڭا كۆپىنچە ھاللاردا ئۇلارنىڭ «تۈتۈنى كۆپ، يالقۇنى ئاز». ئۈچىنچى خىلدىكىلەر يېڭى شەيئى مەيدانغا كېلىشى بىلەنلا ئۇنىڭغا ئۆچمەنلىك بىلەن قارايدۇ. ئامال ئىزدەپ ئۇنىڭ قۇسۇر-ئۇقسانلىرىنى ئىزدەيدۇ.

ئالدى-كەينىگە قاراپ بىر قارارغا كېلەلمەيدۇ، بۇنداق ئادەملەردىن مەغلۇپ بولمايدىغانلىرى يوق، ياخشى پۇرسەت ناھايىتى كۆپ تۇرسىمۇ، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشقا دىلى تارتمايدۇ، بۇلار ئەندىشىخور، كونسېرۋاتىپ ئادەملەر. ئۇلاردا باشقىلارنى مۇسابىقىگە چاقىرىدىغان جاسارەت يوق، ئۇلار ئىش ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن ئۆتكەن كۈنگە پۇشايمان قىلىپ ئۇھ تارتىدىغانلار ياكى بولمىسا ئۆسەك سۆزلەر بىلەن باشقىلارنى ھەجۋى قىلىدىغانلار، ياكى بولمىسا قۇرۇقتىن - قۇرۇق قايناپ قورساق كۆپۈكىنى چىقىرىدىغانلار.

يۇقىرىدا توختالغىنىمىزدەك، جەمئىيەتتە ئادىل بولمىغان تەڭسىزلىكلەر داۋاملىق بولۇپ تۇرىدۇ، بۇ قانۇنىيەت. شۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن تەڭسىزلىكنىڭ بىر خىل رېئاللىققا ئىگە ھادىسە ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىش لازىم، شۇنىڭ بىلەن بىللە قېيداشتىن ئۆزىمىزنى ئازاد قىلىپ، كۈچلۈك رىقابەت كۆز قارىشىنى تىكلىشىمىز كېرەك. ئۇنى ھازىر بەزىلەر «قېيداش پسىخىكىسى» دەپ ئاتىدى، بۇ ناھايىتى توغرا ئاتاشتۇر.

4. ۋاقىتنى تېجەپ يېڭى بىلىم ئىگىلەش. بىر قىسىم ئادەملەر باركى، «ئۆگىنەي دېسەك ئۆگىنىش پۇرسىتى يوق» دەپ قېيدىشىدۇ، ئەمما ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مۇشۇنداق گەپلەرنى قىلىۋاتقان چاغلىرىدا پۇرسەتنىڭ يېنىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقانلىقىنى بىلمەيدۇ. بىلىشى كېرەككى، «ئۈجمە پىش ئاغزىمغا چۈش» دەپ قاراپ تۇرغان بىلەن چاچ ئاقىرىپ كېتىدۇ. مەدەنىيىتى ئالغا كەتكەن مىللەتلەر بىلەن مەدەنىيىتى نىسپىي ئارقىدا قېلىۋاتقان مىللەتلەر، ئىقتىسادى ئالغا كەتكەن بىر رايون بىلەن ئىقتىسادى نىسپىي ئارقىدا قالغان بىر رايوننىڭ ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان پەرقلەرنى مەلۇم جەھەتتىن سىياسەتتىكى، سىياسەتنىڭ ئادىل ۋە توغرىلىقىغا

تايىنىپ ھەل قىلىپ كەتكىلى بولىدۇ. لېكىن بۇنداق پەرقلەرنى مەدەنىيىتى نىسپىي ئارقىدا قالغا مىللەت بىلەن ئىقتىسادى نىسپىي ئارقىدا قالغان رايوننىڭ ئۆز تىرىشچانلىقىغا، ساۋاتسىزلارنى ئۈزلۈكسىز ئۆگىتىپ بېرىشىغا، پەننى ئومۇملاشتۇرۇپ، مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇپ، بىلىم قاتلاملىرىنى داۋاملىق يېڭىلاپ تۇرۇشىغا، قىسقىسى بىر جۈملە سۆز بىلەن ئېيتقاندا، ئۆزىنىڭ ئىچكى ئامىلغا تايانماي تۇرۇپ ئۈزۈل-كېسىل ھەل قىلىشنى ئويلاش — ئۇ بىر تىرىكتاپلىق ھەم خام خىيالدۇر. بۇنىڭ ئۆزى رىقابەتتۇر. بۇ رىقابەتنى سىياسەتكە تايىنىپ ھەل قىلغىلى بولمايدۇ، بەلكى ئاجىز ئورۇندا تۇرۇپ رىقابەتلىشىۋاتقان تەرەپنىڭ قاتتىق تىرىشچانلىقى ئارقىلىق ھەل قىلغىلى بولىدۇ. بۇ — كىتابتىن كۆرگىلى بولمايدىغان، كىتابقا يازغىلى بولمايدىغان، ئەمما ئەمەلىيەتتە راستلىقى كۈندە ئىسپاتلىنىپ تۇرۇۋاتقان ھەقىقەتتۇر.

«شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1986-يىل 7-ئاينىڭ 18-كۈنىدىكى ئۇيغۇرچە سانىغا يولداش شى سىينىڭ «ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ۋە ئىختىساس ئىگىلىرىنى زور كۈچ بىلەن يېتىشتۈرۈش لازىم» دېگەن ماقالىسى بېسىلغان. ئۇنىڭدا: «بىر مىللەتنىڭ ھەممە ئىشتا، ھەممە يەردە باشقا مىللەتلەرنىڭ ياردىمىگە تايانغان ياكى ئۆز ئىشىنى باشقا مىللەتلەرگە قىلدۇرغان ئەھۋالدا دۆلەتنىڭ تۈرلۈك ئىشلىرىنى باشقا مىللەتلەر بىلەن تەڭ ئورۇندا تۇرۇپ باشقۇرۇشنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس» دېيىلگەن. بۇ ماقالىدە دېيىلگەن بۇ مەسىلىنى ماقالىنىڭ ماۋزۇسى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قارايدىغان بولساق، ئۇ ئەقىل ئىگىسىنى نەچچە كېچە ئويغا سالماي قويمايدۇ.

ئېلىمىزنىڭ مەشھۇر تارىخشۇناسى سەي شياگىي ئەپەندى بىر قېتىم مۇخبىرلارنىڭ سورىغان سوئالىغا جاۋاب بېرىپ: بەزىلەر مېنىڭدىن دائىم، سىز قايسى مەكتەپنى پۈتتۈرگەن دەپ سورايدۇ. مەنغۇ مۇنداق جەدۋەللەردىن ئۇرغۇنلىرىنى

تولدۇرۇۋەتكەنمەن، ئەمەلىيەتتە مەڭگۈ ئوقۇش پۈتتۈرۈپ بولالمايدىغان بىر ئاسپىرانتمەن. بىلىم دېڭىزىنىڭ چېكى يوق تۇرسا، قانداقمۇ ئوقۇش پۈتتۈرۈپ بولىدىغان كۈنۈم بولسۇن، دېگەن. مەلۇم كەسىپتىكى بىر مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ، شاھادەتنامىنى قولغا ئالغاندا، ئۇنى ئۆگىنىشنىڭ يېڭى باشلىنىش نۇقتىسى قىلىش كېرەك، بەزى تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ 1983-يىلىدىكى ستاتىستىكا قىلىشىغا قارىغاندا، 1984-يىلىغا كەلگەندە 1976-يىلى ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئەينى ۋاقىتتا ئالغان بىلىمىنىڭ 50% نى يېڭىلاشقا توغرا كەلگەن. دەۋر ئىلگىرىلىمەكتە. يېڭى بىلىملەر كۈنسايىن كۆپەيمەكتە. بىلىش كېرەككى، ھازىرقى زامان «بىلىم قابىلىيەتكە، دىپلوم سەۋىيىگە ۋەكىللىك قىلمايدۇ» دېگەن قاراشنى ئۆزىگە يېتەكچى قىلماقتا.

ئەنگلىيىلىك پەيلاسوپ فرانس بېكون (مىلادى 1561 — 1626) ئىلىم-پەننى راۋاجلاندۇرۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن چوقۇم «كۈچىنى بىلىم ئىھاتىسىنى كېڭەيتىشكە سەرپ قىلىش لازىم»، «چوقۇم ئالدىنقىلارنىڭ كۆز قارىشىنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدىغان غەيرەت» بولۇشى كېرەك، دەپ قارىغان. ئۇ، «ئادەملەرنىڭ تۇغما تەبىئىتىنى خۇددى ياۋا گۈلگە ئوخشاتساق، ئىزدىنىپ يۈرۈپ ئىلىم تەھسىل قىلىش خۇددى ئۇنى قىرقىپ، كۆچۈرۈپ تۇرغانغا ئوخشايدۇ، پراكتىكا قىلىپ سىناق قىلىش بولسا-بىلىمنىڭ ئەسلى قىياپىتىنىڭ راست-يالغانلىقىنى ئۆلچەش ئۈچۈندۇر.»، «ئەمەلىي تەجرىبىگە ئىگە كىشى گەرچە مەلۇم ئىشلارنى بېجىرەلىسىمۇ، لېكىن ئومۇمىي خاراكتېردىكى ئىشلارنى كۆزىتىش، پىلانلاشتا يەنىلا بىلىمگە تايىنىدۇ.»، «مەككار كىشىلەر بىلىمگە ئېتىبارسىز قارايدۇ، ھاماقەت كىشىلەر بىلىمگە ھەۋەس قىلىپ باقىدۇ. پەقەت ئەقىللىق كىشىلەرلا بىلىمنى ئىشلىتىدۇ»

دېگەن. ئۇ يەنە «ئىلىم تەھسىل قىلىشنىڭ مەقسىتى ھەرگىزمۇ ئۆزىنى ماختاپ كۆرەڭلەش بولماستىن، بەلكى ھەقىقەتنى تېپىش ئۈچۈندۇر»، «ئۆزىنى پەردازلاش ئۈچۈن تەھسىل قىلىنغان ئىلىم ئۆزىنى ۋە باشقىلارنى ئالدايدۇ» دېگەن.

بىلىم ئىگىلەشتە ۋاقىتنىڭ مۇھىملىقىنى چۈشىنىش كېرەك، ناپولېئون ئۆزىنىڭ ئاۋستىرىيە قوشۇنلىرىنى تېز مەغلۇپ قىلالىشىدىكى بىر سەۋەبنى ئىزدەپ كېلىپ، ئۇنىڭ سەۋەبى ئاۋستىرالىيە قوشۇنلىرىنىڭ بەش مىنۇت ۋاقىتنىڭ قىممىتىنى بىلەلمىگەنلىكىدە، دېگەن. ماركس: «مەيلى شەخس بولسۇن، مەيلى جەمئىيەت بولسۇن، ئۇنىڭ راۋاج تېپىشى، تەلەپكە بولغان ئىنتىلىشى ھەم پائالىيىتىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈكى ۋاقىتنى تېجەش بىلەن بەلگىلىنىدۇ. بارلىق تېجەشلەر تېگى-تەكتىدىن ئېيتقاندا، ۋاقىتنى تېجەش ئۈچۈن بولىدۇ. ھەربىر ئادەم ھازىرلاشقا تېگىشلىك بولغان ھەر تەرەپلەردىكى بىلىملەرگە ياكى ئۇنىڭ پائالىيەتلىرىنى رازى قىلىدىغان ھەر خىل تەلەپلەرگە ئېرىشىش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ۋاقتىنى مۇۋاپىق ھالدا ئورۇنلاشتۇرۇش كېرەك» دېگەنىدى.

ۋاقىتنىڭ قىممىتىنى بىلىشتە لۇشۈن بىزنىڭ ياخشى ئۆلگىمىز. باشقىلار ئۇنىڭدىن، سىز شۇنچىۋالا كۆپ ئەسەرنى قايسى ۋاقتىڭىزدا يازىسىز؟ دەپ سورىغاندا، ئۇ، باشقىلار ساماۋارخانىلار-دا ھۇزۇر سۈرگەندە، باغچىلاردا سەيلە-ساياھەت قىلىشىپ يۈرگەن چاغلاردا يازىدىغانلىقىنى ئېيتقان. ھازىر بىزدە ھەر كۈنى ئالدىراشلىقتا ئۆتىدىغان، ئەمما نېمىگە ئالدىراۋاتقانلىقى نائېنىق «ۋاقىت مەستانىلىرى» جىق.

ئادەم ھەرقانچە دانا بولسىمۇ، تۇغۇلۇپلا بىلىملىك بولۇپ تۇغۇلمايدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «كىشى ئانىسىدىن بىلىملىك بولۇپ تۇغۇلامدۇ ياكى ئوقۇش يېشىغا يەتكەندە ئۆگىنەمدۇ؟

(ئەلۋەتتە) ئۇ، بىلىملىك بولۇپ تۇغۇلمايدۇ، كىشى ئۆگىنىش بىلەن ئالىم بولىدۇ، بىلىم بىلسە ھەممە ئىشلار ئوڭشىلىدۇ» دېگەن. ئىنسان بالىسى ئالغا باسمەن، باشقىلارنىڭ ئارقىسىدا قالمايمەن دېسە، ۋاقىتنى چىڭ تۇتۇپ ئۆگىنىشى، بارلىق يېڭى شەيئىلەرگە نىسبەتەن «كۆيۈپ قېلىش» پوزىتسىيىسىنى تۇتۇشى، باشقىلار تەرىپىدىن «يېڭىلىق» دەپ قارالغان نەرسىلەرنى ئۆزىدىمۇ بارلاشتۇرۇشى، ئۆزىدە يوق ئىلغار بىلىم، تېخنىكىلارنى قوبۇل قىلىپ ئۆزىنىڭكىگە ئايلاندۇرۇشى لازىم. بولمىسا «قويچى كېچىك ئىزدىگۈچە تۆگىچى ئىسۇدىن ئۆتۈپ بولىدۇ».

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» تە ئاتا-ئانىلارنىڭ ئۆز پەرزەنتلىرىنى تەربىيىلىشى، كىچىك ۋاقتىدىن تارتىپ بىلىم ئۆگىتىش، جەمئىيەتكە يارامىلىق ئادەم قىلىپ تەربىيىلەپ چىقىش قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە كەڭ توختالغان. لۇتپۇللا مۇتەللىپ (1922 — 1945) «ياشلىق، ئۆگەن» دېگەن شېئىرىدا: «ئىلىم - مۆجىزىلەرنىڭ سىرىنى ئاچقۇچى، بىر كۈن ياشاش ئۈچۈن ئون يىل ئوقۇ»، «ئىلىم-ھارماس، مەرد ئادەمنى ياقلايدۇ، نادانىڭ كۆزىدىن ھەر قاچان غايىب بولۇپ تۇرىدۇ»، «دەۋرگە يېڭىنىڭ يېڭىسى ئامراق بولىدۇ» شۇڭا «ئوبدان ئويلان، ئوبدان پىكىر قىل»، «ئەگەر ئادەم بولۇش دۇلدۇلغا يۈگەن سالمىساڭ، بىر كۈنى قاراڭغۇ دىل چۆلىگە چۆكۈپ كېتىسەن» دېگەن. ئوت يۈرەك ۋەتەنپەرۋەر شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر (1901 — 1933) ئۆز زامانىسىدىكى ساۋاتسىزلىق، بىلىمسىزلىك تۈپەيلىدىن كېلىۋاتقان نادانلىق، ئەخمەقلىق ۋە بالايىئاپەتلەر ئۈستىدىن شىكايەتلەر قىلىپ ھەسرەتلەنگەن. ئۇ: «ئىلىمنىڭ ئىجتىھاتىغا كۆڭۈل قويمىدۇق. ئوقۇساقمۇ، ئوقۇتساقمۇ بەرىبىر سېغىز جايىنىشتىن قۇتۇلالمىدۇق»، «ئىلىم-پەنگە يۈرۈش قىلغانلار

كۆكتە ئۇچۇپ، سۇدا ئۈزۈۋاتىدۇ، بىز بولساق مىنىشكە قوتۇر ئېشەك يوق، پىيادە قالدۇق»، «ئاپتوموبىل گۈركىرەپ كەلسە، ئەقلىنى ئىشلەتمەي ۋاي خۇدايىم نېمە بۇ دەپ ھاڭ-تاڭ قېتىپ قالدۇق»، شۇڭا «كۆزۈڭنى يوغان ئېچىپ ئەتراپقا باق، ئۆز ئىقبالىڭ ھەققىدە ئويلان» دېگەن.

ئېلىمىزنىڭ يالقۇنلۇق مۇتەپەككۇرى لۇشۈن 1919-يىلى يازغان «بىز ھازىر قانداق ئاتا بولۇۋاتىمىز» دېگەن ماقالىسىدە: «ئەقلى-ھوشى جايىدا بولغانلىكى كىشىنىڭ ھەرقاندىقى ئوغۇل-قىزلىرىنىڭ ئۆزىدىنمۇ قاۋۇل، ساغلام، ئەقىللىك، ئېسىل-بەختىيار بولۇشىنى يەنى ئۆزىدىن، ئۆتمۈشتىكىلەردىن ئۆتۈپ كېتىشىنى ياخشى كۆرىدۇ. ئۆتۈپ كېتىش ئۈچۈن ئۆزگەرتمەك لازىم. دېمەك، ئەۋلادلار ئەجدادلىرىنىڭ ئىشلىرىنى ئۆزگەرتىشى كېرەك. ‹ ئاتىسىنىڭ تەلىمىنى ئۈچ يىلغىچە ئۆزگەرتمىگەنلەر ۋاپادار ھېسابلىنىدۇ › دېگەن سۆز ناتوغرا، ئەلۋەتتە، بۇ—چېكىنىش كېسىلىنىڭ يىلتىزى. مۇبادا قەدىمكى بىر كېلتكىلىق ھايۋانلار مۇشۇ پەند-نەسىھەتكە ئەمەل قىلغان بولسا ئىدى، ھەرگىز ئۆرلىنىپ كۆپىيەلمىگەن بولاتتى، ئۇ ھالدا دۇنيادا ئىنسانلارمۇ بارلىققا كەلمىگەن بولاتتى» (34) دېگەنىدى.

«ئۆتۈپ كېتىش ئۈچۈن ئۆزگەرتمەك لازىم». ئۆزگەرتىش ئۈچۈن بىلىم كېرەك. بىلىم ئۈچۈن ئۇنى ئۆگىنىدىغان ۋاقىت بولۇش كېرەك. خۇدانىڭ ئادەم بالىسىغا بەرگەن ۋاقتى بىر سوتكا، مۇشۇ ۋاقىتنى قانداق تەقسىملەپ ئىشلىتىش مەسىلىسى ھەممىدىن مۇھىمدۇر، لۇشۈن ۋاقىتنى تېجەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇ: «ئۆزىنىڭ ۋاقتىنى ئىسراپ قىلىۋېتىش ئۆزىنى ئۆزى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بېرىشتۇر. باشقىلارنىڭ ۋاقتىنى ئىسراپ قىلىۋېتىش بىراۋنىڭ مال-دۇنياسىنى دەپ ئادەم ئۆلتۈرگەنلىك بىلەن باراۋەردۇر.» دېگەنىدى. بۈگۈنكى

كۆندىكى ياشلار ئىچىدە بولۇپمۇ، شەھەرلەشكەن ۋە يېرىم شەھەرلەشكەن ياشلار ئىچىدە ئۆزىنىڭ تەبىئىي قىممەت ئۆلچىمىنى يوقىتىپ، يۇقىرى ئىستېمال قوغلىشىپ دورامچىلىق بىلەن ئاستا خاراكتېرلىك كېتىۋاتقان ئارزۇغا قانماسلىق ۋەسۋەسىسى ئىچىگە چۆكۈپ كېتىۋاتقانلار ئاز ئەمەس.

5. ئۆزىگە قاتتىق تەلەپچان بولۇش. ئىنسان ئۆزىگە بالا چاغلىرىدا قويغان تەلەپلىرىنى چوڭ بولغان چاغدىمۇ داۋاملىق قويۇپ تۇرۇش لازىم. بىر ئادەم ئۆزىنىڭ كۆزلىگەن ئىشلىرىدا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشنى ئويلىسا ئالدى بىلەن ئۆزىنى ئۆزى ئوبدان چۈشىنىشى، ئۆزىنىڭ قانداق ۋە قانچىلىك ماتېرىيال ئىگىلىگەنلىكىنى بىلىشى، ئىشنى چوقۇم ئۆزىنىڭ ئىقتىدارى يەتكەن يەردىن باشلىشى كېرەك. مۇۋەپپەقىيەت قازانغۇچىلار كۆپىنچە ھاللاردا ئۆزى بىلەن باشقىلارنىڭ تونۇش مەسىلىسىدىكى پەرقلەرنى ئۆتكۈرلۈك بىلەن كۆزىتەلەيدۇ ھەمدە ئۆزىنى تونۇيالىشىدىكى سىرنىڭ نەدىلىكىنى سەزگۈرلۈك بىلەن سېزەلەيدۇ.

«لاۋزى» نىڭ 33-بابىدا: «ئۆزگىنى بىلگەنلەر ئەقىللىقلەردۇر، ئۆزىنى بىلگەنلەر دانىشمەنلەردۇر. ئۆزگىنى يەڭگەنلەر كۈچتۈنگۈرلەردۇر، ئۆزىنىڭ نۇقسان، ئەيىبلىرىنى يەڭگەنلەر قۇدرەتلىكلەردۇر» دېيىلگەن(35). بۇنىڭدا ئۆزگىنىمۇ بىلىش، ئۆزىنىمۇ بىلىش مەسىلىسى سۆزلەنگەن، ھەممىدىن بەكرەك ئۆزىنىڭ نۇقسان-ئەيىبلىرىنى ۋاقتىدا بايقاپ ئۇنى تۈگىتىپ ئۆزىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ قۇدرەتلىك بولۇشنىڭ يولى ھەم مۇھىملىقى كۆرسىتىلگەن. قەدىمكى يۇناندا بىر چىركاۋنىڭ ئالدىغا: «ئۆزىڭىزنى ئۆزىڭىز ئوبدان تونۇۋېلىڭ» دېگەن سۆز يېزىپ قويۇلغان بولۇپ، پەيلاسوپ سوقرات باشقىلارنى داۋاملىق مۇشۇ سۆزنى نەقىل كەلتۈرۈش ئارقىلىق تەربىيىلىگەن. ھازىر بۇ ھېكمەتنى ھەربىر

كىشى بويىنغا تۇمار قىلىپ ئېسىۋېلىش لازىم بولۇپ قالدى.

ھازىرقى دۇنيا ئىنسانلارنىڭ ئۆزىنى ئۆزى ئوبدان تونۇۋالىدىغان دۇنياسى. ئۆزىنى تونۇش — ئۆزىنى توغرا، ئەينەن كۆرۈش، ئۆزىنى ئۆزى ئالدىماسلىق ئەھۋالىنى داۋاملىق تەكشۈرۈپ تۇرۇش، بۇ ئارقىلىق ئۆزىگە ئۆزى نومۇر قويۇش دېمەكلىكتۇر. سېلىشتۇرۇش — ئۆزىنى تونۇشنىڭ ئەڭ ياخشى ئۇسۇلى. بۇنىڭدا ئۆزى بىلەن شەيئىلەر تەرەققىياتى ئوتتۇرىسىدا سېزىلىۋاتقان پەرقلەرنى تېپىپ چىقىش ئىنتايىن مۇھىم. ئەتراپىدا نېمە ئىشلار يۈز بېرىۋاتىدۇ؟ ئۆزىگە قانداق تەلەپ قويۇش كېرەك؟ مۇشۇلارنى مۇھاكىمە قىلىش لازىم. ئىنساننىڭ يەر يۈزىدە بولۇۋاتقان ئۆزگىرىشلەرگە قاراپ: نېمە قىلىشىم كېرەك؟ دېگەن سوئالنى قويۇشنى بىلەلىگەن چېغى ئۇنىڭ مۇۋەپپەقىيەتكە قاراپ ماڭغانلىقىنىڭ تۇنجى قەدىمىدۇر.

قەدىمكى زاماندا باۋدىڭ ئاتلىق بىر ئاشپەز بولۇپ، ئۇ، مەخسۇس پادىشاھ لياڭخۇيىنىڭ ئاش-تامىقىنى ئېتىدىكەن. ئۇ، دەسلەپتە كالا سويۇشنى بىلمەيدىكەن. كېيىن كالا سويۇشقا شۇنداق ئۇستا بولۇپ كېتىپتۇ. بىر كۈنى پادىشاھ ئۇنىڭ كالىنى شۇنداق چەبدەسلىك بىلەن سويۇپ بولغانلىقىنى كۆرۈپ ھەيران قالغان ھالدا: «سىز بۇ ھۈنەرنى قانداقچىسىغا ئىگىلىۋالدىڭىز؟» دەپ سوراپتۇ. ئۇ: «مېنىڭ قىزىقىشىم كالا سويۇشنىڭ قانۇنىيىتى. دەسلەپتە كالا سويغان ۋاقتىمدا كۆز ئالدىمدا تۇرغىنى يوغان بىر پۈتۈن كالا بولۇپ، قەيېرىگە پىچاق سۇرۇشنى بىلمەيتتىم. ئۈچ يىل ئۆتكەندىن كېيىنكى بۈگۈنكى كۈندە كۆز ئالدىمدا تۇرغىنى پۈتۈن بىر كالا ئەمەس، پارچىلانغان گۆش بولدى. ھازىر مەن كالىنى كۆزۈم بىلەن كۆرۈپ ئەمەس ئەقلىم بىلەن بايقاپ سويىدىغان بولدۇم. بەش ئەزايىمنىڭ رولى قالماي روھىي ھالىتىم ئاساسلىق ئورۇنغا ئۆتتى. ھازىر كالا سويۇش ماڭا يادا

بويكەتتى، مەن كالا بەدىنىنىڭ تەبىئىي قۇرۇلمىلىرى بويىچە مۇسكۇللار ئارىسىدىكى چاكلارنى، ئۆگىلەر ئارىسىدىكى بوشلۇقلارنى تېپىپ پىچاق سالىمەن، ھەممە ھەرىكىتىم كالىنىڭ ئەسلىدىكى بەدەن قۇرۇلۇشىنىڭ قانۇنىيەتلىرى بويىچە بولىدۇ» دەپتۇ (36).

جۇاڭزىنىڭ «باۋدىڭنىڭ كالا سويۇشى» دېگەن بۇ ھېكايىسى بىزگە بىرەر ئىشنى ئۆگىنەمەكچى بولسا ئۇنى بىلمەسلىكتىن بىلىشكە بولىدىغانلىقى، بىلىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن شەيئىلەرنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتىنى ئىگىلەش كېرەكلىكى، ئىگىلەش ئۈچۈن ئۇزاققىچە جاپالىق ئۆگىنىش، ئويلاش، كاللا ئىشلىتىش ۋە مەشىق قىلىش كېرەكلىكىدىن ئىبارەت بىر ھەقىقەتنى ئۇقتۇرىدۇ. بۇ سەھىپىمىزدە بىرەر ئىشنى باشقا ئىلىپ چىقماقچى بولغان ئەمما ئىرادىسىزلىك قىلغانلىقىدىن ئىشىنىڭ ئونۇمى كۆرۈلمەيۋاتقان بۇرادەرلىرىمىزگە ئامېرىكىنىڭ پسىخولوگىيە پەنلىرى پروفېسسورى دانىنس ۋېتلاسىنىڭ مۇنۇ بىر ئىبغىز سۆزىنى ئىنئام قىلىمىز. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «كۈچلۈك ئارزۇ ئادەمنى پەلكىم شۇ ئارزۇلىرىنى ئەمەلىيەت داۋامىدا سىناپ بېقىشقا ئالدىرىتىپ كۆرەڭلىتىپ قويۇشى ھەتتا ئايغا چىقىش ئارزۇسى ئۇنى ئارزۇلىرى ئىشقا ئېشىپ ئاي شارىغا چىقىۋاتقاندەك مەنزىرە ئىچىگە ئەكىرىپ كېتىشى مۇمكىن. لېكىن سىز ئەۋرىشىمگە ئوخشاش سوزۇلۇچان مەشقىنى داۋاملاشتۇرمايدىكەنسىز، ئۇ ھالدا ئاي شارىغا چىقىش ئۇياقتا تۇرسۇن ئاي شارى ئالەم كېمىسىنىڭ قويۇپ بېرىش سۈپىسىنىمۇ چىقالماسلىقىڭىز مۇمكىن» (37).

ئىنسان مۇۋەپپەقىيەت قازىنىمەن دەيدىكەن سەممىي ۋە راستچىل بولۇشى كېرەك. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ تۆت ئېغىز سۆزى ئىچىدە ئۈچ ئېغىزى راستچىل بولۇشنى تەكىتلەيدۇ. ئۇنىڭ مىغىزى «ئادەم ئۈچۈن ئۆزىگە ئۆزىدىن ئارتۇق

كۆيۈنىدىغان كىشى يوق» دېگەندە. شۇڭلاشقا ئىنسان راستچىللىقتىن چەتنەپ ئۆزىنى گوللايدىغان ساختا ئىشلار بىلەن شۇغۇللانماسلىقى كېرەك. راستچىل ئادەمنىڭ كۆزى مەسىلىلەرنى ئۆز ئەينى بويىچە توغرا كۆرىدۇ، شەيئىلەرنى توغرا كۆزىتىدۇ، مۇبالىغە قىلمايدۇ. يىللار داۋامىدا ئېڭىمىزغا سىڭىپ كېتىپ ئادەتكە ئايلىنىپ قېلىۋاتقان نۇرغۇن ساختا نەرسىلەر بار. بىر مەزگىل راست گەپ قىلىشقا بولمىغاچقا، كىشىلەر كۆڭلىدە قىلماقچى بولغان گەپلىرىنى قىلالمىغانلىقتىن، گەپمۇ سۈپەت ئۆزگىرىشىدىن سان ئۆزگىرىشىگە قاراپ تەرەققىي قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئەگىتمە گەپ، ياسالما گەپ، چىرايلىق گەپ، ساختا گەپلەر پەيدا بولۇپ، يالغان گەپ قىلىدىغانلار ۋە يالغاننى راست دەيدىغانلار ئاۋۇپ كەتتى. مەلۇم دائىرىدىن ئېيتقاندا، ھازىرقى بەزى گەپلەرنىڭ كۆپلۈكى، تېتىقسىزلىقى، مەزمۇنسىزلىقى، چىنسىزلىقى ئادەمنى تولىمۇ بىزار قىلىدۇ. بۇ گەپلەرنىڭ سۆڭىكى بىلەن گۆشى ئاللىقاچان بىر - بىرىدىن ئاجراپ كەتكەن، ئازراقمۇ يېپىشقاقلىقى يوق. ئىنساننىڭ ئەسلى تەبىئىتىدىن ئېيتقاندا، چىنلىق كىشىنىڭ كۆڭلىگە ياقىدۇ، ساختىلىق بەزدۈرىدۇ. ئەل رايى ساختىلىقنى ساۋايدۇ، چىنلىقنى خالايدۇ. شۇڭا خاتا ئىدىيىۋى ئېقىمنىڭ تەسىرىدە ئاستىن-ئۈستۈن بولۇپ كەتكەن بۇ ھەقىقەتنى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ساختىلىققا تەۋە نەرسىلەرنى ئۆز ئەينى بويىچە رەھىم قىلماي ئېچىۋېتىش كېرەك.

جاھاندىكى بارلىق غالىبلارنىڭ ھەممىسى ئىشنى ئالداش ۋە ئالدىنىشنى پەرق ئېتىشتىن، ئاندىن كېيىن رېئاللىقنى كۆزىتىش ئىقتىدارىنى يۇقىرىلىتىپ بېرىشتىن باشلىغان. ئىنسان ئۆزىنىڭ راستچىللىق بىلەن ئىشلەۋاتقانلىقىنى ياكى ئۆزىنى ئۆزى ئالداۋاتقانلىقىنى بىلىپ تۇرۇشى كېرەك. پاكىتنى

بۇرمىلاشتىن ياكى ئۆزىنى ئالداشتىن قولغا كەلگەن مۇۋەپپەقىيەت ئاتالمىش يالغان مۇۋەپپەقىيەتتۇر. ئۇ تېگى-تەكتىدىن ئالغاندا تاسادىپىيلىقنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۆمرى قىسقا، ھەقىقىي مۇۋەپپەقىيەتنىڭ يولى راستچىللىقتىن ئۆزىنى قاچۇرمايدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ تەپەككۇرىچە، دۆلەت راستچىللىق، سەمىمىيلىك ۋە تۈزلۈك بىلەن تۈرە تۇرىدۇ؛ يالغانچىلىق، ساختىلىق، ئەگرىلىك بىلەن قىڭغىيىدۇ. بارلىق غالىبلار مانا مۇشۇ ئالدىنقى ئۈچ شەرتنى، بارلىق مەغلۇبىيەتچىلەر كېيىنكى ئۈچ شەرتنى ئادا قىلغان. راستچىللىق بىلەن ساختىلىقنى پەرق ئېتىشكە قادىر كىشىلەر ئۆزى بىلەن باشقىلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى تېپىپ چىقىشقا ماھىر كېلىدۇ. ئۇلار ئۆزىنىلا چۈشىنىپ قالماي باشقىلارنىمۇ چۈشىنىدۇ، ئىنسان ئۆزىگە تەلەپچان بولۇشتا ئەنە شۇنداق كىشىلەرنى ئەينەك قىلىش كېرەك.

مۇزى: «ئالىجانابلار سۇنى ئەينەك قىلمايدۇ، ئادەمنى ئەينەك قىلىدۇ. سۇنى ئەينەك قىلغاندا ئۆزىنىڭ قىياپىتىنى كۆرگىلى بولىدۇ، ئادەمنى ئەينەك قىلغاندا ئۆزىنىڭ خەيرلىك ياكى شۇم پېشانە ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ» دېگەن. تاڭ تەيزۇڭ ۋېي جېڭ ۋاپات بولغان ۋاقىتتا ئۆزىنى تۇختىتالماي يىغلاپ تۇرۇپ: «ئادەم مىسنى ئەينەك قىلسا ئۈستىبېشىنى تۈزەشتۈرەلەيدۇ، تارىخنى ئەينەك قىلسا گۈللىنىش بىلەن مۇنقەرز بولۇشنى كۆرەلەيدۇ، ئادەمنى ئەينەك قىلسا پايدا بىلەن زىياننى بىلەلەيدۇ. ۋېي جېڭ ئۆلۈپ كېتىپ مەن بىر ئەينەكتىن ئايرىلدىم» دېگەن(38) قەدىمكىلەرنىڭ بۇ ئىبرەتلىك ھەم چوڭقۇر مەنىلىك سۆزلىرى بۈگۈنكى ئادەملەر ئۈچۈنمۇ ئوخشاشلا قىممەتلىكتۇر.

6. يوتقانغا بېقىپ پۇت سۇنۇش. ئۇيغۇرلاردا «كۆرۈنگەن تاغ يىراق ئەمەس»، «سەۋەب قىلساڭ سېۋەتتە سۇ

توختايدۇ»، «سەۋر قىلساڭ غورىدىن ھالۋا پۈتىدۇ» دېگەن ھېكمەتلىك سۆز بار. ئادەم بارلىقنى كۆڭلىگە پۈككەن ئىشقا تەقدىم قىلىپ بىرەر مەسىلە ئۈستىدە باش قاتۇرۇۋەرسە ئۇنىڭدىن چوقۇم نەتىجە ھاسىل قىلماي قالمايدۇ.

دىئالىكتىكىنىڭ قارىشىچە، رىقابەتلىشكۈچىلەرنىڭ ئارتۇقچىلىقىمۇ، ئاجىزلىقىمۇ بولىدۇ. ئارتۇقچىلىق ۋە ئاجىزلىقلار مۇئەييەن شارائىت ئاستىدا بەلگىلىك ئۆزگىرىش ياسايدۇ ھەمدە ئاجىزلىقلىرى بارلار ئارتۇقچىلىقى بارلارغا، ئارتۇقچىلىقى بارلار ئاجىزلىقى بارلارغا ئۆزگىرىپ قالىدۇ. بۇ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ پىكرىچە «ئۆرلىگەن چۈشەر، چۈشكەنلەر چىقار» دېگەنلىك. قۇش ئېگىز ئاسماندا پەرۋاز قىلىدۇ، بېلىقلار كەڭ بىپايان دېڭىزدا ئۈزۈپ ئوينايدۇ. جاھاننىڭ ئېتىكى كەڭرى، ئىقتىدارلىق بولۇشنىڭ يولى كۆپ. ئەگەر رىقابەتلىشىۋاتقان بىر تەرەپ قايناق بازارنىڭ چوڭ رەستىسىنى ئىگىلىۋالغان بولسا، يەنە بىر تەرەپ ئۇنىڭ بىلەن ئەتەي قېيىشىپ بازار تالاشماي قايناق بولمىغان، كىچىكرەك بولغان كوچىلاردا سودا قىلسا، كېيىنچە سەل-پەل ھاللىنىۋالغاندىن كېيىن ئاندىن چوڭ رەستىگە ئۆتسىمۇ بولىدۇ. بۇ ھەقىقەتەن گەرچە يالغۇز سودىغا قارىتىپ ئېيتىلغاندەك تۇرسىمۇ، ئىقتىدارلىق بولۇشنىڭ باشقا يوللىرىغىمۇ ماس كېلىدۇ، بۇ «يوتقانغا بېقىپ پۇت سۇن» غانلىق دېيىلىدۇ. بۇنى بەزىلەر «تار يەردە ئاش يېگەن» لىك دەپ مەسخىرە قىلىپ «كەڭ يەردە مۇشت يېيىش» كە ئالدىرار. تارىختا مۇشۇنداق يوتقانغا بېقىپ پۇت سۇنۇپ، تار يەردە ئاش يەپ يۈرۈپ مۇۋەپپەقىيەت قازانغۇچىلار بىلەن يوتقانغا بېقىپ پۇت سۇنماي، كەڭ يەردە مۇشت يېيىشكە ئالدىراپ، تارىخ سەھنىسىدىن يوقالغانلار ئاز ئەمەس. بۇ ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇشىدىن چىقىرىلغان يەكۈن، ئۇنى ئەينەك قىلماي بولمايدۇ. ئىشىنىش كېرەككى، يوتقان ئۇزۇن

بولسا پۈتنى ئۆزۈن سۈنۈش، قىسقا بولسا قىسقا سۈنۈش، كالتە بوتقانغا ئۆزۈن پۇت سۈنۈپ پۈتنى توغدۇرۇپ قويماسلىق، ئۆكۈز بىلەن تەڭ ئەمەس تۇرۇپ بوي تالاشقان پاقىغا ئوخشاش يېرىلىپ كەتمەسلىك كېرەك.

7. ھەسەتخورلۇق بىلەن ئىبلىس. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ھەسەتخورلۇقنى «تەپرىلىك» دەپ ئاتايدۇ. ئۇ، ھەسەتخورلۇق ئىللىتىنىڭ ساقايماس، داۋاسى يوق بىر كېسەل ئىكەنلىكىنى، ھەسەتچىلەرنىڭ ئۆزىنى ئۆزى يەپ سىزىپ كېتىدىغانلىقىنى، ھەسەتخورلارنىڭ خانلارنىڭ دەرگاھىدا كۆپرەك بولىدىغانلىقىنى، ھەسەت قەيەردە بولسا ئۇرۇش قوزغىلىدىغانلىقىنى، شۇڭا ئىنسان ھەسەتتىن خالىي ياشاش لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ھەسەتخورلۇق پەزىلەت بىلەن ھىدايەتنىڭ دۈشمىنى، ناۋادا دىيانەت ئۆرلەيدىكەن، ئۇ كۆڭۈلنى يىغىر قىلىپ شۇملۇق قىلىدۇ. ئۇ — ھىدايەتكە تۇزاق، كىمدە ھەسەت بولىدىكەن، ئۇ ئالىم بولسىمۇ پەزىلەت ۋە خىسلەت ئۇنىڭدا ئۇزۇن تۇرمايدۇ. ئەگەر ئادەمنىڭ ئىچى تار بولسا ئۆزىدىن ئەقىللىق، قابىلىيەتلىكلەرنى پاتقۇزماس بولىدۇ، ئۇنىڭغا ھەرقانداق ئالىي دورىمۇ، مۇرەسسەمۇ كار قىلمايدۇ. بۈگۈنكى كۈندىكى ھەسەتخورلۇقنى ئالدى بىلەن ئەمەلدارلار جامائەتنىڭ پائالىيەت سورۇنىدىن، ئالىم، بازغۇچى، شائىرلارنىڭ ئىجادىيەت مۇنبىرىدىن، سودىگەر تىجارەتچى، كەسپىي ئائىلەرنىڭ سودا بازارلىرىدىن، مەدەنىي مەشغۇلات، تەنتەربىيە مەيدانلىرىدىن، دىن ئەھلىنىڭ مەسچىت، خانىقا، مېھرابلىرىدىن، ئاۋامنىڭ توي-تۆكۈن، نەزىر-چىراغ پائالىيەت سورۇنلىرىدىن ئۆچۈرۈش مۇمكىن.

قىسقىسى، ھەسەتخورلۇق جەمئىيەتنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە ۋابا كېسىلىدەك تارقالغان. ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇشى

ھەسەت بىلەن ھەسەتكە قارشى تۇرۇشنىڭ ئوتتۇرىسىدا داۋام قىلىدۇ. ھەسەتتىن خالىي جاي، ھەسەتتىن خالىي ئىنسان بولمايدۇ ۋە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. پەزىلەت ئىگىسىدە ۋىجدان بولسا ھەسەتخوردا شەيتان بولىدۇ. ھەسەتخورنىڭ شەيتانلىرىنى پەزىلەت ئىگىسىنىڭ ۋىجدانلىرى بىلەن يوق قىلغاندا ساختىلىقنىڭ پەردىلىرى كۆتۈرۈلۈپ ئادالەت يورۇيدۇ. ئادەم ئۆز نەپسىدىن كېچىپ ئەل نەپسىنى كۆزلىگەندە ھەقىقەتكە يېقىنلىشىدۇ ھەم دىلى نۇرلىنىپ ھەسەتسىز بولىدۇ؛ ئۆز نەپسىگە بېرىلىپ ئەل نەپسىنى ئۇنتۇغاندا ھەقىقەتتىن يىراقلىشىدۇ ھەم دىلى قارىداپ ھەسەتخور بولىدۇ. بۇ سەھىپىمىزدە ئالاھىدە تەكىتلىنىدىغىنى شۇكى، ھەربىر ئاق كۆڭۈل كىشى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «ئۆز نەپسىنى دېگەنلەر كۆيۈمچان ئەر ئەمەس، ئەل نەپسىنى دېگەنلەر كۆيۈمچان ۋە چىن كىشىدۇر» دېگەن ھېكمىتىنى قوبۇل قىلىپ، ئومۇمنىڭ مەنپەئەتىنى دەپ شەخسىي مەنپەئەتتىن ۋاز كېچىش، شەخسىيەتچىلىكنىڭ ۋۇجۇدىدىن تۆرەلگەن «ھەسەت» دېگەن راكنى يوقىتىپ، ئومۇمىيەتچىلىكنىڭ ۋۇجۇدىدىن تۆرەلگەن پەزىلەتنى تۇغ قىلىپ تىكلەش كېرەك. بىلىش كېرەككى، ئىنسان ئالدى بىلەن ئۆزى ھەسەتخور بولماسلىق، ھەسەتخورنى ئۆزىگە يېقىن تۇتماسلىق، ئۇنى كوچىدىن ئۆتكەن چاشقاننى ئۇر-ئۇر قىلغاندەك قىلىۋېتىش، لىن چۇڭ مەشقاۋۇلنىڭ تاغنۇرا سەركەردىسى ئاق يەكتەكلىك ۋاڭ لۇنىي جازالىغىنىدەك جازالاش كېرەك.

8. ئۆزىگە ئۆزى ھەيكەل تىكلەش. ئادەمنىڭ باشقىلارغا بېرىدىغان تەسىرى ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ ئوبرازىدا ئىپادىلىنىدۇ. ئۇ، كونكرېتنى مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ باشقىلارغا كۆرۈنۈش ئۈچۈن يارىتىلىدۇ. بىر ئادەمنىڭ ئوبرازىنىڭ قانداق بولۇشى پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئۇنىڭغا بولغان باھاسىغا شۇنداقلا

ئىشلىرىنىڭ ئوخشۇشلۇق بولۇش-بولماسلىقىغا بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ.

بىزنىڭ بۇ يەردە دېمەكچى بولغان «ھەيكەل تىكلەش» — قانداقتۇر ساكيامونى زامانىدىكىگە ئوخشاش ھەيكەل تىكلەپ كۆجە كۆيدۈرۈپ سەجدە قىلىش ئەمەس بەلكى ئەكسىچە، ھازىرقى زاماندا خەلقنىڭ مۇنەۋۋەر ئوبرازلىرىنى ھەرقايسى ساھەلەردە تىكلەش دېگەنلىك.

دۇنيا تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ ئۇزاق جەريانىدا، ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيىتى ئۆزئارا بىر-بىرىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئەمما ھەرخىل ئوبيېكتىپ شارائىتلارنىڭ ئوخشىماسلىقىدىن مەلۇم بىر مىللەت مەلۇم بىر تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچىدا نىسبەتەن ئىلغار بولۇشى، باشقا مىللەتلەرگە كۆپرەك تەسىر كۆرسىتىشى مۇمكىن، ھەتتا باشقىلارنىڭ نەرسىلىرىنى قوبۇل قىلغان بولۇشى مۇمكىن. تارىخ تەرەققىي قىلىپ بىر يېڭى باسقۇچقا بارغاندا، قالاق دەپ قارىلىۋاتقان مىللەت ئىلغار دەپ قارىلىۋاتقان مىللەتنىڭ ئورنىنى ئىگىلىشى، ئىلغار بولۇپ كېتىشى مۇمكىن. مانا مۇشۇ جەرياندا ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشى بىلەن زاۋاللىققا يۈزلىنىشى ئوتتۇرىسىدا بىر تەڭپۇڭسىزلىق بارلىققا كېلىدۇ.

ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ تەرەققىياتى بىر خىل تەبىئەت تارىخىي جەريانى بولۇپ، ھەرقانداق بىر خىل مەدەنىيەتنىڭ پەيدا بولۇشى، تەرەققىي قىلىش ۋە يوقىلىش جەريانى بولىدۇ. ئۇ، ئېھتىمال ئىلغار بولغان مەدەنىيەت تەرىپىدىن يوقىتىلىدۇ. بۇنىڭغا گەپ كەتمەيدۇ. بۇنى ھەرقانداق بىر ئىرادىمۇ ئۆزگەرتەلمەيدۇ. ئۇ بىرەر مەدەنىيەت، نەزەرىيە، ئەلىمات ياكى شەخسلەرگە ئەڭ ئاخىرقى ئومۇمىي مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالالمايدۇ. ئۇ خۇددى بىر ئورگانىك جىسمنىڭ مەلۇم يېرىدە كېسەل پەيدا بولۇشى ياكى بىرەر

تاشقى كۈچنىڭ زەربىسىگە ئۇچراش نەتىجىسىدە ئۇنىڭ يوقىلىشىنىڭ تېزلەشكەنلىكىگىلا ئوخشايدۇ. ئەمما بۇ تاسادىپىي سەۋەب بولۇپ، بىردىنبىر سەۋەب يەنىلا شۇنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مېخانىزملارنىڭ كاردىن چىقىپ كونىراپ كەتكەنلىكىدىن بولىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا كېسەل بولۇپ قالمىسىمۇ، تاشقى كۈچنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىمىسىمۇ ئوخشاشلا يوقىلىپ كېتىۋېرىدۇ. بەزى مەدەنىيەت يەر شارىدىن مەڭگۈ يوقىلىپ كېتىدۇ. بەزىلىرى گەرچە يوقالمىسىمۇ، ياشىنىپ قالغان ئادەمنىڭ ھالسىزلانغىنى، بىلىقنىڭ دورا يەۋالغىنى ۋە يۈك ماشىنىسىنىڭ داۋانغا ئېسىلىپ قالغىنىدەك ئەھۋالغا چۈشۈپ قالىدۇ، بەزى مەدەنىيەت بىر زېمىندا پەيدا بولسىمۇ، باشقا بىر زېمىندا چېچەكلەپ مېۋە بېرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن باشقا بىر يېڭى مەدەنىيەت بارلىققا كېلىدۇ.

بىر مەدەنىيەتنىڭ ئىنسانىيەت تارىخىدىكى باشلامچىلىق رولى دېگەندە، جۇغراپىيىلىك مۇھىت، ئاھالىسى، ئىشلەپچىقىرىش شەكلى يەنى مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۇنىڭ جەمئىيىتىنىڭ مەۋجۇت-مەۋجۇت ئەمەسلىكى قاتارلىق بىرقانچە ئاساسلىق شەرتلەرنى ئادا قىلغان بولۇشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. شۇڭلاشقا بىر مىللەت، بىر خەلق ئۆزلىرىنىڭ تارىخىي سەرگۈزەشتىلىرىنى ئەستايىدىل يەكۈنلەپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدا ئوينىغان ئاكتىپ ۋە پاسسىپ رولىنى ھەقىقىي تونۇپ يېتىش ئاساسىدا زامانىۋى مىللەت ۋە خەلق بولۇپ يېتىلىش تۇيغۇسىنىڭ روياپقا چىقىشى — خەلقنىڭ ئۆزىگە ئۆزى ھەيكەل تىكلىشىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى ھېسابلىنىدۇ.

ئەينى زامانلاردا ئۇيغۇرلار ئالەمگە مەشھۇر «يىپەك يولى» نىڭ مۇھىم تۈگۈنىدە تۇرۇپ، چىن كارۋانلىرىغا يول باشلىغۇچى بوپتىكەن. كېيىنكى ۋاقىتقا كەلگەندە ئۇلارنىڭ ھەيكىلىنى كىشىلەر ياساپ چىقتى. شىئەن شەھىرىدە بىر

ئۇيغۇر تۆگىچى بوۋاينىڭ كارۋانلارغا يول باشلاپ كېتىۋاتقان چوڭ بىر ھەيكىلى بار. ئۇنى خەنزۇ ھەيكەلتىراشلىرى تۇرغۇزۇپ چىققان. شىئەنگە بارغان جۇڭگولۇقلاردىن تارتىپ چەت ئەللىكلەرگىچە ئۇنىڭغا قاراپ ئۆتمەيدىغانلىرى يوق، بۈگۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئوبرازىنىڭ قانداق بولۇشى كەلگۈسىدىكى ھەيكەلتىراشلار ئۈچۈن قىممەتلىك دېتال بولۇپ قالىدۇ. شۇڭلاشقا ھەيكەل تۇرغۇزۇشمۇ، ھەيكەلتىراشلار ئۈچۈن سىما بولۇپ بېرىشمۇ ئوخشاشلا مۇھىم. بىر ئويدان ھەيكەل ياخشى بىر گىگانت سىما بولغاندا پۈتۈپ چىقىدۇ ھەم كىشىلەر تەرىپىدىن مەڭگۈ ئۇلۇغلىنىدۇ. مەسىلىنىڭ تۈگۈنى — ئۆتمۈشنىڭ ھەيكىلىدىن كۆرە، بۈگۈننىڭ ھەيكىلىنى تىكلەشتە.

ئالتىنچى، ئۆتمۈش ھەققىدە گەپ قىلىش — قەدىمكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئەمەس بەلكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېسىل مىللىي ئەنئەنىلىرىگە تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنىڭ پايدىلىق تەرەپلىرىنى بۈگۈنكى رېئاللىققا خىزمەت قىلدۇرۇش ئۈچۈندۇر

كىتابىمىزنىڭ 2- ۋە 6- بابلىرىدا ئۇيغۇرلاردا «قانۇن» نىڭ پەيدا بولۇشى، «قانۇن» دېگەن ئۇقۇمنى بارلىققا كەلتۈرۈۋاتقان مەنبە شۇنداقلا، ئۇيغۇرلاردا قانۇننىڭ يۈسۈپ خاس ھاجىپ دەۋرىگىچە يازمىسىز ئادەت شەكلىدە بولۇپ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ دەۋرىگە كەلگەندىلا ئاندىن قەلەمگە ئېلىنغانلىقى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتتۇق.

ئادەت قانۇنى — ئۇ قەلەمگە ئېلىنمىغان قانۇننىڭ بىر خىلى بولۇپ، دۆلەت رۇخسەت قىلغان ھەمدە قانۇنىي ئۈنۈمگە ئىگە بولغان ئادەتلەرگە ئېيتىلىدۇ. ئادەت — يېزىق بىلەن

مۇقىملاشتۇرۇلۇپ، قەلەمگە ئېلىنغان يازما ئادەت ۋە يېزىق بىلەن مۇقىملاشتۇرۇلماي قەلەمگە ئېلىنمىغان يازمىسىز ئادەت دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. ئادەت قانۇنى — قۇللۇق جەمئىيەت ۋە فېئوداللىق جەمئىيەت قانۇنچىلىقىنىڭ مۇھىم مەنبەسى، ئۇ، ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىلا شەكىللەنگەن. بىلىمىزكى، يېزىق تېخى بارلىققا كەلمىگەن ئىپتىدائىي جەمئىيەت ئادەت قانۇنى تۈزۈمى ئاستىدا ياشىغان بولىدۇ. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئادەت قانۇنىنى ساناپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ، خىللىرىمۇ ھەر خىل بولىدۇ. لېكىن ئۇلاردا بىر ئورتاقلىق بولىدۇ. بۇ ئورتاقلىق تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ. بىرىنچىدىن، قانۇن بىلەن دىننى ئايرىۋېلىش ناھايىتى تەس بولۇپ، ئادەت قانۇندا تەسەۋۋۇپنىڭ پۇراقلىرى تەبىئىي ھالدا قويۇق بولىدۇ. ھەز خىل پەرھىز قىلىنغان ئىشلارغا خىلاپلىق قىلغۇچىلارغا بېرىلىدىغان جازالارمۇ دىنىي خاراكتېرنى ئالغان بولىدۇ. ئىككىنچىدىن، بۇنداق ئادەت قانۇنلىرىنىڭ ھاياتىي كۈچى ئىنتايىن قەيسەر، ئۆزگىرىشى ناھايىتى ئاستا بولىدۇ، ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئىنسانلارنىڭ ھايات-ماماتلىق، ئېكولوگىيىلىك ۋە ئىقتىسادىي شارائىتلىرى ئىنسانلار مۇناسىۋىتىدىكى ھەرقانداق تېز سۈرئەتتە بولىدىغان ئۆزگىرىشلەرنىڭ مۇمكىنچىلىكىنى چەتكە قاقاتتى. توپ-توپ بولۇپ ياشايدىغان ئادەملەر توپىنىڭ تەركىبى ناھايىتى چەكلىك، كۆز-قۇلاقلىرى ئېتىكلىك بولغاچقا، باشقا يەنە بىر ئادەملەر توپى بىلەن قويۇق ئالاقىسى بولمايتتى. شۇڭلاشقا، ئۇنىڭدا قانۇن يېغىلاشتا ئالاھىدە بىرەر رولى بولىدىغان سىرتنىڭ سىڭىپ كىرگەن ئامىللىرى بولمايدۇ. ئۈچىنچىدىن، قانۇننىڭ دىنىي خاراكتېرى ئۇنىڭغا ئاخىرەت جازاسى ھەققىدىكى ۋەزىپىلەرنى يۈكلەيدۇ. بۇنىڭ بىلەن كونا قائىدىلەرنى ساقلاپ قېلىشقا• پايدىلىق بولغان ياكى ساقلاپ قالالايدىغان بىر شارائىت يېتىلىدۇ.

مانا مۇشۇنداق ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئىپتىدائىي كىشىلەرنىڭ ئادەت قانۇنلىرى ناھايىتى مۇستەھكەملىنىپ بارىدۇ، ھەتتا ناھايىتى ئۇزاق دەۋرلەرگىچە يەنى بۈگۈنكى كۈنگىچە ئۆز پېتىچە ياكى ئۆزگەرگەن باشقا شەكىللىرى بىلەن يېتىپ كېلىدۇ. تۆتىنچىدىن، تارىخىي شارائىتلار بىزگە مۇشۇ ئادەت قانۇنى تۈزۈمى ۋە شۇ قانۇنلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئۆزىدىن بىر دەرىجە ئۈستۈن تۇرىدىغان قانۇن-تۈزۈملەر بىلەن ئۇچراشقان چېغىدا مەيدانغا كېلىدىغان ۋە كەلگەن ئاقىۋەتنىڭ ئېغىرلىقىنى كۆرۈشىمىزگە ئىمكانىيەت بېرىدۇ.

قەدىمكى زاماننىڭ ئادەت قانۇنلىرىدا تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدىغان مۇھىم بىر نۇقتا بار. ئۇ بولسىمۇ شۇ قانۇنلارنىڭ ھازىرغا قەدەر تىرىك ياشاۋاتقان كىشىلەر تەرىپىدىن ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە تەتبىقلىنىپ تەبىئىي ئىجرا قىلىنىۋاتقانلىقىدا. بىز ئۇنى ھەرقانچە توسۇپ چەكلىسەكمۇ، بەرىبىر ئۆزىنىڭ قانۇنىيىتى بويىچە ھەرىكەت قىلماسلىقى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا ئۇنى ناھايىتى ئەتراپلىق ۋە چوڭقۇر تەتقىق قىلىش لازىم.

ئەجدادلارنىڭ ئېسىل مىللىي ئەنئەنىلىرىگە تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنىڭ پايدىلىق تەرەپلىرىنى بۈگۈنكى رېئاللىققا خىزمەت قىلدۇرۇش — ھەم نەزەرىيە مەسىلىسى، ھەم ئەمەلىيەت مەسىلىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا قەدىمكىگە ئەھمىيەت بېرىپ ھازىرقىغا سەل قاراشقىمۇ، ھازىرقىغا ئەھمىيەت بېرىپ قەدىمكىگە سەل قاراشقىمۇ بولمايدۇ.

ھەممىمىزگە مەلۇم، قانۇن سىنىپىيلىققا ئىگە، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ يەنە ۋارىسلىققىمۇ ئىگە. قانۇننىڭ سىنىپىيلىققا ئىگىلىكى نەزەرىيە جەھەتتىن ھەل قىلىنىپ بولغان مەسىلە، قانۇننىڭ ۋارىسلىققا ئىگىلىكى بولسا، ھەل قىلىنىۋاتقان مەسىلە. شۇڭا بۇ يەردە نۇقتىلىق ھالدا قانۇننىڭ ۋارىسلىققا ئىگىلىكى

مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلىمىز.

بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان قانۇننىڭ ۋارىسلىققا ئىگىلىكى ئاتاقتىكىلا ئىش بولۇپ، ئۇ، ھەق تەلەپ ئىشلىرىغا ئائىت قانۇنلاردا قوللىنىلغان «مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىپ، مىراسخورنىڭ ئۆلگۈچى ھاياتلىقىدا ئۇنىڭغا قالدۇرۇپ كەتكەن مال-مۈلۈككە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى بولىدىغانغا ئوخشاش ئۇ خىلدىكى قانۇن مۇناسىۋىتىدىكى ۋارىسلىق قىلىشنى كۆرسەتمەيدۇ. يەنى بۇ، مال-مۈلۈككە بولغان ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقىنىڭ سۇبيېكتىسى ھەرقانچە ئۆزگەرسىمۇ، مال-مۈلۈكنىڭ سانى، تەۋەلىكى ۋە ئالاھىدىلىكى قاتارلىقلار تەۋرەنمەيدۇ، دېگەنلىك. بىزنىڭ «ۋارىسلىق قىلىش» دېگەن ئاتالغۇنى بۇ يەردە ئىشلىتىشىمىز پەقەت ئىلگىرى-كېيىنلىك ۋاقىت مۇناسىۋىتىگە ئىگە يېڭى قانۇنلارنىڭ كونا قانۇنلارنى ئىنكار قىلىشنىڭ دىئالېكتىكىلىق ئىنكار قىلىش ئىكەنلىكىنى، قانۇنلار تەرەققىياتىنىڭ ئىزچىللىققا ئىگىلىكىنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈشنىلا مەقسەت قىلىدۇ.

دىئالېكتىكىلىق ئىنكار قىلىش — يېڭى شەيئىلەرنىڭ كونا شەيئىلەرگە قوللانغان «مېغىزىنى ئېلىۋېلىپ شاكىلىنى تاشلاش» سىياسىتى بولۇپ، ئۇنىڭدا ھەم خاتىمە بېرىش، ھەم قوبۇل قىلىش مەۋجۇت. يېڭى شەيئىلەر كونا شەيئىلەرگە خاتىمە بەرگەندە، كونا شەيئىلەرنىڭ كونىلىق خاراكتېرىنى تۈپتىن ئۆزگەرتىدۇ، بۇ يېڭى شەيئىلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىدىكى ھەل قىلغۇچ ھالقا. يېڭى شەيئىلەر كونا شەيئىلەرنى تۈپتىن ئىنكار قىلىش شەرتى ئاستىدا ھامان كونا شەيئىلەردىكى يېڭى شەيئىلەرنىڭ تەرەققىياتىدا ئاكتىپ رولى بولىدىغان ئامىللارنى قوبۇل قىلغان بولىدۇ. بۇ شەيئىلەر تەرەققىياتىنىڭ ئۈزۈلۈپ قالماي داۋاملىشىشىنى تولۇقلاپ بارىدۇ. بۇ تەبىئىي ئىزچىللىقتۇر. جاھاندىكى بارلىق شەيئىلەرنىڭ تەرەققىيات

ئۆزگىرىشى مانا مۇشۇ تەبىئىي ئىزچىللىق بىلەن غەيرىي ئىزچىللىقنىڭ دىئالېكتىك بىرلىكىدىن ئىبارەت. ئۇ ھەم كونا شەيئىلەرنىڭ يېڭى شەيئىلەرگە تەرەققىي قىلىشىدىكى ئۆزگىرىش ھالقىسى، ھەم يېڭى-كونا شەيئىلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەت قىلىشىنىڭ تۈگۈنى. ئۇ بارلىق شەيئىلەرنىڭ تەرەققىياتىدا ئۆزگىرىش بولغانغا ئوخشاش، كەينى-كەينىدىن ئۆزگىرىش قىلىۋاتقان قانۇننىڭ تەرەققىياتىدىمۇ ئوخشاشلا شۇ غەيرىي ئىزچىللىق بىلەن تەبىئىي ئىزچىللىقنىڭ دىئالېكتىك بىرلىكىدىن ئىبارەت بولىدۇ. يېڭى قانۇننىڭ كونا قانۇننى ئىنكار قىلىشىمۇ تەبىئىي ھالدا ھەم خاتىمە بېرىش، ھەم قوبۇل قىلىش ئاساسىدىكى دىئالېكتىكىلىق ئىنكار قىلىشتۇر.

ماتېرىيالىستىك دىئالېكتىكىلىق ئىنكارنىڭ ئەكسىچە بولغان مېتافىزىكىنىڭ قارىشىچە، ئىنكار قىلىش — ئومۇمىيۈزلۈك تاشلىۋېتىشتۇر، بىراقلا كېرەك قىلماسلىق، ھېچقانداق ئىپقالماسلىق ۋە ئازراقمۇ ۋارىسلىق قىلماسلىقتۇر. ئېنگېلس فېيېرباخنىڭ گېگېل پەلسەپىسىگە تۇتقان مېتافىزىكىچە ئىنكار قىلىش پوزىتسىيىسىنى قاتتىق تەنقىد قىلىپ: «فېيېرباخ گېگېل سىستېمىسىنى بۇزۇپ تاشلىدى ھەمدە ئۇنى چۆرىتىلا تاشلىۋەتتى. لېكىن ئۇنىڭ بىرلا خىل پەلسەپىنى جاكارلىشى خاتا بولدى. چۈنكى، ئۇ بۇ خىل پەلسەپىنى بويسۇندۇرالمىدى. مىللەتنىڭ مەنىۋى تەرەققىياتىغا غايەت زور تەسىر كۆرسەتكەن گېگېلنىڭ مۇشۇنىڭغا ئوخشىغان ئۇلۇغ ئىجادىيىتىنى قىلچە پەرۋا قىلماسلىق پوزىتسىيىسىدە تۇرۇپ بىراقلا بىكار قىلىۋېتىشكە بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئەسلى مەنىسى جەھەتتىن 〈ساقلاپ قېلىش ياكى تاشلىۋېتىش〉 كېرەك. بۇ ئۇنىڭ شەكلىنى تەنقىدىي ھالدا يوقىتىش، لېكىن مۇشۇ شەكىل ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن يېڭى مەزمۇننى ساقلاپ قېلىش كېرەك دېگەنلىكتۇر» دېگەنىدى[39]. ئېكسپىلاتاتور سىنىپلارنىڭ قانۇنلىرىغا قارىتامۇ

خۇددى يۇقىرىقىدەك «قىلچە پەرۋا قىلماسلىق پوزىتسىيىدە تۇرۇپ بىراقلا بىكار قىلىۋېتىشكە بولمايدۇ»، پەقەت دىئالېكتىكىلىق قانۇنىيەتكە ئەمەل قىلغان ھالدا، تەنقىدىي ئۇسۇلنى قوللىنىپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى مۇۋاپىق بولغان ئامىللارنى قوبۇل قىلغاندا، ئاندىن ئۇنىڭغا بولغان «ۋارىسلىق قىلىش ياكى تاشلىۋېتىش»تىن گەپ ئاچقىلى بولىدۇ.

يىغىنچاقلىغاندا، قانۇننىڭ ۋارىسلىققا ئىگە ئىكەنلىكى كەينى-كەينىدىن ئۆزگىرىش ياساپ تولۇقلىنىۋاتقان قانۇن تەرەققىياتىنىڭ ئىزچىللىقىدۇر، يەنى بۇ — يېڭى قانۇنلارنىڭ كونا قانۇننىڭ سىنىپىي ماھىيىتىنى ئىنكار قىلىشنى ئالدىنقى شەرت قىلغان ھالدا، كونا قانۇنلاردىكى ئەقىلگە مۇۋاپىق، ئىلمىي، ئاكتىپ بولغان ئامىللارنى تاللىۋېلىش، تەنقىدىي قوبۇل قىلىپ ھەم ئۇنى يېڭى قانۇن سىستېمىسىنىڭ ئورگانىك بىر تەركىبىي قىسمى قىلىشنى كۆرسىتىدۇ. قانۇننىڭ ۋارىسلىققا ئىگە ئىكەنلىكىگە بولغان بۇ چۈشەنچىمىزگە ئاساسلانغاندا، يېڭى قانۇن (سوتسىيالىستىك قانۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) نىڭ كونا قانۇنغا بولغان ۋارىسلىقى مەلۇم بىر تارىخىي تىپقا ياتىدىغان كونا قانۇننىڭ سىنىپىي ماھىيىتىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ قويغانلىقىمىزدىن دېرەك بەرمەيدۇ، ئۇنىڭ ئىلگىرىكى قانۇن ئۇقۇمىنى ئىزىلدۇرگەنلىكىمىز بولۇپ ھېسابلانمايدۇ. قانۇننىڭ ۋارىسلىققا ئىگىلىكى ھەققىدىكى بۇ ئۇقۇمنىڭ مەنىسى يېڭى قانۇننىڭ پەقەت كونا قانۇنلارنىڭ بەزى ئەقىلگە مۇۋاپىق مەزمۇن ۋە شەكىللىرىنى تەنقىدىي قوبۇل قىلغانلىقىنىلا كۆرسىتىدۇ. بۇنداق قوبۇل قىلىش — يېڭى قانۇننىڭ كونا قانۇننىڭ ھەممە نەرسىسىنى قارا قويۇق قوبۇل قىلغانلىقى بولماستىن بەلكى ئۇنىڭ ئەسلىدىكى سىنىپىي ماھىيىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇۋېتىپ، يېڭىچە بولغان سىنىپىي مەزمۇنلارنى ئۇنىڭغا كىرگۈزگەنلىكىدۇر.

قانۇننىڭ ۋارىسلىقى ئىگە بولىدىغانلىقى ئۇقۇمى دائىرىسىدىن قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇ يالغۇز ئەمەلدىن قالدۇرۇۋېتىلگەن ياكى ئەمەلدىن قالدۇرۇۋېتىلمەيمۇ ئۆزىنىڭ قانۇنىي ئۈنۈمدارلىقىنى يوقاتقان كونا قانۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپلا قالماستىن بەلكى يېڭى قانۇن بىلەن سېلىشتۇرغاندا، كونا فورمىغا تەئەللۇق بولغان ھەرقايسى دۆلەتلەردە ھازىر يۈرگۈزۈلۈۋاتقان قانۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، سوتسىيالىستىك قانۇنغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، مەيلى بۇرۇنلا ئەمەلدىن قالدۇرۇۋېتىلگەن ياكى ھازىر يۈرگۈزۈلۈۋاتقان ئېكسپىلاتاتورلارنىڭ قانۇنلىرىنى ئالايلى، ھەممىسى كونا قانۇن كاتېگورىيىسىگە ياتىدىغان مەسىلە بولۇپ، سوتسىيالىستىك قانۇن تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلسا بولىدىغان دائىرە ئىچىگە كىرىدۇ.

ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، قانۇننىڭ ۋارىسلىقى ئىگە بولىدىغانلىقى بارلىق ئىلمىي ئۇقۇملارغا ئوخشاش كىشىلەرنىڭ سۇبيېكتىپ ئىرادىسىگە بويسۇنمايدىغان ئوبيېكتىپ ئوبيېكتىنى يەنى قانۇن تەرەققىياتىنىڭ ئىزچىللىقىنى ئىنكاس قىلىدۇ. كىشىلەرنىڭ ئېتىراپ قىلىش-قىلماسلىقىدىن قەتئىينەزەر قانۇننىڭ تەرەققىي قىلىشىدىن ئىبارەت قانۇنىيەت تەبىئىي ھالدا مەۋجۇت، بەلكى قانۇننىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ پۈتۈن جەريانىغا باشتىن-ئاياغ سىڭگەن بولىدۇ. قانۇننىڭ ۋارىسلىقى ئىگە ئىكەنلىكى بىلەن قانۇننىڭ سىنىپىيلىقى بىر بىرى بىلەن چىقىشالمايدۇ ئەمەس بەلكى دىئالېكتىكىلىق بىرلىككە ئىگە، ئەلۋەتتە.

ماۋزېدۇڭ «قەدىمكىلەرنىڭ ۋە چەت ئەللىكلەرنىڭ نەرسىلىرى بولسۇن، مەيلى فېئوداللار سىنىپىنىڭ ۋە بۇرژۇئازىيىنىڭ نەرسىلىرى بولسۇن، بىز ئۇلارغا ۋارىسلىق قىلىشنى ۋە ئۇلارنى ئەينەن قىلىشنى ھەرگىز رەت قىلمايمىز» دېگەنىدى (40). يولداش ماۋزېدۇڭ «ۋارىسلىق قىلىش» بىلەن

«ئەينەن قىلىش» تىن ئىبارەت ئىككى ئۇقۇمنى ئەدەبىيات-سەنئەت مىراسلىرىغا توغرا پوزىتسىيە تۇتۇش مەسىلىسىنى كۆزدە تۇتۇپ ئوتتۇرىغا قويغان. بىزچە بولغاندا، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا پرىنسىپلىق پەرق يوق ھەم بىر-بىرىنى ئىنكارمۇ قىلمايدۇ. مۇشۇ ئۇقۇم بىلەن كونا قانۇنلارغا تۇتىدىغان پوزىتسىيىمىزنى ئىپادىلىسەك ھەرگىز خاتا بولمايدۇ.

«ئەينەن قىلىش» دېگىنىمىز — باشقىلارنىڭ تەجرىبە-ساۋاقلىرىنى ئەينەن قىلىپ، ئۆزىمىزنىڭ پايدا-زىيىنىغا سېلىشتۇرۇپ بېقىش دېگەنلىك. بىزنىڭ سوتسىيالىستىك قانۇن كونا قانۇنلارنى ئۆزىگە «ئەينەن قىلىش» كېرەك دېگەنلىكىمىزمۇ كونا قانۇنلار بىلەن سوتسىيالىستىك قانۇنلارنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈپ، سوتسىيالىستىك قانۇننىڭ «پايدا-زىيىنى»نى تونۇش كېرەك دېگەنلىكتۇر. بۇنىڭ سېلىشتۇرما قانۇنشۇناسلىق تەتقىقاتىدىكى بىر تېما ئىكەنلىكىدە شەك يوق. بۇنىڭدىن قارىغاندا، بىزنىڭ كونا قانۇنلارنى ئەينەن قىلىشىمىزدىن مەقسەت: بىرىنچىدىن، سوتسىيالىستىك قانۇن بىلەن بارلىق كونا قانۇنلارنىڭ سىنىپىي ماھىيىتىدىكى تۈپلۈك قارىمۇقارشىلىقىنى ئېچىپ بېرىپ، سوتسىيالىستىك قانۇننىڭ ئەۋزەللىكىنى ۋە كونا قانۇننىڭ چىرىكلىكىنى تونۇۋېلىش بولسا، ئىككىنچىدىن، سوتسىيالىستىك قانۇن بىلەن كونا قانۇنلارنىڭ تارىخىي باغلىنىشلىقىنى ئېچىپ بېرىشتىن ئىبارەت.

قىسقىسى، ئەينەن قىلىش بولمىسا، يېڭى-كونا قانۇنلارنىڭ سېلىشتۇرما تەتقىقاتىمۇ بولمايدۇ. ئەكسىچە، يېڭى قانۇننىڭ كونا قانۇنلارغا بولغان ۋارىسلىقى رەت قىلىنسا، يېڭى قانۇننىڭ كونا قانۇنلارنى ئەينەن قىلىشىمۇ ناھايىتى مۇھىم بولغان بىر مەقسەتتىن ئايرىلىپ قالىدۇ. ئەلۋەتتە، بىزنىڭ «ئەينەن قىلىش» ۋە «ۋارىسلىق قىلىش» دېگىنىمىز بىردەكلىككە ئىگە. ئەمما بۇ ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق پەرق

يوق، بىرىنىڭ ئورنىغا يەنە بىرىنى دەسسىتىشكە بولىدۇ، دېگەنلىك ئەمەس. يۇقىرىدىكى «ئەينەك قىلىش» ئۇقۇمى توغرىسىدىكى چۈشەنچىگە ئاساسلانغاندا، ئۇ پەقەت كىشىلەرنىڭ كونا-يېڭى قانۇنلارنى بىر-بىرىگە ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ كۆرۈشىدىكى سۇبيېكتىپ تىرىشچانلىقىنىلا ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ھەرگىز قانۇننىڭ تەرەققىيات جەريانىدا يېڭى-كونا قانۇنلار ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان ئوبيېكتىپ تارىخىي باغلىنىشنى ئەكس ئەتتۈرمەيدۇ. گەرچە يېڭى قانۇنلارنىڭ كونا قانۇننىڭ بەزى مۇۋاپىق بولغان ئامىللىرىنى قوبۇل قىلىشى «ئەينەك قىلىش»نىڭ مەقسىتى ئۈچۈن بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئۇقۇمنىڭ ئۆزى شۇ بىر ئوبيېكتىپ جەرياننى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولمايدۇ. «ۋارىسلىق قىلىش» دېگەن ئۇقۇم بولسا ئۇنداق ئەمەس. ئۇ، كەينى-كەينىدىن يەڭگۈشلىنىۋاتقان يېڭى-كونا قانۇنلار ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان مەلۇم مۇقەررەر تارىخىي باغلىنىشنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، يېڭى قانۇننىڭ كونا قانۇنلارغا بولغان تەنقىد قىلىش، ئۆزگەرتىش ۋە قوبۇل قىلىش جەريانىنى يىغىنچاقلىغان بولىدۇ.

قىسقىسى، قانۇننىڭ ۋارىسلىقىغا ئىگە بولۇشى دېگىنىمىز — كەينى - كەينىدىن يەڭگۈشلىنىۋاتقان قانۇن تەرەققىياتىنىڭ ئىزچىللىقىنى يەنى يېڭى قانۇننىڭ كونا قانۇننىڭ سىنىپىي ماھىيىتىنى ئىنكار قىلىشنى ئالدىنقى شەرت قىلغان، تاللىۋالغان ۋە تەنقىد قىلغان ھالدا ئۇنىڭدىكى ئەقىلگە مۇۋاپىق، ئىلمىي، ئاكتىپ بولغان ئامىللارنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى يېڭى قانۇن سىستېمىسىنىڭ مۇھىم بىر ئورگانىك تەركىبىي قىسمىغا ئايلاندۇرۇشنى كۆرسىتىدۇ.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېسىل مىللىي قانۇن مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىشتا مۇنداق ئىككى خىل خاھىشنى ساقلىنىش لازىم.

بىرىنچى، «ئۇيغۇر»، «ئۇيغۇر قانۇنى»، «ئىسلام دىنى»، «ئىسلام قانۇنى» دېيىلگەنلەر تىلغا ئېلىنسىلا ھەممىسىنى باشقىلارغا بېقىندىغان كونا فورمىغا تەئەللۇق قىلىۋېتىپ قارا - قويۇق ئىنكار قىلىش، ئۇيغۇرلاردا قاچان قانۇن بولغان، بولغاندىمۇ ئاخۇنۇمنىڭ پەتىۋاسىدىن ئىبارەتقۇ؟ ئۇنىڭ ۋارىسلىق قىلغۇدەك نېمىسى بار؟ دەپ قارايدىغان خاھىش. بۇ ئۇقۇملار ھەممىسى تارىخنىڭ مەھسۇلى، تارىخ ئۇلارنى ياراتقان، ئۇلارمۇ تارىخنى ياراتقان. باشقا مىللەتلەرنىڭ قانۇنى بولغانغا ئوخشاش ئۇلارنىڭمۇ قانۇنى بولغان. باشقا مىللەتلەرنىڭ ۋارىسلىق قىلىدىغان قانۇن ۋەسىقىلىرى بولغانغا ئوخشاش ئۇلارنىڭمۇ ئورغۇنلىغان ئېسىل قانۇن ۋەسىقىلىرى بولغان. ئەنئەنە ۋە مىراسلارغا ۋارىسلىق قىلىشتا جاھاندا بىر ئورتاقلىق بار. يەنى ئۇ بولسىمۇ بىرەر مىللەتنىڭ ئاۋۋال باشقىلارنىڭكىگە ۋارىسلىق قىلىپ ئاندىن ئۆزىنىڭكىگە ۋارىسلىق قىلىشى مۇمكىن ئەمەس، ئۇلارنىڭ ئەڭ ئوبدان چۈشىنىدىغىنى ئاۋۋال ئۆزى ئاندىن باشقىلار بولىدۇ. شۇڭا ئۇلار ھامان ئۆزىنىڭ مىراسلىرىنى باشقىلارنىڭكىدىن يۇقىرىراق ئورۇنغا قويىدۇ، ھامان ئۆزىنىڭ ۋارىسلىق قىلىشقا تېگىشلىك مىراسلىرىدىكى ئارتۇقچىلىقلىرىنى باشقىلارنىڭكىدىن ئۈستۈن سانىماي تۇرالمايدۇ. مانا بۇ مىللىي غۇرۇردۇر. مىللىي غۇرۇر ھەرقانداق بىر مىللەتتە بولىدۇ. ئەگەر مىللىي غۇرۇر بولمىسا ئۇنى مىللەتپەرۋەر ۋە ۋەتەنپەرۋەر دېگىلى بولمايدۇ.

كۆپچىلىككە مەلۇم بولغانىدەك، دۇنيادا ئومۇميۈزلۈك ھادىسە دەپ قارالغان قانۇننىڭ پەيدا بولۇشىغا مەنبە بولغان ئۈرپ - ئادەت — ئاساسلىقى شۇ بىر مىللەتنىڭ ماددىي تۇرمۇش، مەنىۋى مەدەنىيەت ۋە ئائىلىۋى نىكاھ قاتارلىق ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدىكى ئەنئەنىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ — ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ

ئۇزاق مۇددەتلىك تەرەققىيات جەريانىدا تەدرىجىي شەكىللەنگەن. ئۆرپ - ئادەت بىر مىللەتنىڭ ئورتاق پسىخىك ھېسسىياتىنى ئىنكاس قىلىدۇ. ئۇ كەڭ ئاممىۋىلىقى، چوڭقۇر ئىجتىمائىيلىقى ۋە نىسپىي مۇقىملىقى ئىگە. ئۇ ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ تۇرۇۋاتقان ئىجتىمائىي مۇھىتىنىڭ ھەم تارىخىي شارائىتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ بارىدۇ. ئۆرپ - ئادەتنىڭ مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە تەسىرى ناھايىتى چوڭ بولىدۇ. بىر مىللەت ئۆزلىرىنىڭ باشقا مىللەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۆز ئۆرپ-ئادەتلىرىنىڭ باشقىلار تەرىپىدىن ھۆرمەتلەنگەن-ھۆرمەتلەنمىگەنلىكى، دەپسەندە قىلىنغان-قىلىنمىغانلىقى بىلەن ئۆلچەيدۇ. ئۆرپ-ئادىتى باشقىلار تەرىپىدىن ھۆرمەتلەنگەن بولسا، ئۇلار بىلەن ئىناق ئۆتىدۇ، ھۆرمەتلەنمىگەن بولسا ئىناقلىق بۇزۇلىدۇ، سۈركىلىش پەيدا بولىدۇ، ھەتتا نىزا ياكى ئۇرۇش پارتلايدۇ. بۇنداق ئىناقسىزلىقنىڭ سەۋەبىنى خورلانغۇچى ياكى دەپسەندە قىلىنغۇچىدىن ئىزدەش ياكى ئەخمەقانىلىق، خورلىغۇچى ياكى دەپسەندە قىلغۇچىدىن ئىزدەش ئادىللىق ياكى دانالىق بولىدۇ.

بەزىلەر بولۇپمۇ بۈگۈنكى كۈندە پەن - مەدەنىيەتتە ئىلغار كەتكەنلەر باشقىلارنىڭ تارىخىدىمۇ ئۆزلىرىنىڭ تارىخىدا مەيدانغا كەلگەن ئىلغار ئىدىيە، ئىلغار كەشپىيات (ھازىرقىغا سېلىشتۇرغاندا) لار بىلەن باراۋەرلىشىپ قالغۇدەك ئىدىيە ۋە مۆجىزىلەرنىڭ (قەدىمدە) بولغانلىقىنى بايقىسا، دەرھاللا ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىدىن ئوغرىلاپ كېتىلگەن يامبۇمىكىن دېيىشىدۇ. ھامان ئۆزىنى ئەقىللىق سانىغاچقا ئۆزلىرى شۇنداق ئىدىيە، كەشپىيات، مۆجىزىلەرنى يارىتىۋاتقان چېغىدا باشقىلارنىڭمۇ شۇنداق مۆجىزىلەرنى يارىتىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇپ يېتىشىۋاتقانلىقىغا ئىشەنگۈسى كەلمەيدۇ. بۇ، مەشھۇر قاھىرە ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تارىخ

پروفېسسورى ئەھمەد ئەمىن (1954-يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ ئۆزلىرىنى غەرب «شەرقشۇناس» لىرى دەپ ئاتىشىۋالغان گولدزىخىر (Goldziher) (41) بىلەن سەندىرانا قاتارلىقلارنىڭ «ئىسلام قانۇنى رىم قانۇنىنى كۆچۈرۈش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن» دېگەن كۆزگە ئىلماسلىق چوڭچىلىق سەپسەتىسىگە قىلغان مۇئامىلىسىگە ئوخشاپ كېتىدىغان ئىش، خالاس.

تۈركىيە ئالىمى كاپسوغلو «‹قۇتادغۇبىلىك› ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى» دېگەن ئەسىرىدە ئا. بومباجىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» تە قەدىمكى يۇناننىڭ تەسىرى بار، دېگەن قاراشلىرىغا زىت ھالدا: «ئىنسانىيەت ئېڭى باشقا بىر مەملىكەتنىڭكى ئوخشاش تەسەۋۋۇرلارغا يېتىشىش ئىقتىدارىغا ئىگە. ئەگەر ھەر تەسەۋۋۇرنى بىرلا مەنبەگە باغلاپ قويۇش زۆرۈرىيىتىگە ئاساسلىنىدىغان بولسا يەر يۈزىدە مەسىلەن، ئوخشاش غايە ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان پۈتۈن ئېتىقاد ۋە چۈشەنچىلەرنىڭ بىر - بىرىگە ئوخشاپ كېتىشى، ئوخشاش مەقسەتتە ئىشلەنگەن ئورغۇنلىغان قۇراللارنىڭ ئوخشاش شەكىل ئېلىشى، دۇنيانىڭ ھەرقايسى بۇرجىكىدە ياشاپ تۇرغان ئىلمىي خادىملارنىڭ ئىجادىيەتلىرىنىڭ بىر-بىرىگە ئوخشاپ كەتمەسلىكى تەلەپ قىلىناتتى» دەيدۇ (42).

ئىلمىمىزدە يېقىندا جاڭ شى، ۋۇ جوڭمىن قاتارلىق ياش ئالىملار مەيدانغا چىقىپ، «جۇاڭزى» بىلەن ھازىرقى زامان مۇدېرنىزمنىڭ، كۇڭزى تەلىماتلىرى بىلەن كاتولىك دىنىي تەلىماتلىرىنىڭ بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل مۇھىتتا تۇرۇۋېتىپمۇ مەسىلىگە بولغان قاراشلىرىدا بىر-بىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىۋالغاندەكلا بىرلىككە كېلىپ قالغانلىقلىرىنى ئېنىقلاپ چىققىنىنى (43)، ئىشىنىش كېرەككى، ئوخشىمىغان تەۋەلىكتە ياشاۋاتقان ئىنسانلارنىڭ دانىشمەنلىرى بىر-بىرى بىلەن تونۇشمايمۇ، بىر-بىرىگە تايانمايمۇ، بىر-بىرىدىن تەقلىد

قىلمايمۇ، بىر-بىرىدىن كەچۈرمەيمۇ-يە نە بىر-بىرىگە ئوخشاپ قالىدىغان قانۇن ئىدىيىسى ۋە قانۇنلارنى ئىختىرا قىلالايدۇ. فرىدرىخ ئېنگېلس: «دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، كۆپ يىللاردىن بېرى بىزنىڭ ئەڭ ياخشى ئەمگەك سايمىنىمىز ۋە ئۆتكۈر قورالىمىز بولۇپ قالغان ماتېرىيالىزملىق دىئالېكتىكىنى يالغۇز بىزلا كەشىپ قىلمىدۇق، بەلكى گېرمانىيە ئىشچىسى يۈسىپ دىيتسگىن بىزگە تايانمايمۇ كەشىپ قىلدى»(44) «ماركس مۇندىن 40 يىل بۇرۇن ئۇچراتقان ماتېرىيالىستىك تارىخ قارىشىنى مورگان ئامېرىكىدا ئۆزىنىڭ ئۇسۇلى بىلەن قايتىدىن كەشىپ قىلدى. ياۋايىلىق دەۋرى بىلەن مەدەنىيەت دەۋرىنى سېلىشتۇرۇشتا مۇھىم نۇقتىلارغا ماركس بىلەن ئوخشاش نەتىجىگە كەلدى»(45) دېگەنىدى. ئېنگېلسنىڭ بۇ تەلىماتلىرى بىزنىڭ مۇشۇ مەسىلىنى توغرا ھەل قىلىشىمىزنىڭ پرىنسىپى.

ئۇيغۇر خەلقى تارىخىدا قانۇن - يوسۇنلارنى ئىختىرا قىلغان. ئورخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقى، قاراخانىلار خانىدانلىقى ۋە سەئىدىيە خانلىقى قاتارلىق بىرقانچە خانلىقلار دەۋرىدە ئەل-يۇرت بىر مەزگىل ئادىل قانۇنلار بىلەن ئىدارە قىلىنغاچقا خەلق باياشادلانغان. ئىسلام دىنى ۋە ئۇنىڭ قانۇنلىرىمۇ ئىجرا قىلغۇچىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ، ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇشىدا ئوخشىمىغان ئىجتىمائىي ئۈنۈملەرنى بەرگەن. مۇشۇلارنىڭ ھەممىسىدە ھەم ۋارىسلىق قىلىشقا تېگىشلىك، ھەم تاشلىۋېتىشكە تېگىشلىك نەرسىلەر بار. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، كونا قانۇن سىستېمىسىنى بىكار قىلىش، ئاساسلىقى كونا ئەكسىيەتچى قانۇننى تۈپتىن پاچاقلاشقا، ئۇنىڭ ئېكسپلاتاتورلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان قانۇن - تۈزۈملىرىنى ئۈزۈل - كېسىل يوقىتىشقا قارىتىلغان. لېكىن بۇنىڭدىن مەيلى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن ئاۋۋالقى تارىخىدا بولسۇن، مەيلى كېيىنكى تارىخىدا بولسۇن، ئۆزلۈكسىز مۇكەممەللىشىپ

بارغان قانۇن مىراسلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئىنكار قىلىش ياكى ئۇنى پۈتۈنلەي كېرەك قىلماسلىق كېرەك دېگەن مەنە كېلىپ چىقمايدۇ.

لېنىن: «ماركسىزمدىن ئىبارەت بۇ بىر ئىنقىلابىي پرولېتار ئىدىيە سىستېمىسىنىڭ ئالەمشۇمۇل تارىخىي ئەھمىيەتكە مۇيەسسەر بولۇشى ئۇنىڭ بۇرژۇئازىيە دەۋرىدىكى ئەڭ قىممەتلىك نەتىجىلىرىنى تاشلىۋەتمەستىن، ئەكسىچە، 2000 يىلدىن بۇيانقى ئىنسانلارنىڭ تەپەككۇر ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىكى بارلىق قىممەتكە ئىگە نەرسىلەرنى قوبۇل قىلغانلىقى ۋە ئۆزگەرتكەنلىكىدىن بولدى» دېگەنىدى(46). ماركسىزم شۇنداق دەپ قارايدۇكى، يېڭى شەيئىلەرنىڭ كونا شەيئىلەرنى ئىنكار قىلىشى كونا شەيئىلەرنىڭ ھەممە ئامىللىرىنى پۈتۈنلەي ئىشلەتمەي تاشلىۋېتىش، يېڭى شەيئىلەر بىلەن كونا شەيئىلەر ئارىسىدىكى باغلىنىشنى ئىنكار قىلىش دېگەنلىك بولماستىن، بەلكى شەيئىلەرنى ماركسىزملىق مەيدان، نۇقتىئىنەزەر ۋە ئۇسۇل ئارقىلىق تەھلىل، تەتقىق قىلىش، ئۇنى تەنقىدىي ئاساستا قوبۇل قىلىش، ئۆزگەرتىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ھەم ئۇنى سوتسىيالىزم ئۈچۈن ئاكتىپ خىزمەت قىلدۇرۇش دېگەنلىكتۇر.

ئىككىنچى، مىللىي قانۇن مىراسلىرىمىزدا نېمە دېيىلگەن بولسا، شۇنى ئۆز ئەينى كۆچۈرۈپ كېلىپ، زامانغا ئۇلۇك تەتبىق قىلىش خاھىشى. بۇ «زامان بىلەن ماسلاشمايدىغان خۇسۇسىي مەنپەئەتنى دەپ، پىشىپ يېتىلگەن ئورتاق مەنپەئەتكە قارشى تۇرغانلىق» دۇر. ئېلىمىزدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يىراق ئۆتمۈشىنى قويۇپ تۇرۇپ، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان 1000 يىل مابەينىدىكى ئەھۋالغا قارايدىغان بولساق، بۇ مەسىلىنىڭ مۇھىملىقى ئۆز-ئۆزىدىن بىلىنىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغىنىغا سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاندىن

باشلاپ ھېسابلىغاندا 1000 يىل بولدى. ئۇلار بۇ جەرياندا مەيلى ئۆز ھاكىمىيەتلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ياشىسۇن، مەيلى بىرلىككە كەلگەن چوڭ ئائىلىدە ياشىسۇن، خەلقنىڭ دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن ئىبارەت ئەقىدىسىدە تەۋرىنىش بولمىدى. قانۇنچىلىقتا بىرلا قانۇن سىستېمىسى يەنى ئىسلام قانۇن سىستېمىسى ھۆكۈمرانلىق ئورنىدا تۇردى، بۇ ئون ئەسىرلىك ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئۇلارنىڭ قانۇنچىلىق تارىخىدا ئىسلام قانۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالمىغان باشقىچە بىرەر قانۇنچىلىق يولىنى ئېچىپ بېرەلمىدى. بۇنىڭ تەسىرىنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى شۇ نەرسە ئىسپاتلايدۇكى، ھەتتا جاھاندا ئالەمشۇمۇل ئۆزگىرىشلەر 100 بەرگەن، ئۆتمۈش بىلەن ئادىل سېلىشتۇرۇپ بولمايدىغان XX ئەسىرنىڭ 40-يىللىرىدا دۇنيا كوممۇنىزم ھەرىكىتىنىڭ تەسىرىدە پارتلىغان «ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» ۋە ئۇنىڭ ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ ئەدلىيە تۈزۈمى ۋە قانۇنلىرىدىمۇ ئىسلام قانۇنىنىڭ بەزى ئامىللىرى ساقلاندى.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قانۇن ئىدىيە تارىخى بىزگە شۇنى ئۇقتۇردىكى، بۇ 1000 يىل داۋامىدا قانۇننى ئىجرا قىلىشتىكى ئادىللىق بىلەن ئادالەتسىزلىك، خەلقپەرۋەرلىك بىلەن زوراۋانلىق، چىنلىق بىلەن ساختىلىق، پەزىلەت بىلەن رەزىللىك ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش توختىماي داۋاملىشىپ تۇردى. ئاچكۆز فېئودال ئەمەلدارلار قانۇن قورالىدىن پايدىلىنىپ ئەمگەكچى خەلقلەرنى رەھىمسىز ئەزسە، خەلق ئۈچۈن نىجاتلىق تىلەپ، قانۇن ئۈچۈن ئۆزىنى ئاتىغان پاك، دىيانەتلىك ئەمەلدار ۋە قازى (سوتچى) لار ئىسلام دىنىدىكى «ئادالەتسىز پادىشاھقا بىر ئېغىز ئادىل نەسىھەت قىلىش 100 يىللىق ئىبادەتنى بېسىپ چۈشىدۇ» دېگەن ئەقىدە بويىچە، ئادالەتنى دەپ ئۆلۈمدىن قورقماي ھۆكۈمرانلار سىنىپى بىلەن يۈزمۇيۈز تۇرۇپ ئېلىشتى. تارىخ ئۇيغۇر خەلقىگە XX

ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىنىڭ بېشىدىن تارتىپ ئاندىن ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى قانۇن ھادىسىلىرىنى سىنىپلار تەۋەلىكى بويىچە تەبىرلىگەن ماركسىزمچە بولغان بىر قانۇنچىلىقنى يەنى سوتسىيالىستىك قانۇنچىلىقنى ئاتا قىلدى. بۇ سىنىپىي خاراكتېر ئالغان ئىنقىلاب ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن بىر يېڭى يۈزلىنىش دېيىش مۇمكىن.

لېنىن: «ھازىرقى زامان روسىيە ئىجتىمائىي ھەرىكىتىنىڭ مۇھىم شەكلى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ بىۋاسىتە ئىنقىلابىي ھەرىكىتىدىن ئىبارەت. ئۇ، كونا قانۇننى پاچاقلاپ تاشلاپ، خەلقنى ئېزىدىغان ئورۇنلارنى گۇمران قىلىپ، ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، يېڭى قانۇنچىلىقنى يارىتىدۇ.» (47) دەپ كۆرسەتكەنىدى. بۇ يولنىڭ تېپىلىشى ئۇزاق زامانلاردىن بېرى ھۆكۈمرانلىق ئورنىدا تۇرۇپ كېلىۋاتقان «شەرئىي مەھكىمە» تۈزۈمىگە خاتىمە بەردى. بۇنىڭ بىلەن دىنىنىڭ قانۇنغا ئارىلىشىشى چەكلەندى. دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ خۇسۇسىي تۇرمۇشىنىڭ قانۇنغا چېتىلىدىغان قىسمى ھۆكۈمەتنىڭ قانۇن ئورۇنلىرىغا تاپشۇرۇپ بېرىلىپ، تۇرمۇش ئۆرپ - ئادەتكە ياتىدىغان قىسمى ئۆرپ - ئادەتنى داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتقان شۇ خەلقنىڭ ئۆزىگە قالدۇرۇلدى. بۇ ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ قانۇنچىلىق تارىخىدا دۇچ كەلگەن يەنە بىر قېتىملىق ئىسلاھات بولۇپ، 1000 يىلدىن ئاۋۋالقى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا كۆچكىنىگە ئوخشاش 1000 نى بىر دەۋر قىلغان ھالدىكى چوڭ كۆچۈش ھەرىكىتىدۇر. ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىدىن ئىسلام دىنىغا كۆچۈۋاتقان ۋاقىتتا، ئۆز دەۋرى ئۈچۈن يېڭىلىق بولۇپ قارىلىۋاتقان ئىسلام دىنى 300 ياشقا كىرگەنىدى. ئەمدىلىكتە بولسا، ئۇلار 300 ياشقا ئەمەس بەلكى 100 ياشقىمۇ كىرمىگەن باشقىچە بىر يېڭى شەيئىنى قوبۇل قىلدى. بۇ ماركسىزمدۇر.

بىز كىتابىمىزنىڭ ئالدىنقى بىرقانچە بابلىرىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ ئىسلام دىنى ۋە ئۇنىڭ قانۇنى بىلەن بولغان باغلىنىشلىق مۇناسىۋىتىنى ئوخشىمىغان نۇقتىدا تۇرۇپ بايان قىلدۇق. ئەمدى بىز ئۇنىڭ قانۇن ئىدىيىسىنى بۈگۈنكى سوتسىيالىستىك قانۇنچىلىقىمىزغا تەتبىق قىلىپ تېخىمۇ ياخشى ئۈنۈم بەرگۈزىمىز دېگەندە، ئۇنىڭ دەۋرىمىزگە ماس كەلمەيدىغان كۆز قاراشلىرىنى تېپىپ چىقىپ، ماركسىزملىق دۇنيا قاراشتا تۇرۇپ تەھلىل قىلىشقا ۋە ئۇنى ھەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇنداق قىلىنمايدىكەن بۇ ھەقىقىي يوسۇندىكى ۋارىسلىق قىلىش ھېسابلانمايدۇ.

ئىسلام دىنى ئەينى ۋاقىتتا قاراخانىلارنىڭ دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتىلگەچكە، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە ئالدى بىلەن خان، بەگلەرنىڭ جۈملىدىن بارلىق ھۆكۈمرانلارنىڭ تەقۋادار، ئىمانلىق بولۇشى لازىملىقى تەلەپ قىلىنغان. ئەپسۇسكى، ھازىرقى ئۇيغۇر خەلقى ئىسلام دىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتىلمىگەن بىر سوتسىيالىستىك تۈزۈمدىكى دۆلەتتە ياشاۋاتقان بولغاچقا، دۆلەتنىڭ قانۇن-پەرمانلىرى ھازىرقى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىن ئۇنى تەلەپ قىلمايدۇ. بەلكى كوممۇنىزمغا نىسبەتەن «ئىمان»لىق بولۇشنى، ماركسىزمغا نىسبەتەن «تەقۋادار» بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. «ئېتىقاد»قا بولغان ئۇقۇم بىلەن ئۇنىڭ مەزمۇنى ئۆزگەرگەچكە ئۇنىڭغا قويۇلىدىغان تەلەپمۇ ئۆزگەردى. بۇنىڭغا نىسبەتەن قىلچە پىسەنت قىلماسلىق نەزەرىدە تۇرۇپ، ھازىرقى ماركسىزمچى ئەمەلدارلارنى ئەمەلدار بولۇش لاياقىتى يوق دەپ، ھەممىنى تەختىن چۈشۈرۈپ ئۇنىڭ ئورنىغا ئىسلام دىنىغا ئىشىنىدىغان، خۇدانىڭ بىرلىكىگە پۈتىدىغان، «تەقۋادار»لارنى قويساق بولامدۇ؟

«قۇتادغۇبىلىك»تە، ئەرلەرنىڭ خوتۇنلارنى قاتتىق

باشقۇرۇشى لازىملىقى، ئۇلارنى سىرتقا چىقىشلى قويماسلىق، ئەر-ئايال ھەمداستىخان بولماسلىق، ئەگەر ھەمداستىخان بولسا، نىزامنىڭ بۇزۇلىدىغانلىقىغا دائىر بەلگىلىمىلەر تۈزۈلگەن ھەمدە ناماز ئوقۇمايدىغان پاسىق، كوچىدىن كىرمەيدىغان ھاراقكەشلەرنى باشقۇرۇش ئۈچۈن نازارەتچىلەرنى كۈچەيتىش لازىملىقى كۆرسىتىلگەن. بۇنىڭغا قاراپ، ئاياللارنى ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىشتىن توسۇساق، يۈزىگە چۈمپەردە تارتماي كوچىغا چىقىپتۇ دەپ كۆرگەنلا يەردە تۇتۇپ، ئۇرساق، بىناماز بىلەن ھاراقكەشلەرنى دەررىلىسەك، روزا رامىزاندا ئاشخانا ئېچىپ تىجارەت قىلغانلارنى ئۇچۇقداپ، ئاشخانىلىرىنى مەجبۇرىي تاقىتىۋەتسەك بولامدۇ؟

«قۇتادغۇبىلىك»تە، ئاشپەزلەر بىلەن ئىدىشچى بېشىدىن باشقىلارنىڭ ھەممىسىگە ساقاللىق بولۇش، ھەيۋەتلىك بولۇش تەلەپ قويۇلغان. بۈگۈنكى كۈندە بىرلىك سەپ خىزمىتىنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن ۋەزىپىگە قويۇلغان ئايرىم ساندىكى ۋەتەنپەرۋەر دىنىي ۋە باشقا ساھەدىكى زاتلاردىن باشقىلارنىڭ ھەممىسىنىڭ دېگۈدەك ساقال-بۇرۇتى يوق. ساقال قويۇش-قويماسلىق نىزام قىلىپ كۆرسىتىلمىگەن. ئەمما ئارمىيە ئىچىدە بولسا ئەھۋال يۈسۈپ خاس ھاجىپ دەۋرىدىكىنىڭ تامامەن ئەكسىچە بولۇپ، بىزدە ئالىي قوماندانىدىن تارتىپ ئادەتتىكى كىچىك ئەسكەرگىچە بىردەك ساقال-بۇرۇت قويۇش ئادەت قىلىنمىغان. بۇنىڭغا قاراپ، ئۇلاردىن ساقال-بۇرۇت قويۇشنى تەلەپ قىلساق بولامدۇ؟

بىر جۈملە سۆز بىلەن ئېيتقاندا، بولمايدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان يۇقىرىقى مەسىلىلەر ئۆز دەۋرىنىڭ ئۆلچىمى بويىچە كۆزىتىلسە، ئۇنىڭ ھېچبىر ناتوغرا ئەمەسلىكى بىلىنىدۇ، ھازىرقى زامان روھى بويىچە كۆزىتىلسە، ئۇنىڭ بىر تارىخىي چەكلىمىلىككە ئىگە

قاراش بولۇپ، ئەگەر هازىرقى رېئاللىقتا ئۆز پېتىچە تەتبىق قىلىنسا ئىنتايىن يامان ئۈنۈم بېرىدىغانلىقى مۇئەييەنلىشىدۇ. چۈنكى، جىنايەت بىلەن جازا ئوخشىمىغان تۈزۈمدىكى دۆلەتلەر بىلەن ئوخشاش بولمىغان تارىخىي دەۋرلەردە ئوخشاش بولمىغان ئۇقۇم ۋە مەزمۇنلارغا ئىگە. ئەينى زاماندا جىنايەت دەپ قارالغان ئىشنىڭ هازىرقى زاماندىمۇ جىنايەت دەپ قارىلىشى، ئەينى زاماندا جىنايەت دەپ قارالمىغان ئىشنىڭ هازىرقى زاماندا جايەت دەپ قارالماسلىقى مۇمكىن ئەمەس. هازىرقى دەۋر «قۇتادغۇبىلىك» دەۋرى ئەمەس، ئۇنىڭدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان بەزى ئىدىيەلەر ئەمدى زامانغا لايىقلىشالمايدىغان بولۇپ قالدى، بۇ خۇددى يۈسۈپ خاس هاجىپتىن بۇرۇنقى بەزى ئىدىيەلەرنىڭ يۈسۈپ خاس هاجىپ دەۋرىگە كەلگەندە زامانغا لايىقلىشالماي ئىستېمالدىن قالدۇرۇۋېتىلگىنىگە ئوخشاشلا ئىش. مۇشۇ كۆز قاراشنى يۈسۈپ خاس هاجىپنىڭ ئۆزىمۇ چەتكە قاقمايدۇ. ئۇ چاغدىكى ئالىملار جۈملىدىن يۈسۈپ خاس هاجىپ بىلەن مەهمۇد قەشقەرىنىمۇ ئىچىگە ئالغان هالدىكى ئالىملار پۇتىغا مەسە-كالاش كىيىپ، بېشىغا سەللا يۆگىسە، هازىرقى ئالىملار پۇتىغا شىبلەت كىيىپ بېشىغا چاچ قويۇپ يۈرىدىغان بولدى. ئۇ زاماندا مەهمۇد قەشقەرى پۈتۈن تۈرك يۇرتلىرىغا ئاتلىق بېرىپ سەپەر قىلغان بولسا، هازىر سەپەر ئايروپىلان، پاراخوت، پويىزلار بىلەن بولىدىغان بولدى. هازىرقى زامان ئالىملىرىنىڭ پۇتىغا مەسە تارتماي بەتىنكە كىيگەن، بېشىغا سەللا يۆگىمەي، چاچ قويغان، ئۈستىبېشىغا تون كىيمەي، پەلتو ياكى گالستۇكلۇق كاستۇم كىيىپ يۈرگەنلىكىگە قاراپ، ئۇ ئالىم ئەمەسكەن، ئالىم دېگەن مەهمۇد قەشقەرى بىلەن يۈسۈپ خاس هاجىپتەكلا يۈرۈش لازىم ئىدى دەپ تۇرۇۋېلىش كېرەكمۇ؟ مۇشۇلارنىڭ هەممىسى نۆۋەتتە بىز بىر - بىرلەپ جاۋاب

بېرىشكە تېگىشلىك بولغان ئەمەلىي مەسىلىلەردۇر.

تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىدىن ئىسلام دىنىغا كۆچۈۋاتقان ۋاقىتتا، خوتەن بۇددىستلىرى تۇرپان ۋە تىبەتلەردىكى بۇددىست ئۇيغۇرلىرىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىپ، ئىسلام دىنىغا 24 يىل قارشىلىق كۆرسەتكەن. تۇرپاندا بولسا، ئىسلام دىنى XV ئەسىرگە كەلگەندە ئاندىن رەسمىي يۇرت دەسسەپ تۇرالىغان. بۇ ئارىلىقتا قوبۇل قىلدۇرۇش بىلەن قوبۇل قىلىشقا قارشىلىق كۆرسىتىش ئوتتۇرىسىدا ئورغۇن قان تۆكۈلىدىغان جەڭلەر بولغان. هازىرقى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى ماركسىزم بىلەن ئىسلامدىن ئىبارەت ئىككى خىل ئېتىقادنىڭ ئارىلاشما هالەتتە تۇرۇۋاتقان ئارىلىق دەۋرى دەپ ئېيتىش مۇمكىن. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامدىن ماركسىزمغا كۆچۈشى تېخى ئۇنچىلىك ئۇزۇنغا سوزۇلغان قان تۆكۈلۈشلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغىنى يوق. ئۇنىڭ مۇنداق بولۇشى يېڭىدىن مەيدانغا كەلگەن ماركسىزم ئەقىدىسىنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە قۇرۇق ۋەز - نەسىھەتلەر بىلەن ئەمەس بەلكى كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ ئادىل ئىنقىلابىي كۆرەش بورانلىرى ئارقىلىق يېتىپ كەلگەنلىكىنىڭ شۇنداقلا، ئەڭ كەڭ ئۇيغۇر مېهنەتكەش ئاممىسىنىڭ جانىجان مەنپەئەتىنى ئالدىنقى ئىككى ئەقىدىگە قارىغاندا، غايىبانە ۋە ئابستراكتنى ئەمەس بەلكى، تېخىمۇ رېئاللىقنى، تېخىمۇ كونكرېتنى ۋە تولۇق هالدا ئەكس ئەتتۈرگەنلىكىنىڭ نەتىجىسىدۇر.

ماركس «دېموكراتىزمچى رېيىن رايونلۇق كومىتېتنى سايلاش» دېگەن ماقالىسىدە: «كونا قانۇننى يېڭى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئاساسى قىلىشقىلارغا بولمايدۇ. بۇ خۇددى كونا قانۇنلار كونا ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنى بەرپا قىلالمىغىنىغا ئوخشاش بىر ئىش»، «كونا قانۇن مۇشۇ كونا ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتىن تۇغۇلغان، ئۇ يەنە مۇقەررەر هالدا

كونا ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت بىلەن بىرگە يوقىلىدۇ. ئۇلار تۇرمۇش شارائىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىشتىن خالىي بولالمايدۇ. جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ يېڭى ئېھتىياجىغا قارىماستىن، كونا قانۇننى ساقلاپ قېلىش، ماھىيەتتە باشقا نەرسە بولماستىن، پەقەت چىرايلىق گەپلەرنى چۈمپەردە قىلىپ، زامان بىلەن ماسلىشالمايدىغان خۇسۇسىي مەنپەئەتنى دەپ، پىشىپ يېتىشكەن ئورتاق مەنپەئەتكە قارشى تۇرغانلىق» دېگەنىدى (48). بىز كونا ئەنئەنىۋى قانۇن مىراسلىرىمىزغا ۋارىسلىق قىلغاندا، ئۇنىڭدىكى مەڭگۈلۈككە ئىگە ھەقىقەتلەردە چىڭ تۇرۇشىمىز، زامانغا ئۇيغۇن كەلمەيدىغان، بىر تەرەپ-لىمىلىككە ئىگە ئايرىم پرىنسىپلارنى قورقماي تاشلىۋېتىشىمىز لازىم.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» تە، ئۆزىدىن بۇرۇنقى بەلكى ناھايىتى بۇرۇنقى دەۋرلەرنىڭ قانۇن - تۈزۈملىرى ھەققىدە گەپ ئېچىپ، ئۇنىڭ ئىچىدىن ئەينەك قىلىشقا ۋە ۋارىسلىق قىلىشقا بولىدىغان مىراسلارنى تېپىپ چىقىپ ئۇنى ئۆز دەۋرىگە تەتبىق قىلغان. ئۆز دەۋرىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان، تەتبىقلىسا يامان ئۈنۈم بېرىدىغان خاتا ئىدىيە، كۆز قاراش ۋە ئەنئەنىلەرگە يېپىشىۋالماي قاتتىق رەددىيە بەرگەن، قىلچىمۇ رەھىم قىلماي تاشلىۋەتكەن. ئاندىن يۇقىرىقىلارنى يەكۈنلەپ ئۆز دەۋرى ئۈچۈن يېتەكچىلىك رولى بولغان يېڭى-يېڭى تەلىماتلارنى ئوتتۇرىغا قويغان، ئۇلار بۈگۈنكى كۈندە بىز ئۈچۈن تەۋەررۈك ئەڭگۈشتەردۇر. بىزنىڭ بۈگۈنكى كۈندە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدىن ۋارىسلىق ۋە ئەينەك قىلىشقا بولىدۇ دېيىلىدىغان جەۋھەرلەرنى سۈزۈپ چىقىشىمىزمۇ ئەنە شۇ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قەدىمكىنى ئۆز دەۋرىگە خىزمەت قىلدۇرغان روھى ئاساسىدا بولۇپ، ئۇنىڭ ھەممە نەرسىنى قارا-قويۇق قوبۇل قىلىۋېرىش

ئەمەس بەلكى ئۇنىڭدىكى توغرا ئىدىيەلەر بىلەن خەلقنى بەخت - سائادەت يولىغا توغرا باشلاپ، جەمئىيىتىمىزنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشنى، بىرلىككە كەلگەن چوڭ ئائىلىنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىنى بېيىتىشنى شۇنداقلا يۈسۈپ خاس ھاجىپ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ ئارتۇقچىلىقى بىلەن سوتسىيالىستىك قانۇنچىلىقنىڭ كەم تەرەپلىرىنى تولۇقلاشنى مەقسەت قىلىدۇ. مانا مۇشۇنداق مەيداندا تۇرۇپ ۋارىسلىق قىلغاندا، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ھەقىقىي ئۇلۇغلۇقى، ئۇنىڭ تەلىماتلىرىنىڭ دانالىقى ئاندىن زاھىر بولىدۇ، ئەكسىچە بولغاندا، ئۇ، بىر داشقايناقتا ئايلىنىپ، ئازراقمۇ ھاياتىي كۈچى بولمايدۇ.

---

(1) ئەھمەد زىيائى: «تارىخىي مىراس ‹قۇتادغۇبىلىك› توغرىسىدا»، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى 1983-يىل 4-سان 128-ۋە 150-بەتلەرگە قارالسۇن.

(2) بۇ «پروفېسسورلار سوتسىيالىزمى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. سوتسىيالىزم لۇغىتى جىلىن خەلق نەشرىياتى 1985-يىل 1-ئاي 1-نەشرى، 272-بەت «مۇنبەر سوتسىيالىزمى» غا قارالسۇن.

(3) يۇقىرىقى كىتاب 457-بەت «قانۇنشۇناسلار سوتسىيالىزمى» غا قارالسۇن.

(4) سوتسىيالىزم لۇغىتى، جىلىن خەلق نەشرىياتى 1985-يىل 1-ئاي 1-نەشرى، 253-بەتتىكى «ئىسلام سوتسىيالىزمى» ۋە 127-بەتتىكى «پاكىستان سوتسىيالىزمى» غا قارالسۇن.

(5) «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە، 3-توم 639-بەت.

(6) «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە، 2-توم 71-بەت.

(7) «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» خەنزۇچە، 5-توم، 359-بەت.

(8) دىلك شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما، (1975 — 1982)، ئۇيغۇرچە مىللەتلەر نەشرىياتى 1983-يىل 9-ئاي بېيجىڭ 1-نەشرى 504-505-بەتلەر.

(9) «پارتىيە تۇرمۇشى»، ئۇيغۇرچە، مىللەتلەر نەشرىياتى 1982-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، 542-بەت.

(10) فىڭ داجىن «مەملىكەتلىك ئىككىنچى قېتىملىق (قۇتادغۇبىلىك) ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ئېچىلىش مۇراسىمىدا سۆزلەنگەن سۆز»گە قارالسۇن. «قەشقەر گېزىتى» 1989-يىل 18-ئۆكتەبىر سانى 2-بەت.

(11) «لېنىن ئەسەرلىرى» خەنزۇچە، 33-توم 328-بەت.

(12) «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە، 33-توم 326-بەت.

(13) «سوتسىيالىزم لۇغىتى»، جىلىن خەلق نەشرىياتى 1985-يىل 1-ئاي 1-نەشرى، 254-بەت، «ئىلمىي سوتسىيالىزم»غا قارالسۇن.

(14) جىن تيەن: «ئەڭ ياخشى رىقابەتلىشىش سەنئىتى — ئادالەتسىز رىقابەت»، يېڭى ئوقۇغۇچىلار نەشرىياتى 1989-يىل 12-ئاي بېيجىڭ 1-نەشرى 5-بەت، خەنزۇچە.

(15) «جۇڭگو قانۇن ئىدىيە تارىخى»، قانۇن نەشرىياتى 1982-يىل 6-ئاي 1-نەشرى، خەنزۇچە، 295-، 296-، ۋە 299-بەتلەرگە قارالسۇن.

(16) شىنجاڭ قانۇنچىلىق گېزىتى، ئۇيغۇرچە، 1984-يىل 8-ئاينىڭ 4-كۈنىدىكى سانى 4-بەت، «ۋۇمۇنىڭ ئۆز ئوغلىنى يالغان دېيانەتلىك قىلىپ تەربىيىلىشى»گە قارالسۇن.

(17) جىن تيەن: «ئەڭ ياخشى رىقابەتلىشىش سەنئىتى — ئادالەتسىز رىقابەت»، يېڭى ئوقۇغۇچىلار نەشرىياتى 1989-يىل 12-ئاي بېيجىڭ 1-نەشرى 61-بەت، خەنزۇچە.

(18) «لاۋزى. جۇاڭزى. لى زى»، يۆلۈ (ئېگىز تاغ ئېتىكى) كىتابچىلىق نەشرىياتى، 1990-يىل چاڭشا نەشرى، 324-325-بەتلەر،

خەنزۇچە.

(19) «سەنئەت نەزەرىيىسىدىن تەرجىمىلەر» مەجمۇئەسى (خەنزۇچە) نىڭ 1958-يىل 2-سانىدا كەلتۈرۈلگەن نەقىل. بۇ ھەقتە «مەشھۇر كىشىلەرنىڭ ھېكمەتلىرى» (شاڭخەي خەلق نەشرىياتى 1981-يىل 5-ئاي 1-نەشرى، خەنزۇچە) نىڭ 46-بېتىگە قارالسۇن.

(20) «XVIII ئەسىردىكى فىرانسىيە پەلسەپىسى» دېگەن كىتابنىڭ 785-بېتىدىن كەلتۈرۈلگەن نەقىل، بۇ ھەقتە يۇقىرىقى كىتاب 46-بەتكە قارالسۇن.

(21) يۇقىرىقى كىتاب 45-بەت.

(22) «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980-يىل 11-ئاي 1-نەشرى 556-بەتتىن 573-بەتكىچە قارالسۇن.

(23) «كەڭ بولۇڭلۇق كۆز ئاستىدىكى ئىزدىنىش» (ئاساسىي قانۇن ئىلمىي ماگىستىرى چېڭ گوياۋ بىلەن پىروفېسسور گۇڭ شياڭرۇينىڭ چىرىكلىشىش مەسىلىسى ئۈستىدە قىلىشقان سۆزبەتى)گە قارالسۇن. جۇڭگو قانۇنچىلىق گېزىتى 1989-يىل 5-ئاينىڭ 15-كۈنىدىكى سان، 3-بەت، خەنزۇچە.

(24) خۇاڭ يەنبى: «بەنئەندىن قايتقاندا»، خەنزۇچە 36-بەت.

(25) سۇن يىمىن: «سوتسىيالىزم دەۋرىدىكى نازارەت قىلىش ئىلمى ھەققىدە بايان»، مەركىزى پارتىيە مەكتىپى نەشرىياتى، 1990-يىل 1-ئاي 1-نەشرى، 9-بەت، خەنزۇچە.

(26) مونتېسكيۇ: «قانۇننىڭ روھى ھەققىدە»، شاڭۋۇ كىتابخانىسى 1982-يىل نەشرى 154-بەت، خەنزۇچە.

(27) ۋۇدالاڭ — رومان «سۇ بويىدا» دىكى پېرسوناژ. ۋۇسوڭنىڭ ئاكىسى، ئۇ پاكار بولغاچقا، ئىقتىدارلىق كۆرەلمەيدىغانلارنىڭ سىمۋولى قىلىنغان.

(28) شىنجاڭ قانۇنچىلىق گېزىتى، 1984-يىل 12-ئاينىڭ 25-كۈنىدىكى سانى، 4-بەت، ئۇيغۇرچە.

(29) تەن بىڭ: «ئادەم ئىشلىتىشنىڭ يولى»، خۇاشيا نەشرىياتى 1986-يىل 12-ئاي بېيجىڭ 1-نەشرى 35-36-بەتلەر، خەنزۇچە.

(30) «قۇتادغۇبىلىك»، 260، 271، 288، 213، 975، 1814، 1843، 2447، 4388، 5253، 3168؛ 154، 297، 208، 3169، 6605-بېيت.

(31) لى گۈيجى قاتارلىقلار: «غەربلىشىشقا قانداق مۇئامىلە قىلىش كېرەك»، يېزا ئوقۇشلۇقى نەشرىياتى، 1989-يىل 11-ئاي بېيجىڭ 1-نەشرى، خەنزۇچە، 5-بەتتىن 12-بەتكىچە قارالسۇن.

(32) جىن تيەن: «ئەڭ يېڭى رىقابەتلىشىش سەنئىتى — ئادالەتسىز رىقابەت»، يېزا ئوقۇشلۇقى نەشرىياتى، 1989-يىل 12-ئاي بېيجىڭ 1-نەشرى 5-بەت، خەنزۇچە.

(33) يۇقىرىقى كىتاب، 64-بەتكە قارالسۇن.

(34) «لۇشۈن ئەسەرلىرى 1-توم 124-بەت.

(35) «لاۋزى. جۇاڭزى. لى زى»، يۈلۈ (ئېگىز تاغ ئېتىكى) كىتابچىلىق نەشرىياتى 1990-يىل چاپتا نەشرى 16-بەت، خەنزۇچە.

(37) يۇقىرىقى كىتاب، 35-بەتكە قارالسۇن.

(38) يۇقىرىقى كىتاب، 41-بەتكە قارالسۇن.

(39) ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى، خەنزۇچە، 4-توم 219-بەت.

(40) ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى، خەنزۇچە نەشرى، 3-توم 817-بەت.

(41) ۋېنگرىيىلىك ئىسلامشۇناس، 1850-يىلى تۇغۇلۇپ 1921-يىلى ۋاپات بولغان ئۇنىڭ «ئىسلام دىنى تەتقىقاتى» (2-توملۇق) ۋە «ئىسلام دىنىدىن ئوچېركىلار» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

(42) كاپسوغلو: «〈قۇتادغۇبىلىك〉 ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت

تارىخىمىزدىكى ئورنى» غا قارالسۇن. «چەت ئەل ئالىملىرى — 〈قۇتادغۇبىلىك〉 توغرىسىدا» (1989-يىل) 155-بەت.

(43) جاڭ شى: «〈جۇاڭ زى〉 ۋە مودېرنىزم»، خېبېي خەلق نەشرىياتى، 1989-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، خەنزۇچە. بۇ ھەقتە يەنە بەي خەيجىڭنىڭ «مەدەنىيەت روھى ۋە رومان كۆز قارشى»، گاۋشۇدۇڭنىڭ «ھايات باغچىسى ۋە بىلىم باغچىسى»، ۋاڭ شىڭپىڭنىڭ «تەڭرى بىلەن ئىنساننىڭ بىر بولۇشى ھەم ئىلاھ بىلەن ئىنساننىڭ بىر بولۇشى»، ۋۇجوڭمىننىڭ «كۇڭزى روھى ۋە قىددىس روھى» دېگەن ئەسەرلىرىگە قارالسۇن.

(44) ئېنگېلس: «ليۇدۋىگ فېيېرباخ ۋە گېرمانىيە كلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى» ئۇيغۇرچە نەشرى 64-بەت.

(45) ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى، خەنزۇچە نەشرى، 4-توم 1-بەت.

(46) «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى» خەنزۇچە، 4-توم.

(47) لېنىن ئەسەرلىرى خەنزۇچە، 16-توم.

(48) ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى توپلىمى خەنزۇچە، 6-توم.

خاتىمە

تارىخ بىزگە ئۆقتۇردىكى، زاماننىڭ ئالدىدا ماڭىدىغانلار ھامان ئۆز يەدىلىگە كېيىنكىلەر ئۈچۈن يول ئاچىدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پۈتكۈل تارىخىدىكى قانۇن ئىدىيىسىنىڭ تىپىك ۋەكىلى بولغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز دەۋرىدە جاھاننى كۆزىتىشتىكى ئاجايىپ ئۆتكۈرلۈكى، پىشىپ يېتىشكەن سىياسىي، ئەقلى ۋە قەلەم قابىلىيىتى، ئۆزىنىڭ نەپسىنى كۆزلىمەي، ئەلنىڭ نەپسىنى كۆزلەشتەك ئالىيجاناب خىسلىتى، راست گەپ قىلىشتەك چىنلىقى بىلەن قاراڭغۇ جاھالەتكە چىراغ ياقتى.

قانۇنشۇناس يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ «... كىشىلىك (ئادەمگەرچىلىك) يوقىلىپ، پەقەت كىشىنىڭ ئىسمىلا قالغان، يەنى كىشى قىلىقى كۆرۈلۈپ، ئۇنى تاپقىلى بولمايدىغان...، جاھانغا جەبىر-زۇلۇم تولۇپ، ۋاپا قەھەتچىلىكى ھۆكۈم سۈرگەن...، قانۇن - نىزاملار تۈگەپ، كىشىلەر قەلبى بۇزۇلغان...، ئىشەنچ - ئەمىنلىك تۈگەپ، تىل بىلەن كۆڭۈل ئالا بولغان ...، ياخشىلار كېتىپ، رەزىللەر قالغان ...، يامانلار ياخشىلارنى چاياندەك چېقىپ، چىۋىندەك شوراپ، ئىتتەك قاۋايدىغان...» (1) بىر جۈملە سۆز بىلەن ئېيتقاندا جەمئىيەت ئەخلاقى قاتتىق بۇزۇلغان بىر دەۋردە ياشىدى. «ئەرغىۋاندەك قىزىل مەڭزىگە زەپەر ئورۇقنى سۈرتۈپ،

ئىپاردەك قارا بېشىغا كافۇر پۈركۈپ، تۈمەن رەڭ — چېچەكلىك بورۇق يازدەك جىسمىنى خازان قىلىپ، قېيىندەك تۈز بويىنىنى ئەگرى يادەك ئېگىپ، يالغۇز ئولتۇرۇپ مۇڭلىنىپ، غەمدە ئۆزىنى جۇدۇتىپ ...» (2) خەلق ئۈچۈن نىجاتلىق تىلەپ، قانۇن ئۈچۈن ئۆزىنى ئاتاپ زاماننىڭ ئالدىدا ماڭدى.

ئېلىمىزنىڭ بۈيۈك مۇتەپەككۇرى لۇشۈن قەدىمكى زاماندا ياشىغان «خەلق ئۈچۈن نىجاتلىق تىلىگەن»، «قانۇن ئۈچۈن ئۆزىنى قۇربان قىلغان» كىشىلەر گەرچە خان، پادىشاھ، لەشكەر بېشى، ۋەزىرلەرنىڭ ئائىلە شەجەرىسى قىلىنغان «ھەقىقىي تارىخ» بىلەن باراۋەر بولمىسىمۇ، كۆپ ھاللاردا ئۇلارنىڭ شان - شەۋكىتى كۆمۈلۈپ قالمايدۇ، دېگەنىدى (3). يۈسۈپ خاس ھاجىپ گەرچە فېئودال قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ قانۇنشۇناسى بولسىمۇ، ئەمما ئۇ باشتىن ئاياغ خەلق مەيدانىدا تۇرۇپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ غېمىنى يېدى؛ ئۇلار ئۈچۈن چۇقان كۆتۈردى ۋە شۇ ئىشى ئۈچۈن «سۆيۈنۈپ كۈلەي»(4) دېدى. ئۇنىڭ ئادىل قانۇن بەرپا قىلىش يولىدا كۆرسەتكەن زور ئىجتىھاتلىرى ھەرگىز كۆمۈلۈپ قالمايدۇ. ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ XI ئەسىردىكى ئىلمىي ئابىدىلىرىدىن بولغان «قۇتادغۇبىلىك» ۋە ئۇنىڭ قۇرغۇچىسى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بولغانلىقى بىلەن پەخىرلىنىدۇ، ئۇنىڭ شانلىق سەمەرىلىرىگە ھەققانىي باھا بېرىدۇ، ۋارىسلىق قىلىدۇ. ئۇنى ھەر ۋاقىت، ھەر جايدا ئۇلۇغلاپ، چوڭقۇر ئېھتىرام بىلەن قاتتىق ياد ئېتىدۇ.

«مەلۇمكى دۇنيادا ئۆتكەن نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ ئۇلارنى تارىخ بېتىدە ئەسلىتىپ تۇرىدىغان ھەرخىل يادىكارلىقلىرى بولغان. ئۇلار شۇ يادىكارلىقلىرى بىلەن زامان ئۆزگىرىشلىرىنىڭ مەھۇ ئىنتىزارلىق تۇمانلىرى ئاستىدا كۆمۈلۈپ يوقىلىپ كەتمەي، ئۆتمۈش ھاياتىنىڭ مەۋجۇدىيەت نىشانلىرىنى

责任编辑：魏力
封面设计：贾拉力丁
责任校对：阿达来提

《福乐智慧》与法律（维吾尔文）
玉素甫江·艾力·伊明拉米　著

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市建中路54号　邮政编码：830001）
新疆新华书店发行　新疆新华印刷二厂印刷
850×1168毫米　32开本　14.5印张
1993年2月第1版　1993年2月第1次印刷
印数：1—1,000

ISBN7—228—02498—2/D·245　定价：9.50元

تارىخ سەھىپىلىرىدە نامايان قىلىپ كۆرسىتىپ پەخىرلىنىپ كېلىشكەن» (5) ئىدى.

قېنى دوستلار، كېلىڭلار، بىزمۇ ئۆزىمىزنىڭ ئۇلۇغ قانۇنشۇناسىمىز يۈسۈپ خاس ھاجىپنى يادلاپ، ئۇنىڭ قەبرىگاھىغا بىللە تاۋاپ قىلايلى!، قانۇن دەستۇرىمىز — «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ مەنىۋى لەززىتىدىن تەڭ ھوزۇرلىنايلى! قانۇنشۇناسلىقنى قىزغىن سۆيۈپ، قانۇننى چىڭ قۇچاقلايلى!

---

(1) «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى، 6575، 6566، 6568، 6588، 6583، 6580، 6579، 6595، 6601-بېيىتلار.

(2) «قۇتادغۇبىلىك» مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى، 6529، 6530، 6531، 6532، 6587-بېيىتلار.

(3) «لۇ شۈن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە، 6-توم، 92-بەت؛ جياڭ ۋېيجاڭ، لى شيا قاتارلىقلارنىڭ «قەدىمكى زاماندا قانۇننى ئىجرا قىلىشقا دائىر ھېكايىلەر» دېگەن كىتابىدا كەلتۈرۈلگەن نەقىل. قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1982-يىلى 6-ئاي 1-نەشرى، «كىرىش سۆز»گە قارالسۇن.

(4) «قۇتادغۇبىلىك»، 6587-بېيت.

(5) ئەھمەد زىيائى: «〈قۇتادغۇبىلىك〉نىڭ مەنىۋىيىتى ۋە تىلى ھەققىدە». قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى (پەلسەپە-ئىجتىمائىي پەن قىسمى) 1989-يىلى 5-سان، ئۇيغۇرچە، 1-بەت.

قىلىندى» (٥٩).

مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، سۇلتان سەئىدخاننىڭ ئوبرا ئاتلىق بىر ئەمەلدارى بولۇپ، ئۇ ئەزەلدىن ئوردىغا كېلىپ خانغا كۆرۈنۈش قىلمايتتى، ئۇ دائىم موغۇلىستان ۋە ئۆزبېك چۆللىرىدە قىرغىنچىلىق ۋە بۇلاڭچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. بىر قېتىم خاننىڭ زىياپىتىدە ئىچىملىكنى كۆپ ئىچىۋېلىپ جېدەل چىقارغانلىقى ئۈچۈن سۇلتان سەئىدخان زىياپەت مەيدانىنىڭ ئۆزىدىلا ئۇنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلغان. جاللاتلار شۇ ھامان ھازىر بولۇپ ئۇنىڭ كاللىسىنى ئالغان، ھەمدە بۇلاڭچىلىق، قاراقچىلىق قىلغانلار شۇنىڭدەك خانغا بويۇنتاۋلىق قىلغانلارغا ئىبرەت بولسۇن ئۈچۈن، ئۇنىڭ كېسىلگەن كاللىسى شەھەر سېپىل دەرۋازىسىغا ئېسىپ سازايى قىلىنغان (٦٠).

سۇلتان سەئىدخان دەۋرىدە، ئۇنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكىدىن ئادەم ئۆلتۈرۈشكە ھەرىكەت قىلغان ھەتتا ئۆزىگە سۇيىقەست قىلىشقا ئۇرۇنغانلارغىمۇ ئالاھىدە كەڭچىلىك قىلىندى. تارىخىي مەنبەلەردە قەيت قىلىنىشىچە، سۇلتان سەئىدخان تەختتىكى ۋاقتىدا بىر كىشى ئۇنى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن مەخسۇس بۇيرۇق بىلەن يەكەنگە كېلىدۇ. ئۇ خېلى ئۇزاقىچە خانغا قول سېلىشقا پۇرسەت تاپالمايدۇ. ئاخىرىدا ئۆز خوجايىنىغا نېمە دەپ جاۋاب بېرىشتىن غەم قىلىپ، ئاتخانىغا ئوغرىلىقچە كىرىپ خاننىڭ مىنىدىغان ئېتىنى ئوغرىلاپ قاچىدۇ. كېيىن ئۇ خاننىڭ مۇھاپىزەتچى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ يالاپ كېلىنىپ سوراقتا تارتىلىدۇ. ئۇ سوراقتا، مەن يارلىق بويىچە كەلگەنىدىم، بۇيرۇقنى ئىجرا قىلىشقا زادى پۇرسەت تاپالمىدىم، شۇڭا بىرەر ئات بولسىمۇ ئوغرىلاپ قايتىپ بېرىپ قانداقلا بولمىسۇن بىرەر ئىش قىلغانلىقىمنى مەلۇم قىلىپ ئۆز خوجايىنىمدىن ئىنئام ئالاي دېۋىدىم، دەيدۇ. خاننىڭ ھەربىي مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى ئۇنى ئۆلتۈرۈشكە ئىجازەت تەلەپ قىلىشىدۇ.

ئەمما سۇلتان سەئىدخان مىرزا ھەيدەر كوراگانىغا، سىز ئۇنى ھازىرچە خىزمەتچىڭىزگە تاپشۇرۇپ بېرىپ تۇرۇڭ، كېيىنچە قانداق جازالىغۇڭىز كەلسە شۇنداق جازالاڭ، دەيدۇ. ئەمەلدارلار تاراپ كەتكەندىن كېيىن، ياراتقان ئاللانىڭ مېنى ئۇنىڭ قەتلى قىلىنىشىدىن ساقلاپ قالغىنىغا بولغان رەھمىتىم ئۈچۈن، ئوغرىلىغان ئاتنى ئۇنىڭغا بېرىۋېتىڭ. ئاندىن قول ئاستىڭىزدىكىلەرگە ئېيتىڭ، ئۇلار بۇنى مۇشۇ يەردىن يولغا سېلىۋەتسۇن، ئۇنداق بولمىغاندا، بۇ بىچارە ئۆزىنىڭ قىلماقچى بولۇپ ۋەدە قىلغان ئىشلىرىدىن ئۆز خوجايىنىغا ھېساب بېرەلمەي تەڭقىسلىقتا قالىدۇ، دەيدۇ(٦١).

يەكەن — سەئىدىيە خانلىقى يولغا قويغان «ئەلنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش» تۈزۈمى خەلقنىڭ تىنچلىقى ۋە خاتىرجەملىكىنى كاپالەتلەندۈرۈشتە يۈسۈپ خاس ھاجىپ تەشەببۇس قىلغان ئادالەت ۋە ھەققانىيەتنىڭ يۈكسەك جەمئىيەتنىڭ ھاياتىغا سىڭىپ كىرىشىنى يېزلەتتى. بۇ ئالدى بىلەن خانلىقنىڭ ئەدلىيە ئورۇنلىرىدا خىزمەت قىلىدىغان قانۇن خادىملىرىنى «قۇتادغۇبىلىك» تە ئوتتۇرىغا قويۇلغان تەلەپلەر بويىچە دىنىي ئىلىمدە پىششاق، تەقۋادار، قانۇندىن خەۋىرى بار كىشىلەر ئىچىدىن تاللاپ تەيىنلەشتە ۋە شۇ ئارقىلىق قانۇنلارنىڭ ئادىل ئىجرا قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىشتا ئىپادىلەندى.

يەكەن — سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى ھۆكۈمرانلار قانۇننىڭ ئادىل ئىجرا قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ھەر جۈمە كۈنى دەرد-ئەھۋال ئېيتىپ كەلگەنلەرنى مەخسۇس قوبۇل قىلىپ، خەلقنىڭ دەردۇئەھۋالىنى بىۋاستە ئاڭلىغاندىن سىرت، خادىملارنىڭ سۇنغان كوكلاتىغا ئىشىنىپلا قالماي، ئۆزلىرى يۇقراچە ياسىنىپ خەلق ئىچىگە بېرىپ ئەھۋال ئۇقۇشاتتى. خانلىقتىكى ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ

پۇقرالارنى بوزەك قىلىش ئەھۋاللىرىنى مەخسۇس ئىگىلەپ، ئۇلارنىڭ خەلقنى دەپسەندە قىلىشىغا ۋە چېكىدىن ئاشقان كەيپ - ساپا تۇرمۇش بىلەن شۇغۇللىنىشىغا يول قويمايتتى. بۇ ھەقتە «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن» (مۇزىكانتلار تارىخى) دېگەن كىتابتا، سۇلتان ئابدۇرېشىتخان دەۋرىدىكى ئەھۋال بايان قىلىنىپ: «سۇلتاننىڭ كېچىلىرى دېھقانچە ساددە كىيىملەرنى كىيىپ قولۇچى مۇساپىر سۈپىتىدە سەھرا ياقىلىرىدىكى ئۆيلەردە غېرىبانە قونىدىغان ۋە شۇ يول بىلەن ئەمەلدارلارنىڭ رەئىيەلەرگە زۇلۇم-سەتەم قىلغانلىقىنى تەكشۈرىدىغان ئادىتى بار ئىدى»(62) دېيىلسە، «چىڭگىزنامە» دېگەن كىتابتا سۇلتان ئابدۇرېشىتخاننىڭ ئوغلى ئابدۇلكەرىمخان دەۋرىدىكى ئەھۋال بايان قىلىنىپ: «ئابدۇلكەرىمخان تۆرمەر قەدەھ بەسى ئادىل ئىدى. ھەر ھەپتىدە داد-خاھ سورار ئىدىلەر. ئازىنا، دۈشەنبە قازى ۋە مۇفتى (نى) بىر يانلىرىدا، ھاكىم ۋەزىرنى بىر يانلىرىدا ئولتۇرغۇزۇپ، دادخاھ سورار ئىدىلەر. دادخاھ شەرئى بولسا قازى ۋە مۇفتىغا سالۇر ئىدىلەر، دادخاھ ئەگەر تۆرەلىك بولسا خاجە باشلىق ئۆمەرا فەيسەل بېرۇر ئىدىلەر، خان سامىئد بولۇپ ئولتۇرۇر ئىدىلەر، سەرمۇي مۇكابەرە بولماس ئىدى» دېيىلىدۇ(63).

بۇنىڭدىن شۇ نەرسە ناھايىتى ئايدىڭكى، يەكەن سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىمۇ ئۇنىڭدىن 500 يىل بۇرۇنقى قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئەدلىيە تۈزۈمىدە بەرپا قىلىنغان قوش سوت تۈزۈمى بولغا قويۇلۇپ، «مەھكىمە شەرئى» گە تەۋە دەۋالارنى قازى (سوتچى) ۋە مۇفتى (پەتىۋا چىقارغۇچى سوتچى) لار، «مەھكىمە مەزالىم» گە تەۋە دەۋالارنى يەنى «تۆرە» (Tera) گە ئالاقىدار دەۋالارنى خوجا باشلىق ھاكىملار سورىغانىدى. خان بولسا ناھايىتى ئادىللىق

بىلەن دەۋالارنىڭ بىر تەرەپ قىلىنىشىغا نازارەتچىلىك قىلاتتى.

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان دەۋرىدە، ئۇ، «قۇتادغۇبىلىك» تىكى «خانلارنىڭ ئۆزلىرىگە ياخشى مەسلىھەتچى قويۇش» مەقسىدىكى تەلىمىگە ئاساسەن، ئۆزىنىڭ ئىلىم-پەن، مەدەنىيەت ئىشلىرى ۋەزىرلىكىگە شۇ زاماندىكى كامالەتكە يەتكەن ئالىم يۈسۈپ قىدىرخان يەكەندىنى تاللىدى. يۈسۈپ قىدىرخان يەكەندى (تەخمىنەن XVI ئەسىرنىڭ بېشىدا يەكەندە تۇغۇلۇپ، مىلادى 1572-يىللىرى ۋاپات بولغان)، ناھايىتى كەمتەر، كىچىك پېئىل، خەلقپەرۋەر كىشى ئىدى، ئۇ گەرچە ۋەزىر بولسىمۇ، لېكىن دائىم كۆلا، جەندە كىيىپ، خەلق ئارىسىغا ئارىلىشىپ يۈرەتتى، ئۇ، خەلقنىڭ ئارزۇ-تەلىپىنى بىۋاستە ئاڭلاپ چۈشەنگەچكە، ئوردا بىلەن خەلق ئوتتۇرىسىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپتەك كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىدى. مەلۇم بولۇشىچە، ئابدۇرېشىتخان زامانىسىدا ئىختىرا قىلىنغان قانۇن - تۈزۈمگە دائىر ئىشلارنىڭ كۆپىنچىسى يۈسۈپ قىدىرخاننىڭ تەكلىپى بىلەن قىلىنغانىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «ئەلنى ئادالەتلىك قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش» توغرىسىدىكى ئىدىيىسىنىڭ يەكەن سەئىدىيە خانلىقى ھۆكۈمرانلىرىغا كۆرسەتكەن تەسىرىنى ئالدى بىلەن سۇلتان ئابدۇرېشىتخاننىڭ شېئىرىي ئىجادىيەتلىرىدىن ئاندىن، ئاياز بېك قۇشچىنىڭ ئىجادىيەتلىرىدىن شۇنداقلا مىرزا مەھمۇد جورراسىنىڭ قەلىمىدىن كۆرۈش مۇمكىن. مەلۇم بولۇشىچە، سۇلتان ئابدۇرېشىتخاننىڭ شېئىرلىرىدا ھەق، ئادالەتلىك، تەڭلىك، باراۋەرلىك، ئىنساپپەرۋەرلىك ئۈستۈن ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇ، گەرچە پادىشاھ بولسىمۇ، ئەمما ئۆزىنى پادىشاھ ئورنىدا ئەمەس، بەلكى بىر ئاددىي پۇقرا ئورنىدا قويىدۇ. ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدىكى تەڭلىك-باراۋەرلىكنى، «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەمنىڭ باراۋەر» بولۇشىنى

تەرغىب قىلىدۇ. ئۇ، دۇنيا، ھوقۇق، ئىمتىياز دېگەنلەرگە يۈسۈپ خاس ھاجىپتەك قارايدۇ، پادىشاھلارنى، ھۆكۈمرانلارنى دۇنيانى مەڭگۈ ھېسابلاپ شەددەتتەك زالىم بولماسلىققا، ئادىل ئىش كۆرۈشكە يېتەكلەيدۇ، ئۇنىڭچە بولغاندا، دۇنياغا ئادەم بالىلىرىنى كەلتۈرۈشتىن مەقسەت — خۇدانىڭ قۇللۇقىنى قىلامدۇ-يوق؟ سىناپ بېقىش ئۈچۈندۇر. شۇڭا سەلتەنەت تەختىدە غادىيىپ ئولتۇرغان پادىشاھلارمۇ، جان بېرىش ۋاقتىدا بىر ئاجىز تىلەمچىدىن ئارتۇق بولمايدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، بۇ دۇنيا بىر كونا قونالغۇ، ئىنسانلار بولسا بىر كېچە قونۇپ ئۆتكۈچىدۇر. سۇلتان ئابدۇرېشىتخاننىڭ مۇشۇ ئىدىيىلىرىنى بىۋاستە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك»ىدىن ئېلىنغان دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

مەنبەلەردىن قارىغاندا، سۇلتان سەئىدخان ۋە سۇلتان ئابدۇرېشىتخانلارنىڭ ئوردىسىدا ۋەزىرلىك مەنسىپىدە تۇرغان ئاياز بېك قوشچى (XV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا يەكەننىڭ قوشچى يېزىسىدا تۇغۇلغان) سەئىدىيە خانلىقىنى قۇرۇشتا ۋە ئۇنى مۇستەھكەملەشتە ناھايىتى كۆپ كۈچ چىقارغان. ئۇنىڭ ئابدۇرېشىتخاننىڭ تەختكە چىققانلىقىغا ئاتاپ يازغان «كەلدى» ناملىق شېئىرىدىن، سەئىدىيە خانلىقىدا بارلىققا كەلگەن تەرەققىياتلاردىن ھەم سۇلتان ئابدۇرېشىتخاننىڭ ئەلنى ئىدارە قىلىش يولىدا كۆرسەتكەن ئادالىتىدىن ئىنتايىن خۇرسەن بولغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئاياز بېك قوشچى ھىجرىيىنىڭ 924-يىلى (مىلادىيە 1518-يىلى) يازغان «جاھاننامە» ناملىق داستانىدا، يۈسۈپ خاس ھاجىپقا ئوخشاش يول تۇتۇپ، پادىشاھلارنى ئەدلى-ئادالەت بىلەن يۇرت سوراشقا، خەلققە زۇلۇم سالماسلىققا، قىسقا ئۆمرىنى كەيپ-ساپا، ئەيش-ئىشرەت سۈرۈپ بىھۇدە ئۆتكۈزمەي، ئەلگە بېغىشلاپ خەلقنى پاراۋان تۇرمۇشقا ئېرىشتۈرۈشكە دالالەت قىلىدۇ.

تەخمىنەن XVII ئەسىردە جورراس قەبىلىسىدە تۇغۇلغان تارىخچى ۋە ئەدىب مىرزا مەھمۇد جورراسنىڭ «تارىخىي رەشىدىيە» (زەيلى) دېگەن كىتابىدا ئۇچرايدىغان بەزى شېئىرلىرىدا ئادالەت بىلەن ئەل سورىغان ھۆكۈمرانلار مەدھىيىلىنىدۇ. بەزى شېئىرلىرىدا قانخور، ئادالەتسىز پادىشاھلار تەنقىدلىنىپ، ئۇلارنى ئادىل بولۇشقا، خەلققە زۇلۇم سالماسلىققا دالالەت قىلىنىدۇ. ئۇ، ئۆزىنىڭ ئابدۇلكەرىمخاننىڭ ۋاپاتى مۇناسىۋىتى بىلەن يازغان «پىش ئەمەس» دېگەن شېئىرىدا، يۈسۈپ خاس ھاجىپچە ئىش كۆرۈپ، خۇدالىق دەۋاسىنى قىلغۇچى زالىم پادىشاھ نەمرۇتنى تەمسىل قىلىش ئارقىلىق، دۇنيانىڭ ھېچكىمگە باقىمەندە بولمايدىغانلىقىنى، مەيلى ياخشىلىقتا نام قالدۇرغان پادىشاھ بولسۇن، مەيلى خەلققە زۇلۇم سېلىپ، خەلقنىڭ قارغىشىغا دۇچار بولغان پادىشاھ بولسۇن، ھەممىسىنىڭ ئاخىرىدا تەختنى تاشلاپ بۇ دۇنيادىن كېتىدىغانلىقىنى، شۇڭا ھۆكۈمرانلارنىڭ يۇرت سوراشتا خەلقنىڭ مەنپەئىتىنى چىقىش نۇقتىسى قىلىش، پۇقرالارغا زۇلۇم سالماسلىقى، پۇقرالارنى خۇددى قويچىنىڭ قوينى ئاسرىغىنىدەك ئاسراپ، ھەممە ۋاقىت خەلقنىڭ غېمىنى يېيىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئۇ، شېئىرىدا مۇنداق دەيدۇ:

دۇنياغا بەرمە كۆڭۈل نامېھرىبانى پىش ئەمەس،
بىر راباتى كوھنەدۇر بىزگە راۋانى پىش ئەمەس.
تەكەببۇرلىك دەۋاسى قىلدى نەمرۇد قەتىل ئەتكۈچى،
پەشەئى زارۇ زەئىپ ناتاۋانى پىش ئەمەس.
سەلتەنەت ئەھلىگە لازىم خاس ۋە ئام پىكرىنى يېمەك،
بىر ئېغىل قويدۇر ئۇلۇس شەھلار شۇبانى پىش ئەمەس.

(مەزمۇنى: دۇنياغا كۆڭۈل بەرمە، دۇنيانىڭ ۋاپالىقى

دائىم بولۇۋەرمەيدۇ. دۇنيا بىر ۋاقىتلىق يول يۈرگۈچىلەر قونۇپ ئۆتىدىغان دەڭ، ئۇ بىزگە داۋاملىق تەييار تۇرۇۋەرمەيدۇ. خەلقنى قىرىپ تۈگىتىۋېتىمەن دېگۈچى نەمرۇد خۇدادىن خۇدالىق دەۋاسى قىلدى. شۇڭا ئۇ، جازاسىنى يەپ زەئىپ ھالغا كەلمەي قالمايدۇ. سەلتەنەت ئەھلىگە ئومۇمىي خەلقنىڭ غېمىنى يېمەك لازىمدۇر. خەلق دېگەن بىر ئېغىل قويدۇر، قويچى ئۇنى خەۋەر ئالمىسا بولمايدۇ).

ئۇنىڭ خەلقپەرۋەر يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن بولغان ئورتاقلىقىنى يەنە ئۇنىڭ ئابدۇللاخان ئوغلى يولۋاسخاننىڭ ئەھۋالىغا قارىتا يازغان بىر شېئىرىدا، خەلق بىلەن پادىشاھلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى يىلتىز بىلەن دەرەخ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە ئوخشاتقانلىقىدىن كۆرۈش مۇمكىن، ئۇ، شېئىرىدا مۇنداق دەيدۇ:

رەئىيەت بىخ ئېرۇ، سۇلتان شەجەركىم،
شەجەر بىخسىز ئىيسە ئۇنى ئىلتار ئۇنى باد.

(مەنىسى: پۇقرا يىلتىز، سۇلتانلار دەرەختۇر. دەرەخ يىلتىزسىز بولسا، شامال ئۇنى ئۆرۈۋېتىدۇ).

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان تەرجىمە قىلدۇرغان «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ چاغاتاي تىلىدىكى نۇسخىسى تارىخىي قىسمەتلەر تۈپەيلىدىن دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلەلمىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئۇلۇغ قانۇنشۇناس يۈسۈپ خاس ھاجىپنى ئۆزىگە ئەينەك قىلىپ، ئۇنىڭ «قۇتادغۇبىلىك»تە ئوتتۇرىغا قويغان «ئەلنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش»، ھەممە ۋاقىت پۇقرانىڭ غېمىنى يېيىش توغرىسىدىكى تەلىماتلىرىنى ئۆز دەۋرىگە تەتبىق قىلىپ، تارىختا فېئودال پادىشاھلار ئىچىدىكى ئەبەدىلئەبەد نامى ئۆچمەيدىغان، كىشىلەر

قەلبىدە مەڭگۈ يادلىنىدىغان بىر ئادىل سۇلتان بولۇپ قالغانلىقى دەۋرىمىزگىچە بىر يازما ئابىدە شەكلىدە يېتىپ كەلگەن. بۇ «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ ۋۇجۇدىدىن 500 يىل كېيىن بارلىققا كېلىۋاتقان، ئىنسان روھىنى لەرزىگە سالىدىغان بىر مۆجىزىدۇر.

تۆتىنچى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىگە تارىخىي چىنلىقتا ھۆرمەت قىلىنغان ھالدا، توغرا ۋە ئادىل باھا بېرىش لازىم

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ كۆپ خىللىققا ئىگە قانۇن ئىدىيىسىنى تەتقىق قىلىپ چۈشىنىشتە تونۇشىمىزنىڭ تېخى تېيىزلىكى تۈپەيلىدىن نۆۋەتتە تۆۋەندىكىدەك ئىككى خىل خاھىش ساقلانماقتا.

بىرىنچى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنى ھازىرقى زامان ئاتېئىزمچىلىرىغا ئوخشىتىشقا قىزىقىپ كېتىپ، ئۇنىڭ تېئولوگىيىلىك كۆز قاراشلىرىدىن قەستەنلىك بىلەن قېچىپ ئۆتۈپ كېتىش خاھىشى. بۇنىڭدىكى مەسىلە «قۇتادغۇبىلىك»تە ئىسلام كالاملىرىدىن گەپ قىلىنمىغان، پەقەت ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئەدەبىياتتىكى ئەنئەنىگە ئايلىنىپ كەتكەن خۇدا، پەيغەمبەر ۋە ئۇنىڭ تۆت چاھارىيارىغا ھەمدۇسانا ئېيتىش بىلەن چەكلەنگەن، دەپ ئۇنىڭدا دېيىلگەن خېلى نۇرغۇن ئىدىيىلەرنىڭ ئىسلام تەرغىپ قىلغان ئىدىيىلەر بىلەن بىردەكلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى يوققا چىقىرىش ھەتتا تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قانۇننى خۇدادىن ئۈستۈن ئورۇنغا قويغان» دېيىش ۋەھاكازالار.

بىز كىتابىمىزنىڭ ئۈچىنچى بابى ۋە مۇشۇ بابنىڭ ئالدىنقى بۆلەكلىرىدە يۈسۈپ خاس ھاجىپ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىسلام جامائەت قانۇنى تەلىماتى بىلەن «شەرىئەت»نىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى ھەققىدە توختىلىپ ئۆتتۇق. دەرۋەقە، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىنى

ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىسلام قانۇنى سىستېمىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىغا كىرگۈزۈپ تۇرۇپ كۆزىتىش ۋە ئىلمىي تەھلىل يۈرگۈزۈش ئۇنى دەۋردىن چەتنەپ كۆزەتكەن ۋە تەھلىل قىلغانغا قارىغاندا كۆپ ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. ئەگەر بىز يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئىدىيىسىگە سۈفىستىك، دىيداكتىك دېگەندەك ئوخشاش ماركىلارنىڭ چاپلىنىپ قېلىشىدىن يىراق تۇرىمىز دەپ، «قۇتادغۇبىلىك» ئىسلام دىنى تۈپرىقىمىزغا كىرگەندىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا مودىغا ئايلانغان ئەنئەنە بويىچە يېزىلىپ، خۇدا ۋە پەيغەمبەرلەرگە ھەمدۇ سانا ئېيتىشتىن باشلانغان، دېيىش بىلەنلا ئىشنى بولدى قىلىمىز دېسەك، بۇ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت ئۇسلۇبىغا قارىتا بېرىلگەن مۇۋاپىق باھا بولۇشى مۇمكىن. ئەمما قانۇن ئىلمىي تەتقىقاتى نۇقتىسىدىن مۇۋاپىق بولمايدۇ، ئۇ بىزنى زامان ۋە ماكاندىن ئايرىپ، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ھادىسىلىرىگە ئائىت ئىدىيىسىنى ئۆزى ياشىغان دەۋردە دۆلەت قانۇنى قىلىپ بېكىتىلگەن ئىسلام دىنى ۋە ئۇنىڭ قانۇنى — «شەرىئەت» نىڭ يوللىرىدىن ئاجرىتىپ چىقىپ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولغان بىر قانۇن ئۇقۇمى ياكى بولمىسا قانۇن پروگراممىسى دەپ بېكىتىشىمىزگە ئېلىپ بارىدۇ. بىلىشىمىز كېرەككى، ئىسلام دىنىنىڭ كونا ئەنئەنىلەرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ھەرىكىتى ئۇنىڭ قانۇندىكى كونسېرۋاتىپلىقىنى بەلگىلىگەن. ئىسلام قانۇنىدا ھەرقانداق بىرەر يېڭىلاش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلماقچى بولسا، مەيلى ئۇ ئىسلاھاتچىلىرىنىڭ قانچىلىك تەرەققىيپەرۋەر بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئىسلام ئەھكاملىرىنى قوغداش پرىنسىپى ئۇنىڭ ئەڭ ئالدىنقى چىقىش نۇقتىسى قىلىنىدۇ. ئىسلام مۇھىتىدا ياشىغان يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇننى ئىسلاھ قىلىش ئىدىيىسىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس، ئەلۋەتتە.

ئىسلام قانۇنى تەتقىقاتىغا قارىغاندا، دۇنيا ئىسلام قانۇنشۇناسلىرى ئىسلام قانۇنىنى مۇھەممەد پەيغەمبەر دەۋرى قانۇنى (تۆت خەلىپە دەۋرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ھەم خەلىپىلەر ئىمپېرىيىسى (ئۇمەۋىيە، ئابباسىيە، پاتىمىيە، ئەييۇبىيە خاندانلىقى)، سەلجۇقىي تۈركلىرى، ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسى، يېقىنقى زامان ئىسلام دۆلەتلىرى قانۇنى دەپ ئىككى باسقۇچقا بۆلىدۇ. بۇلارنىڭ قارىشىچە، بۇ ئىككى باسقۇچتىكى قانۇننىڭ شەكىل جەھەتتە ئورتاقلىقى، ئىچ مۇناسىۋىتى روشەن ئەنئەنىۋى ۋارىسچانلىقى بار. لېكىن ئۇلار ئوخشاشمىغان تەرەققىيات باسقۇچىدا بارلىققا كەلگەن قانۇن ئۇقۇمى بولغاچقا ئۇمەۋىيلەر خاندانلىقىدىن تارتىپ باشلانغان كېيىنكى بىرقانچە خاندانلىقنىڭ قانۇن-تۈزۈملىرى مۇھەممەد پەيغەمبەر دەۋرىدىكى قانۇن - تۈزۈملەردىن تۈپتىن پەرقلىنىدۇ، كونكرېت مەزمۇنى ۋە قانۇن شەكلى جەھەتتە ئۆز ئالدىغا خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە.

ئىسلام تارىخىدىن مەلۇمكى، ئوتتۇرا ئەسىردىن تارتىپ تاكى ھازىرغىچە ئىسلام دىنىنىڭ داھىيلىرى، ئالىملىرى، سىياسىئونلىرى باشتىن ئاياغ ئىسلامنىڭ زاھىرى قىممىتىنى تەكىتلەپ «قۇرئان» ۋە «ھەدىس» تىن چەتنىگەن بارلىق ھەرىكەتلەر بىلەن كۈرەش قىلىپ كەلدى. ئىسلام قانۇنىنىڭ تەفسىرچىلىرى مۇسۇلمان مۇنازىرىلىرى ئارقىلىق مۇھەممەد پەيغەمبەر دەۋرىدىكى قائىدە - قانۇنلار بويىچە ئىش قىلىشنى قاتتىق تەشەببۇس قىلىپ مۇسۇلمان دۆلەتلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئۇزاققىچە تەسىر كۆرسەتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى قانۇن ئىدىيىسى تارىخىنىڭ تەرەققىيات جەريانىمۇ بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس. شۇڭلاشقا، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ ئىسلام دىنى بىلەن بولغان يېقىنلىق مۇناسىۋىتى جۈملىسىدە ئۇنى «شەرىئەت» نىڭ

ئەڭ ئاۋۋالقى قائىدە – ئەنئەنىلەرنى ئەينى بويىچە چۈشەندۈرۈش، ۋارىسلىق قىلىش ھەم ئۇنىڭ كېيىنكى دەۋرلەردە بۇزۇلغان قىسمىنى تۈزىتىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈش يولىدىكى جاپالىق ئەمگەك ۋە شۇ جاپالىق ئەمگەكنىڭ مېۋىسى دېيىشكە بولىدۇ.

ئىككىنچى، «قۇتادغۇبىلىك» تىكى قانۇن ھادىسىلىرىنى پەقەت تىك سىزىق بويىچىلا ئوپېراتسىيە قىلىپ، توغرىسى بويىچە ئوپېراتسىيە قىلىشقا سەل قاراش خاھىشى. بۇنىڭدىكى مۇنازىرىنىڭ تۈگۈنى – يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسى قانۇننىڭ ئۆزىمۇ ياكى قانۇن ھادىسىسى بىلەن باغلانغان قانۇنشۇناسلىق ئىدىيىسىمۇ؟ دېگەندىن ئىبارەت. بۇنىڭغا بىزنىڭ بېرىدىغان جاۋابىمىز شۇكى، ئۇ ئالدى بىلەن قانۇننىڭ ئۆزى، ئاندىن كېيىن قانۇنشۇناسلىق ئىدىيىسىدۇر. بۇنى قانۇنشۇناسلىقنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى دائىرىسىدىن چىقىپ تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. قانۇننى توغرىسى بويىچە ئوپېراتسىيە قىلغاندا ھەرخىل تىپتىكى تارماق قانۇننى پەرقلەندۈرۈش ئارقىلىق قانۇنشۇناسلىقنىڭ ئىچكى دائىرىسى كۆزىتىلىدۇ؛ قانۇننى تىك سىزىق بويىچە ئوپېراتسىيە قىلغاندا، قانۇنشۇناسلىقنىڭ ئىچكى دائىرىسىگە قانۇننى تۈزۈشتىن تارتىپ قانۇننىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمدە ئەمەلگە ئاشۇرۇلغانغا قەدەر بولغان نۇقتىدىن قاراشقا بولىدۇ. كىتابىمىزنىڭ 2-بابىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، «قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان ئوردا ئىشلىرى، ھەربىي ئىشلار، جىنايى ئىشلار، خەلق دەۋا، ھەق تەلەپ ئىشلىرى شۇنىڭدەك نىكاھ ۋە ئائىلە ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلار يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنشۇناسلىق تەلىماتىدىكى تارماق قانۇن ئىلمىغا ياتىدىغان ھادىسىلەردۇر. تارماق قانۇن ئىلمى تارماق قانۇنلار بار مۇھىت ئاستىدا مەيدانغا كېلىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە ئەكس ئەتتۈرۈلگەن قانۇنشۇناسلىق بىلەن

پەلسەپىنىڭ، قانۇنشۇناسلىق بىلەن ئىجتىمائىيەت ئىلمىنىڭ، قانۇنشۇناسلىق بىلەن ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ، قانۇنشۇناسلىق بىلەن سىياسىيشۇناسلىقنىڭ، قانۇن بىلەن ئېتىكانىڭ مۇناسىۋىتى «قۇتادغۇبىلىك» تىكى قانۇنشۇناسلىقنىڭ سىرتقى دائىرىسىگە تەۋە بولغان قىسمىدۇر.

قانۇنشۇناسلار قانۇن-قائىدىلەرنىڭ تەڭشەش شەكلىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ، ئۇنى مەجبۇرىيەت خاراكتېرىدىكى قائىدە، مەنئى قىلىش خاراكتېرىدىكى قائىدە ۋە ھوقۇق بېرىش خاراكتېرىدىكى قائىدە دەپ بىرقانچە تۈرگە بۆلىدۇ. كىشىلەردىن بەلگىلىك ھەرىكەت قىلىشنى، بەلگىلىك ئىجتىمائىي نەتىجە چىقىرىدىغان مەجبۇرىيەتنى ئۈستىگە ئېلىشنى تەلەپ قىلىدىغان قانۇن-قائىدىلەر مەجبۇرىيەت خاراكتېرلىك قائىدە، كىشىلەرنىڭ بەلگىلىك ھەرىكەتلەرنى قىلىشنى چەكلەيدىغان، بەلگىلىك ھەرىكەتلەرنى كونترول قىلىشنى تەلەپ قىلىدىغان قانۇن-قائىدىلەر مەنئى قىلىش خاراكتېرلىك قائىدە، مەلۇم ھەرىكەتنى قىلىشنىمۇ تەلەپ قىلمايدىغان، مەلۇم ھەرىكەتنىمۇ مەنئى قىلمايدىغان بەلكى كىشىلەرگە مەلۇم ھەرىكەتنى قىلىشقا بولىدىغان ياكى باشقىلاردىن مەلۇم ھەرىكەتلەرنى قىلىش ياكى قىلماسلىقنى تەلەپ قىلىدىغان قابىلىيەت بېرىدىغان قانۇن-قائىدىلەر ھوقۇق بېرىش خاراكتېرىدىكى قائىدە دېيىلىدۇ. «قۇتادغۇبىلىك» تە مۇشۇ ئۈچ خىل قانۇن-قائىدىنىڭ ھەممىسلا تېپىلىدۇ.

قانۇنشۇناسلىق تەتقىقاتىدا، بەزى ئادەملەر ھازىرقى زاماندا يۈرگۈزۈلۈۋاتقان قانۇن-پەرمانلارنىڭ مۇكەممەللەشكەن ئەندىزىلىرى بويىچە بىز تەتقىق قىلىۋاتقان قەدىمكى زاماننىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرىنىڭ «قانۇن»، «يوسۇن» ئىكەنلىكى ياكى ئەمەسلىكىگە باھا بېرىشكە ئۇرۇنىدۇ، شۇنداق بولغاچقا ئۇلار كۆپىنچە ھاللاردا قەدىم زاماننىڭ «قانۇن»،

«يوسۇنلىرى» ھەققىدە گەپ ئېچىلسىلا قانۇننىڭ ئۆزلۈكسىز مۇكەممەللىشىپ بېرىش تارىخىدىن چەتلەپ، ھازىرقى زاماندىكى مەلۇم بىر قانۇن، پەرمانلارنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرىدۇ. مەيلى قايسى دۆلەتنىڭ قانۇنى بولسۇن ياكى قايسى سىستېمىغا تەئەللۇق قانۇن-پەرمانلار بولسۇن ئۇنىڭدىكى يۈرگۈزۈلۈۋاتقان ھازىرقى قانۇن-پەرمانلار شۇ دۆلەتنىڭ ياكى شۇ سىستېمىغا تەئەللۇق بولغان قانۇن ئۇقۇمىنىڭ ئۆزى ئەمەس. ئۇ ناھايىتمۇ ئۇزاق تارىخىي جەريانلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن ۋە شۇ دەۋرلەرنىڭ ئادەت قانۇنى ئاساسىدا ئۆزگىرىش ياساپ ھازىرقى ھالىتىگە كەلگەن. شۇنىسى ئېنىقكى، قانۇن دۇنياغا كېلىپ رەسمىي يۈرگۈزۈلۈشتىن بۇرۇنلا ئۇنىڭ يوشۇرۇن بىخلىنىش دەۋرى ياكى «ھامىلە دەۋرى» بولىدۇ. مانا بۇ چاغدىكى قانۇننىڭ تەتبىقلىنىش دائىرىسى بەكمۇ چەكسىز بولۇپ، بۇ بىر خىل يېزىقسىز ئادەت قانۇنى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ «قانۇن» دېگەن ئۇقۇمنى بارلىققا كەلتۈرۈۋاتقان يۈتكۈل مەنبەلەر ئىچىدە بىردىنبىر مۇھىم مەنبە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ھازىرقى زامان فرانسۇز قانۇنشۇناسى ھېنرى لېۋى بىروھىل «قانۇن» نىڭ «مەنبە» سى ھەققىدە توختىلىپ: «مەن بۇ ئاتالغۇنىڭ مەنىسىنى 〈 تارىخىي 〉 لىق، 〈 تارىخىي ماتېرىيال 〉 لىق دېگەنگە ئوخشۇتىمەن. بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان 〈 مەنبە 〉 — بىزنى قانۇننى تونۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىۋاتقان بارلىق ھەرخىل خاراكتېرگە ئىگە ماتېرىياللارنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ماتېرىياللار كۆپىنچە بەلگىلىك مەدەنىي سەۋىيىنىڭ باشلىنىشىدىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن يازما ماتېرىياللاردۇر... بۇ خىلدىكى ماتېرىياللار بەلكىم قەدىمكى كىتابلاردىكى ھۆججەتلەر، دىنىي قائىدە-مۇراسىملار، ئاغزاكى رىۋايەت قىلىنىپ كەلگەن ئەنئەنىۋى ئادەتلەر بولۇشى مۇمكىن. يىغىنچاقلىغاندا، بىزنى ھازىرقى ياكى بۇرۇنقى

قانۇنلارنىڭ مەزمۇنلىرى بىلەن تەمىنلىيەلەيدىغانلىكى ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسى قانۇننى تونۇشىمىزنىڭ مەنبەسىدۇر» دەيدۇ (64). ھېنرىنىڭ پىكرى بويىچە ئېيتقاندا، كىتابىمىزنىڭ ئىككىنچى بابىدا بىزنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان قائىدە-يوسۇن، تەرتىپ، ئەنئەنىۋى ئادەتلەرنى قانۇن دەپ تونۇغانلىقىمىز ھەرگىز خاتا ئەمەس بەلكى توغرىدۇر.

مەلۇمكى، ئىنسانلار قانۇن بىلەن مەدەنىيەتنى بىر-بىرىدىن ئايرىۋەتمەيدۇ. نۇرغۇن ئەسەرلەر قانۇننى شەرھلەپ قانۇنشۇناسلىقنى مۇھاكىمە قىلىدۇ. ئەمما مەدەنىيەت ساھەسىدىكىلەر تەرىپىدىن مەدەنىيەت بىلىملىرىگە ئائىت ئەسەر دەپ قارىلىدۇ. نۇرغۇن ئەسەرلەر ئۆزىدە ھەرخىل پەنلەرنى مۇجەسسەملەشتۈرىدۇ، مەدەنىيەت بىلىملىرى، مەنىۋى مەدەنىيەتكە مۇھىم ئورۇن بېرىدۇ، ئەمما ئۇنى قانۇنشۇناسلار قانۇنچىلىق دەستۇرى دەپ قارايدۇ. نۇرغۇن يازما قانۇنلار قەيت قىلىنغان ئەسەرلەر ئۆز ۋاقتىدا يېزىقچىلىق ئۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىنىدۇ. نۇرغۇن ئەدەبىي ئەسەرلەر ئۆزىدە قانۇنشۇناسلىقنى مۇجەسسەملەشتۈرگەنلىكى ئۈچۈن قانۇنشۇناسلار تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنىدۇ، مەسىلەن، «خەن فېيزى» — قانۇنشۇناسلىققا دائىر ئەسەر بولۇپ، قانۇنشۇناسلار خېلى بۇرۇنلا ئۇنى «قانۇنشۇناسلىق لۇغىتى» گە كىرگۈزگەنىدى، ئەمما مەدەنىيەت ساھەسىدىكىلەر ئۇنى «مەدەنىيەت بىلىملىرى لۇغىتى» گە كىرگۈزۈپ، مەدەنىيەت ساھەسىدىكى ئەسەر دەپ قارىدى. XVIII ئەسىردىكى فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابىنىڭ پروگرامما خاراكتېرلىك ھۆججىتى بولغان «كىشىلىك خىتابنامىسى» ئەسلىدە مونتېسكيۇ، روسسولارنىڭ بۇرژۇئا سىياسىي تەلىماتلىرىنى ئۆزىگە قىبلىنامە قىلغان، «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دېگەننى ئوتتۇرىغا قويغان بىر قانۇنشۇناسلىق دەستۇرى بولۇپ، «قانۇنشۇناسلىق

لۇغىتى» گە كىرگۈزۈلگەنىدى. ئەمما ئۇنى مەدەنىيەت ساھەسىدىكىلەر «مەدەنىيەت بىلىملىرى لۇغىتى» گە كىرگۈزۈپ «مەدەنىيەتكە دائىر كلاسسىك ئەسەر» لەر تىپىغا ياتقۇزدى. شۇڭا ئېيتىمىزكى، «قۇتادغۇبىلىك» مۇ پەنلەر تېخىمۇ ئىنچىكە تۈرلىنىۋاتقان بۈگۈنكى زاماندا «قانۇنشۇناسلىق لۇغىتى» بىلەن «مەدەنىيەت بىلىملىرى لۇغىتى» گە كىرگۈزۈلۈشتىن تاشقىرى يەنە، نۇرغۇنلىغان لۇغەتلەرگە كىرگۈزۈلۈشى ئەجەبلىنەرلىك ئىش ئەمەس.

تارىخچى مىرزا ھەيدەر كوراگانى 952 - ھىجرىيە (مىلادى 1545 - يىلى) دە، تۇرپان بىلەن چالىش (قاراشەھەر) قا پادىشاھ بولغان شاھجاھان (مەنسۇرخاننىڭ چوڭ ئوغلى) دەۋرىدىكى يامان قىلىق، بۇزۇق ئىشلار ھەققىدە توختىلىپ: «تارىخچىلارنىڭ ئادىتى تىلغا ئالغۇچىلىكى بارمۇ-يوق، دېگەنلەر ئۈستىدە ئويلىشىپ ئولتۇرماي، ھەرقانداق ۋەقەنى ئۆز چىنلىقى بىلەن بايان قىلىشتىن ئىبارەت. چۈنكى، ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى — خان، پادىشاھلارغا ھەمدۇسانا ئوقۇپ، يامان قىلىقلىرىنى يېپىش ئەمەس، بەلكى ھېچبىر تاللاپ ئولتۇرماستىنلا بولغان ۋەقەلەرنىڭ ھەممىسىنى بايان قىلىپ تارىخ قىلىپ يېزىپ ئۇنى كېيىنكىلەرگە قالدۇرۇشتۇر. شۇنداق بولغاندىلا، تارىخ ئوقۇغۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ مەيلى قانداق ئىسىل ياكى پەس كىشى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇلارنىڭ ئۆتكەن-نەسىھەتلىرىدىن مەنپەئەت ئېلىپ، گۈزەل ئەخلاق بىلەن يامان قىلىقنىڭ نېمىلىكىنى بايقىيالايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە، ھەرقايسى پادىشاھ، خان ئوردىلىرىنىڭ جاھانغا ئايان بولغان دۆلەت باشقۇرۇش ئۇسۇللىرىنى ئۆزلىرىگە ئەينەك قىلىپ، ئۆزىنى ئىدارە قىلالايدۇ. يىغىنچاقلىغاندا، ئۇ ئىنسانلارنى ياخشى ئىش قىلىشقا ئۈندەپ، يامان قىلىقتىن تەزدۇرەلەيدۇ» دېگەنىدى (65).

«ئەلنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش» قا ھەممىدىن بەك ئەھمىيەت بەرگەن ۋە ھەممىدىن كۆپرەك سەھىپە ئاجراتقان «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ قىممىتى، ئۇنىڭ ئەينى زاماندىلا نۇرغۇن ئەللەرگە تاراپ، نۇرغۇن پەنلەرگە چېتىلىپ خەلقئارالىق تۈس ئالغانلىقى ھەم قانۇنشۇناسلىق ئىلمى دائىرىسىدىن خېلى نۇرۇنلا ھالقىپ كەتكەنلىكىدە بولۇپ، ئۇنىڭ مېغىزى ھاكىمىيەت ئۈستىدىكى ھۆكۈمرانلارغا نېمىنى قىلسا بولىدىغانلىقى، نېمىنى قىلسا بولمايدىغانلىقىنى ئۇقتۇرۇپ، ھاكىمىيەت تۇرگۈزۈش ئەمەلىيىتىدە ئۆزىنىڭ ۋە باشقىلارنىڭ تارىخىنى ئەينەك قىلىش توغرىسىدا تارىخ شەكلىدە ئەمەس، داستان شەكلىدە دانا يولىيورۇق كۆرسەتكەنلىكىدىدۇر. شۇ نۇقتىدىن ئۇ، بىلىمگە ھۆرمەت قىلىدىغان ھەرقانداق ھۆكۈمران ۋە خەلقلەرنى ئەينى زاماننىڭ ئۆزىدىلا «بەخت-سائادەتكەن ئېرىشتۈرگۈچى بىلىم» بولۇپ قالماستىن بەلكى تەرەققىيات دەۋرىدە كېتىۋاتقان XXI ئەسىردىمۇ ئوخشاشلا «بەخت-سائادەتكە ئېرىشتۈرگۈچى بىلىم» دۇر.

---

(1) يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك»، 276-، 279-بېيىت.

(2) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1-توم 447-، 608-بەت.

(3) ئابدۇرېھىم سابىت: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»، (2-كىتاب 1-قىسىم) دا، پارس يازغۇچىسى ھۆسەيىن ۋائىز كاشىفىنىڭ «ئەخلاقۇل مۇھسىنىن» (ياخشىلارنىڭ ئەخلاقى) دېگەن كىتابىدىن كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

(4) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1-توم 139-بەت.

(5) «قۇتادغۇبىلىك»، 1962، 1758، 1595، 2966، 3815،

5569، 3817، 3818، 3819، ۋە 3820-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(6) «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى»، شەرق تەرەپ 5-، 6-ۋە 10-قۇرلار.

(7) «قۇتادغۇبىلىك». 250، 251، 252، 258، 259-بېيىتلەر.

(8) «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى»، شەرق تەرەپ 1-ۋە 3-قۇرلار.

(9) «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى»، جەنۇب تەرەپ 10، 11، 12، 13-قۇرلار.

(10) ئى. كافەس ئوغلى: «‹قۇتادغۇبىلىك› ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى» غا قارالسۇن. «چەت ئەل ئالىملىرى — ‹قۇتادغۇبىلىك› توغرىسىدا» (1989-يىل) 138-بەت.

(11) سەي خۇڭشېن: «تۈرك قانۇنى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش» تە كەلتۈرۈلگەن نەقىل. تارىخ تەتقىقاتى ژۇرنىلى 1965-يىل 5-سان 96-بەت، خەنزۇچە.

(12) جۇ ليەنكۇەن: «دىڭلىڭ (تۇرا) لارنىڭ ئىرقى، تىلى ۋە كۇبىدا ياشايدىغان مىللەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى» دە كەلتۈرۈلگەن نەقىل. «تۈرك ۋە ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»، خەنزۇچە، 1-كىتاب 66-بەت.

(13) «قۇتادغۇبىلىك»، 449، 461، 3096-بېيىت.

(14) شەرىپىدىن ئەلى يەزدى: «ئەمىر تۆمۈر كوراگان ھەققىدە قىسسە». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986-يىل 9-ئاي 1-نەشرى 15-بەت.

(15) شاھ مەھمۇد جوراس: «سەئىدىيە خاندانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»، ئۇيغۇرچە، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988-يىل 9-ئاي 1-نەشرى، 194، 241-بەت.

(16) موللا مۇسا سايرامى: «تارىخى ئەمىنىيە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988-يىل 11-ئاي 1-نەشرى، 27-بەت.

(17) موللا مۇسا سايرامى: «تارىخى ئەمىنىيە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە، 1988-يىل 11-ئاي 1-نەشرى،

87-بەت.

(18) شى كېكۇەن: «جۇڭگو ھەرەمئاغىلىرىنىڭ مەخپىي تارىخى»، خەنزۇچە، باۋۋېنتاڭ كىتابخانىسى 1988-يىل 9-ئاي بېيجىڭ 1-نەشرى، 17-بەت.

(19) مۇرەن: «مىللەتنىڭ ئاساسىي روھ بولۇشى كېرەك»، خەنزۇچە، شىنجاڭ گېزىتى (خەنزۇچە) 1989-يىل 4-ئاينىڭ 4-كۈنىدىكى سانىغا قارالسۇن.

(20) لىن گەن: «تۈركلەرنىڭ ئۆرپ-ئادىتى ۋە دىنىي ئېتىقادى» دە كەلتۈرۈلگەن نەقىل، «تۈرك ۋە ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»، خەنزۇچە، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى 1987-يىل 7-ئاي 1-نەشرى 1-قىسىم 311-بەت.

(21) «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئۇيغۇرچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1989-يىل 11-ئاي 1-نەشرى، 99-، 100-بەت.

(22) موللا مۇسا سايرامى: «تارىخى ئەمىنىيە»، ئۇيغۇرچە، 56، 99، 100، 222-بەتلەر.

(23) يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك»، 1412، 1413-بېيىت.

(24) شەرىپىدىن ئۆمەر: «ئۇيغۇرلاردا كىلاسسىك ئەدەبىيات»، ئۇيغۇرچە، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1988-يىل 1-ئاي 1-نەشرى، 290-بەتتە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

(25) قەشقەر «قەدىمكى كىتابلار تەتقىقات خەۋىرى»، ئۇيغۇرچە، 1984-يىل 2-سان 100-بەت.

(26) موللا مۇسا سايرامى: «تارىخى ئەمىنىيە» 76-، 77-بەتلەر.

(27) قەييۇم كېرىموۋ: «يۈسۈپ خاس ھاجىپ» قا قارالسۇن. «چەت ئەل ئالىملىرى — ‹قۇتادغۇبىلىك› توغرىسىدا». (1989-يىل) ئۇيغۇرچە، 203-بەت.

(28) ئەزىزوپ قاسىم: «قاراخانىلار دەۋرىدە قوشۇن»،

مەملىكەتلىك تۇنجى قېتىملىق 〈قۇتادغۇبىلىك〉 ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا ئوقۇلغان ماقالە.

(29) ھاجى نۇرھاجى: «قاراخانىلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئۇيغۇرچە، 98، 99-بەت.

(30) يۇسۇپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك»، 3048، 3046، 2406، 3038، 3049-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(31) ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ھەققىدە»، شىنجاڭ تارىخشۇناسلىق ژۇرنىلى 1981-يىل 1-سان 61-بەت، ئۇيغۇرچە.

(32) «جۇڭگو قانۇن-تۈزۈم تارىخى»، خەنزۇچە، ئاممىا نەشرىياتى 1982-يىل 7-ئاي بېيجىڭ 1-نەشرى 260-بەت.

(33) (34) يۇقىرىقى كىتابتا كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

(35) لىن گەن تۈزگەن: «تۈرك ۋە ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»، خەنزۇچە، 2-كىتاب 651-بەت.

(36) شەرىپىدىن ئۆمەر: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن ئوچېركلار». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981-يىل 9-ئاي 1-نەشرى، 26-، 27-بەتلەر.

(37) گېڭ شىمىن: «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان مۇھىم يادىكارلىقلار ۋە ئۇلارنىڭ تەتقىق قىلىنىشى» دا كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

(38) كارل بروككلمان (1868 — 1956) شەرقىي گېرمانىيە ھاللى ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى. سام ۋە تۈركىي تىللارنى ئۆگەنگەن، «سام تىللىرىنىڭ قىياسىي گراماتىكىلىق ئوچېركى»، (ئىككى توم، 1908 — 1913-يىللىرى نەشر قىلىنغان)، «ئەرەب ئەدەبىياتى تارىخى» (5توملۇق)، «مۇسۇلمان خەلقلىرى ۋە شەھەرلىرى تارىخى» (1939-يىل) قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «دىۋان لۇغەتت تۈرك» دېگەن كىتابىنى ئەرەبچىدىن نېمىس تىلىغا تەرجىمە قىلغان.

(39)، (40) «چەت ئەل ئالىملىرى — 〈قۇتادغۇبىلىك〉

توغرىسىدا»، ئۇيغۇرچە، 247-بەت.

(41) مىرزا مەھمۇد ھەيدەر: «تارىخى رەشىدى»، خەنزۇچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983-يىل 6-ئاي 1-نەشرى، 1-توم 176-بەتتىكى ① ئىزاھاتقا قارالسۇن.

(42) ئىبنى بەتۇتە: «ئىبنى بەتۇتە ساياھەت خاتىرىلىرى»، خەنزۇچە، نىڭشيا خەلق نەشرىياتى 1985-يىل-8-ئاي 1-نەشرى، 304-، 305-بەتلەر.

(43) ئەلائىددىن ئەتامۇلك جۇۋەينى: «تەۋارىخى جاھانكۇشاي». (دۇنيانى ئىستىلا قىلغۇچىلار تەزكىرىسى)، خەنزۇچە، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى 1980-يىل 5-ئاي1-نەشرى، 27-، 28-بەتلەر، «چىڭگىزخاننىڭ ئەمىر - پەرمانلىرى ۋە ئۇ روناق تاپقاندىن كېيىن ئېلان قىلىنغان قانۇنلىرى» غا قارالسۇن.

(44) «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ « B . مۇقەددىمە» سىنىڭ ئىچىدىكى 11 — 16 گىچە بېيىتلارغا قارالسۇن.

(45) «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ ۋېنا نۇسخىسى فاكسىملىدا بېرىلگەن قوشۇمچە ماتېرىياللار II: «يۇسۇپ خاس ھاجىپ ۋە قۇتادغۇبىلىك» كە قارالسۇن. «چەت ئەل ئالىملىرى — قۇتادغۇبىلىك توغرىسىدا»، ئۇيغۇرچە 247-بەت.

(46) يۇقىرىقىغا ئوخشاش.

(47) دىلدار مەتىمىن: «ئالتۇن يارۇقنىڭ بىرىنچى كىتابى» غا قارالسۇن. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى ژۇرنىلى 1984-يىل 1-سان، 74-بەت، ئۇيغۇرچە.

(48) «چەت ئەل ئالىملىرى— قۇتادغۇبىلىك توغرىسىدا»، ئۇيغۇرچە، 249-بەت.

(49) ئۇلۇغ قانۇنچى.

(50) قانۇن مەنىسىدە.

(51) قانۇن دەستۇرى.

(52) «چەت ئەل ئالىملىرى — 〈قۇتادغۇبىلىك〉 توغرىسىدا»،

ئۇيغۇرچە 249، 250، 251-بەتلەرگە قارالسۇن.

(53) (55) ئابدۇكېرىم راخمان: «‹ئەتەبەتۇلھەقايىق› ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي پەلسەپىۋى ئىدىيىسى» گە قارالسۇن. «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىغا ئائىت مەسىلىلەر». قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1981-يىل 9-ئاي 1-نەشرى، 325، 332، 333-بەتلەر.

(54) (تۈركىيە) كاپوغلو: «قۇتادغۇبىلىك ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى» غا قارالسۇن. «چەت ئەل ئالىملىرى — قۇتادغۇبىلىك› توغرىسىدا»، ئۇيغۇرچە 147-بەت.

(56) ئابدۇرېھىم سابىت: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»، ئىككىنچى كىتاب 1-قىسىم 100-بەتكە قارالسۇن.

(57) مىرزا مەھمۇد ھەيدەر كوراگانى: «تارىخىي رەشىدى»، خەنزۇچە 2-توم 275-، 277-بەتلەر. 58-بابى — «مەنسۇرخاننىڭ سۇلتان سەئىدخان بىلەن ئۇچرىشىشى ۋە ئۇلارنىڭ ئىمزالىغان تىنچلىق كېلىشىملىرى» گە قارالسۇن.

(58) مىرزا مەھمۇد ھەيدەر كوراگانى: «تارىخىي رەشىدى» خەنزۇچە، 1-توم 345-، 346-بەتلەر. 65-باب — «مەنسۇرخان» غا قارالسۇن.

(59) ئابدۇرېھىم سابىت: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى»، ئىككىنچى كىتاب 1-قىسىم 14-، 16-بەتلەرگە قارالسۇن.

(60) مىرزا مەھمۇد ھەيدەر كوراگانى: «تارىخىي رەشىدى»، خەنزۇچە 2-توم 161-بەت، 30-بابى — «ئاغام سەئىد مەھمۇد مىرزىنىڭ ئىش-ئىزلىرى» غا قارالسۇن.

(61) مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى»، خەنزۇچە 1-توم 362-بەت، 68-بابى — «سۇلتان سەئىدخاننىڭ پەزىلەتلىرى» گە قارالسۇن.

(62) موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نىمەتۇللا مۆجىزى: «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن» (مۇزىكانتلار تارىخى) مىللەتلەر نەشرىياتى 1982-يىل 6-ئاي 1-نەشرى 65-بەت، ئۇيغۇرچە.

(63) موللا مىرسالىھ كاشقەرى: «چىڭگىزنامە»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1985-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، 113-بەت.

(64) (HenriLery—Bruhl) (فرانسىيە): «قانۇن-سوتسىولوگىيە» (SOCIOLOGIEDUDROIT) فرانسىيە ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتىنىڭ 1981-يىل 6-نەشرىگە ئاساسەن شاڭخەي خەلق نەشرىياتى 1987-يىل 8-ئاي تەرجىمە نەشرى، خەنزۇچە، 37-بەت.

(65) مىرزا مەھمۇد ھەيدەر كوراگانى: «تارىخى رەشىدى». خەنزۇچە 1-توم 350-بەت. 66-بابى — «مەنسۇرخان ئوغلى شاھخان» غا قارالسۇن.

يەتتىنچى باب

«قۇتادغۇبىلىك» تە بۈگۈن ئۈچۈن ئەينەك قىلىشقا تېگىشلىك ئالتە مەسىلە

«قۇتادغۇبىلىك» — سان-ساناقسىز تۈرلۈك رەڭدىكى قىممەتلىك جاۋاھىرات بىلەن تولغان بىر خەزىنىدۇركى،... ئۈنچە-مارجان دۈۋىلىرى بىلەن تولغان بىر خەزىنە تاماشىچىسى بىر-بىرىدىن گۈزەل، بىر-بىرىدىن جۇلالىق قىممەت باھا گۆھەرلەر ئارىسىدا قانداق ھەيرەتتە قالىدىغان بولسا، «قۇتادغۇبىلىك» خەزىنىسىنى كۆزدىن كەچۈرگەنلەرمۇ شۇنداق ھەيرانلىقتا قالىدۇ. ئالمىسا كۆڭلى ئۇنىمايدىغان، ئالسا ئېلىپ تۈگىتەلمەيدىغان بىر ئەھۋالغا ئۇچرايدۇ.»(1)

«قۇتادغۇبىلىك» — شۇنداق بىر «جاھاننامە»كى، بۇ ئەينەكتە ئەڭ ئالىي ھۆكۈمراندىن تارتىپ ئەڭ تۆۋەن دەرىجىلىك كىشىگىچە بولغانلارنىڭ ھەممىسى ئۆزىنى كۆرەلەيدۇ، ئىش-ئەمەللىرىنىڭ قانداق بولۇۋاتقانلىقىنى ئۆلچىيەلەيدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ — دۇنيادا ئاز تېپىلىدىغان دانىشمەن، ئۇنى بىزگە ئۇچراپ تۇرىدىغان دانىشمەنلەرنىڭ ھەرقاندىقى بىلەن خالىغانچە سېلىشتۇرۇپ بولمايدۇ. ئۇنىڭ «قۇتادغۇبىلىك»-تە ئېيتقان ئىبرەتلىك سۆزلىرى ئەينى زاماندىمۇ، ھازىرمۇ، ھۆكۈمرانلار ئۈچۈنمۇ، پۇقرالار ئۈچۈنمۇ ئورتاق ئەستە تۇتۇشقا تېگىشلىك ھەقىقەت ھەم نەسىھەتتۇر. ئۇنى ئوقۇغان ھەربىر كىشى ئەقىل تەسەۋۋۇرلىرىدىن خىيال شوتىسى ياساپ، ئىستىقبال داستىخىنىغا مېھنەت گۈللىرىنى تىزىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ جاھالەت دەۋرىنىڭ چىراغ ياققۇچىسى ۋە نادانلىق ئەھلىنىڭ رەھىمسىز كۈشەندىسى. جاھالەت ئەھلى ئۇنىڭ نامىنى ئاڭلىسا، سۆزىنى ئاڭلاشقا ئۈلگۈرمەيلا قورقۇنچ ئىچىدە تىترەك باسىدۇ. ئۇ، يورۇقلۇقنىڭ كۈيچىسى، ئۆز دەۋرىنىڭ ئويغاق سىگنالچىسى.

«لاۋزى»نىڭ يىگىرمە يەتتىنچى بابىدا: «دانىشمەنلەر نادانلارغا ئۇستاز بولغاي، نادانلار دانىشمەنلەرنى ئۇستاز تۇتقاي» دېيىلگەن. پارس شائىرى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى: «دانالارنىڭ سۆزىنى ئەستە تۇتمىساڭ، ئەڭ نادان سەندۇرسەن ئۇققىن ئۇقمىساڭ» دېگەنىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك»ىدە بۈگۈن ئۈچۈن ئەستە تۇتۇشقا، بىلىۋېلىشقا ۋە ئەينەك قىلىشقا تېگىشلىك نۇرغۇن مەسىلىلەر بار. خۇلاسىلىگەندە، تۆۋەندىكىدەك ئالتە مەسىلىگە يىغىنچاقلىنىدۇ.

بىرىنچى، «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» بولۇش — قىممىتىنى مەڭگۈ يوقاتمايدىغان ھايات مىزاندۇر

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دېگەن شانلىق ئىدىيىسى ياۋروپالىقلار قاتتىق ئۇيقۇدا ئۇخلاۋاتقان ئوتتۇرا ئەسىردە ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، پۈتكۈل جاھاننى زىلزىلىگە سالغانىدى. ئەمما ئۇ، كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلگەندە ھەرخىل ئىجتىمائىي، تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئەنگلىيىلىك ئالىم فرانسىس بېكون تەرىپىدىن 500 يىل كېيىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان «بىلىم-كۈچ» دېگەن ھۆكۈمچىلىك داغدۇغا پەيدا قىلالمىدى.

«قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دېگەنلىك

ئادەتتە قانۇندا، كىشىلەرنىڭ بەھرىمەن بولىدىغان ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەتلىرىنى باراۋەر ھالدا بەلگىلەش ۋە قوغداش، قانۇننىڭ باراۋەرلىكىگە ئەمەل قىلىپ ۋە ئۇنى ئىجرا قىلىپ، ھەرقانداق ئادەمنىڭ قانۇننىڭ سىرتىدا ئىمتىيازغا ئىگە بولۇۋېلىشىغا يول قويماسلىقنى كۆرسىتىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دېگەن شوئار يۈسۈپ خاس ھاجىپتىن يەتتە ئەسىر كېيىن ياۋروپادا بۇرژۇئازىيە تەرىپىدىن قايتا ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

XVII — XVIII ئەسىرلەردە ئەنگلىيىلىك لوك (Tohn loke, 1632 — 1704) بىلەن فرانسىيىلىك رۇسسو (Jean Jacques Rousseau, 1712 — 1778) قاتارلىقلار ۋەكىللىك قىلىدىغان بۇرژۇئا مۇتەپەككۇرلىرى فېئودال ئاقسۆڭەك، روھانىيلارنىڭ ئىمتىيازى ۋە ئىلاھىي ھوقۇقىغا قارشى ھالدا سىستېمىلىق بولغان «تۇغما كىشىلىك ھوقۇقى نەزەرىيىسى»نى ياراتقاندا، ئەنە شۇ «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دېگەننى ئاشۇ نەزەرىيىنىڭ ئاساسى قىلغانىدى. 1789-يىلى فرانسىيىنىڭ «كىشىلىك ھوقۇقى خىتابنامىسى» ئېلان قىلىنىپ «قانۇن بارلىق ئادەملەرگە، مەيلى قوغدىسۇن ياكى جازالىسۇن ئوخشاشتۇر. قانۇن ئالدىدا بارلىق گراژدانلار باراۋەردۇر» دېگەننى رەسمىي ئېتىراپ قىلدى. 1791-يىلى تۈزۈلگەن «فرانسىيىنىڭ ئاساسىي قانۇنى»دا، يۇقىرىقى ماددا ئۇنىڭ «كىرىش سۆز»ى قىلىپ بېكىتىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئەنگلىيە، ئامېرىكا قاتارلىق دۆلەتلەردىمۇ شۇنىڭغا ئوخشايدىغان قانۇن ماددىلىرى تۈزۈلدى. بۇرژۇئازىيە بۇ شوئاردىن پايدىلىنىپ خەلق ئاممىسىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، فېئوداللىق ئىسپارلارغا قاقشاتقۇچ زەربە بېرىپ تارىختا ئىلغار رول ئوينىدى، لېكىن ئۇنىڭ سىنىپىي چەكلىمىلىكى تۈپەيلىدىن ئۇلار تەشەببۇس قىلغان «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم

باراۋەر» دېگەن شوئار ئەمەلىيەتتە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ۋە ئەمەلىيەتتىكى باراۋەرسىزلىككە يول قويىدۇ ۋە ئۇنى قانات ئاستىغا ئالىدۇ. چۈنكى، بۇرژۇئازىيە چېكى تۇرغان خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك تۈزۈمى — بارلىق باراۋەرسىزلىكلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋېرىشىدىكى مەنبە بولۇپ، بۇرژۇئا قانۇنلىرىنىڭ يادروسى كاپىتالىستىك تۈزۈمدىكى خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنى مۇقەددەسلەشتۈرۈپ، ھەرقانداق كۈچنىڭ ئۇنىڭغا تاجاۋۇز قىلماسلىقىنى قانۇنىي جەھەتتىن قوغداش ئىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇرژۇئا قانۇنشۇناسلىرىدىن پەرقى، ئۇنىڭ لوك ۋە رۇسسولارغا ئوخشاش زوراۋانلىق كۈچ ئىشلىتىپ فېئودال پادىشاھلىقنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ ئۇنىڭ ئورنىغا بۇرژۇئا ھاكىمىيىتىنى تىكلەش ۋە شۇ ھاكىمىيەتنىڭ رەھبەرلىكىدە ئاھالىلەرنىڭ قانۇن ئالدىدا باراۋەر بولۇشىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى خام خىيال قىلمىغانلىقىدا. يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دېگەن ئىدىيىنى ئوتتۇرىغا قويۇۋاتقان چاغدا، دەۋر ۋە سىنىپىي چەكلىمىلەر تۈپەيلىدىن ئاھالىلەرنى ئەزگۈچى ۋە ئېزىلگۈچىلەر دېگەن سىنىپىي ئايرىلىشلار بويىچە تۈركۈملىمەي، «ئىدارە قىلغۇچى» ۋە «ئىدارە قىلىنغۇچى»لار دېگەن ئايرىلىشلار بويىچە ئىككىگە بۆلگەنىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، قانۇن ئالدىدا ئىشقا ئاشىدىغان ھەممەيلەننىڭ باراۋەرلىكى خەلق ئاممىسىنىڭ قوزغىلىپ، ئۇلارنى ئېزىۋاتقان كۈچلەرنى ئاغدۇرۇپ تاشلىشى ئارقىلىق ئىشقا ئاشمايدۇ، ستىخىيىلىك ھالدا تېخىمۇ مەيدانغا كەلمەيدۇ، بەلكى، كۈنتۇغدى ئېلىگە ئوخشاش ئادىل پادىشاھلارنىڭ رەھبەرلىكىدە ئادىل قانۇنلارنى تۈزۈش ئارقىلىق مەلۇم زوراۋانلىق تۈسىنى ئالغان مەجبۇرلاش خاراكتېرىگە ئىگە ئەسلىھەلەرنىڭ زورلاش ۋاستىسى بىلەن ئىشقا ئاشۇرۇلىدۇ. ئۇ بولسا ھۆكۈمرانلىقتۇر. ئادىل پادىشاھ ئەنە

شۇ ئۆزىنىڭ ئادىل ھۆكۈمى ئارقىلىق پادىشاھتىن تارتىپ پۇقراغىچە بولغان ھەممەيلەننىڭ قانۇن ئالدىدا باراۋەر بولۇشىنى كاپالەتلەندۈرۈشى كېرەك.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ قارىشىدا، بىر قارىماققا دۆلەتنى سىنىپتىن ئاشقىرى دەپ قارايدىغان، سىنىپىي زىددىيەتلەرنى كېلىشتۈرمىچىلىك يولى بىلەن مۇرەسسە قىلىپ غايىۋى جەمئىيەتكە تىنچ يول بىلەن ئۆتۈشنى ئويلايدىغان، مەجبۇرىي ياللانما قۇللۇقنى كىشىلەرنىڭ ئۆز رازىمەنلىكىدىكى ياللانما قۇللۇققا ئايلاندۇرماقچى بولىدىغان «مۇنبەر سوتسىيالىزمى»(2) ئىدىيىسىنىڭ ئامىللىرى باردەك قىلىدۇ؛ بىر قارىماققا ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ ئاساسلىق ئۆزگىرىشىنى قانۇنشۇناسلىقنىڭ ئاساسىي ئۆزگىرىشى دەپ قارايدىغان، ئىنسانلارنىڭ قانۇن كۆز قارىشىنى تارىخنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچى دەپ ھېسابلايدىغان، ھېچقانداق ئىنقىلابسىزلا، كىشىلەرنىڭ قانۇن ئېڭىغا تايىنىپ، غايىۋى بىر گۈزەل جەمئىيەتنى بارلىققا كەلتۈرۈشى مۇمكىن دەيدىغان «قانۇنشۇناسلار سوتسىيالىزمى»(3) چىلىرىنىڭ تەلىماتىغا ئوخشاپ كېتىدۇ؛ يەنە بىر قارىماققا، «ئىسلام دىنى بىلەن سوتسىيالىزمنىڭ پرىنسىپلىرى بىر-بىرى بىلەن چېقىشالمايدىغان نەرسە ئەمەس»، «ئىسلام دىنى باراۋەرلىكنى تەشەببۇس قىلىدۇ، سوتسىيالىزم بولسا باراۋەرلىكنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ بىردىنبىر ئۇسۇلى»، «سوتسىيالىزمنىڭ پرىنسىپى — باراۋەرلىكنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ۋە ئېكسپلاتاتسىيىنى چەكلەش، ئىسلام دىنىمۇ شۇنداق» دەپ ھېسابلايدىغان، ئەنئەنىۋى ئىسلام دىنىنى سوتسىيالىزمغا تەتبىق قىلىپ، بۇ ئىككىسىنى بىرلەشتۈرۈۋېتىدىغان «ئىسلام سوتسىيالىزمى»(4) چىلىرىنىڭ پروگراممىسى بىلەن بىردەكلىككە ئىگىدەك كۆرۈنىدۇ.

مەيلى ئۇ قايسىبىر سوتسىيال ئىدىيىۋى ئېقىمغا ياكى قايسىبىر سوتسىولوگنىڭ كۆز قاراشلىرىغا ئوخشاپ قېلىشتىن

قەتئىينەزەر، ئادىل پادىشاھ، ئادىل ھۆكۈمدار قانداق بارلىققا كېلىدۇ؟ دېگەن سوئالغا ئىلمىي سوتسىيالىزم جاۋاب بەرگەندەك، ئېزىلگۈچى ئاممىنىڭ قوزغىلىپ زالىم پادىشاھلارنى ئاغدۇرۇپ تاشلىشى ئارقىلىق، دەپ ئەمەس، بەلكى ھۆكۈمرانلاردا ئەقىل، بىلىم، پەزىلەت ۋە ئەخلاق شەرتلىرىنىڭ ھازىرلىنىشى بىلەن دەپ جاۋاب بېرىدۇ. ئۇنىڭچە بولغاندا، ئادىل پادىشاھلار مەيلى ئۇ، ئېسىل نەسەبتىن بولسۇن، مەيلى قۇل بولسۇن، ئەقىل، بىلىم، پەزىلەت ۋە ئەخلاقنىڭ يېتىلىشى بىلەن بارلىققا كېلىدۇ، ئەقىل، بىلىم، پەزىلەت ۋە ئەخلاقنىڭ يوقلۇقى بىلەن يوقىلىدۇ. ئادىل قانۇننىڭ تۈزۈلۈشى ۋە يوقىلىشىمۇ ئەنە شۇ تۆت خىسلەتكە باغلىق بولىدۇ. قايسى پادىشاھتا مۇشۇ تۆت خىسلەت بولۇپ، ئادىل قانۇن تۈزىيەلىسە ئادىل پادىشاھ دەپ نام ئالىدۇ. تۆت خىسلەتتىن مەھرۇم بولۇپ، خەلققە زۇلۇم قامچىسىنى تەڭلىسە زالىم پادىشاھ دەپ نام ئالىدۇ. ئۇنىڭ «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» بولۇش لازىملىقى توغرىسىدىكى ئىدىيىسى يەنە ئۇنىڭ، ھۆكۈمرانلارنىڭ پۇقرالار ئالدىدىكى ۋە پۇقرالارنىڭ ھۆكۈمرانلار ئالدىدىكى مەجبۇرىيىتىگە ئۆزىچە ئۆج نىسبەت بويىچە تەڭلىك بەلگىسى قويۇپ، مەجبۇرىيەتسىز ھوقۇق، ھوقۇقسىز مەجبۇرىيەت بولمايدۇ، دەپ قارىغان كۆز قارىشىغا ئوخشاشلا ئۇنىڭ ئىدېئولوگىيىلىك دۇنيا قارىشىدىن روشەن ئاجراپ كېتەلمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

لېنىن: «بىر سىنىپنىڭ يەنە بىر سىنىپنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشىنىڭ بارلىق مۇمكىنچىلىكى تامامەن يوقىتىلىشتىن بۇرۇن، ئەمەلىيەتتىكى باراۋەرلىك ھەرگىزمۇ ئەمەلگە ئاشمايدۇ» دېگەنىدى(5). ئۇ، يەنە «تەبىقىچىلىكنى يوقاتقاندىلا، بارلىق گراژدانلار قانۇن ئالدىدا باراۋەر بولالايدۇ» دېگەنىدى(6).

ماركسىزمنىڭ قارىشىچە، ئىشلەپچىقىرىش خام ئەشيالىرىغا بولغان خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك يوقىتىلىپ، ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك تۈزۈمىدىكى سوتسىيالىستىك دۆلەت بەرپا قىلىنغاندىلا، «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دېگەن گەپ ئاندىن ئىسمى-جىسمىغا لايىق ئىشقا ئاشىدۇ. شۇنىڭغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئىزدىنىشلەرنىڭ ھەممىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان قانۇن ئالدىدىكى باراۋەرلىك، گەرچە ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن غايەت زور ئىلغارلىق بولسىمۇ، ئۇ ئىنسانىيەتكە ئېلىپ كېلىدىغان قانۇن جەھەتتىكى بەخت-سائادەتنى زادى مەڭگۈلەشتۈرەلمەيدۇ.

ئېلىمىزنىڭ 1954-يىلدىكى ئاساسىي قانۇنىدا «قانۇن ئالدىدا پۇقرالار باپباراۋەر» دەپ بەلگىلەنگەن بولۇپ، يەنە خەلقنىڭ ئىنقىلابىي كۈرەش ئارقىلىق قولغا كەلتۈرگەن سىياسىي ھوقۇقى، كىشىلىك ھوقۇقى، ھەم باشقا دېموكراتىك ھوقۇقلىرى باشقا ھەرقايسى قانۇنلار ئارقىلىق مۇقىملاشتۇرۇلۇپ، ھەرقانداق ئادەمنىڭ كەمسىتىلىشكە ئۇچرىتىلمايدىغانلىقى ئەدلىيە ۋە مەمۇرىي جەھەتلەردىن بەلگىلىك تەدبىر ئارقىلىق كاپالەتلەندۈرۈلگەن. 1979-يىلى ئېچىلغان جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ 5-نۆۋەتلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىنىڭ 2-سانلىق يىغىنى ماقۇللىغان «جىنايى ئىشلار قانۇنى»، «جىنايى ئىشلار دەۋا قانۇنى» ۋە تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن «خەلق سوت مەھكىمىلىرىنىڭ تەشكىلىي قانۇنى» ۋە تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن «خەلق تەپتىش مەھكىمىلىرىنىڭ تەشكىلىي قانۇنى»لىرىدا، قانۇننىڭ ھەممە گىراژدانلارغا باپباراۋەر تەتبىق قىلىنىدىغانلىقى، قانۇن ئالدىدا ھەرقانداق ئىمتىيازلارنىڭ بولۇشىغا يول قويۇلمايدىغانلىقى يەنە بىر قېتىم ئېنىق بەلگىلەندى. «جىنايى ئىشلار دەۋا قانۇنى»نىڭ 4-ماددىسىدا: «قانۇن ھەممە پۇقراغا باپباراۋەر تەتبىق قىلىنىدۇ، قانۇن ئالدىدا ھەرقانداق ئىمتىيازنىڭ بولۇشىغا يول

قويۇلمايدۇ» دېيىلگەن. «خەلق سوت مەھكىمىلىرىنىڭ تەشكىلىي قانۇنى»نىڭ 5-ماددىسىدا: «خەلق سوت مەھكىمىلىرى ئەنزىلەرنى سوت قىلىشتا، قانۇننى ھەممە پۇقراغا، ئۇنىڭ مىللىتىگە، ئىرقىغا، جىنسىغا، كەسپىگە، ئىجتىمائىي كېلىپ چىقىشىغا، دىنىي ئېتىقادىغا، بىلىم دەرىجىسىگە، مال-مۈلكىگە، ئولتۇراقلىشىش مۇددىتىگە قارىماي باپباراۋەر تەتبىق قىلىدۇ، ھەرقانداق ئىمتىيازنىڭ بولۇشىغا يول قويمايدۇ» دېيىلگەن. بۇ ئەيىبكارنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي ئورنى، ئىجتىمائىي تەركىبى، سىياسىي تارىخىدا قانداق ئوخشىماسلىق بولۇشى، جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكى ياكى ئۇنىڭ مەسىلىسىنىڭ دوست-دۈشمەن زىددىيىتىگە ياتىدىغانلىقى قاتارلىقلاردىن قەتئىينەزەر قانۇننى تەتبىق قىلغاندا باراۋەر بولۇش ئۆلچەم قىلىنىدۇ، دېگەنلىك بولىدۇ.

ئېلىمىزنىڭ قانۇنلىرى پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ ئورتاق مەنپەئەتى ۋە ئىرادىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. خەلقنىڭ قانۇنغا رىئايە قىلىشى بولسا، پرولېتارىياتنىڭ ۋە كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئىرادىسىگە بويسۇنغانلىقى، خەلقنىڭ مەنپەئەتىنى قوغدىغانلىقى ۋە كۆزدە تۇتقانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يولداش ماۋ زېدۇڭ 1957-يىلى: «بىزنىڭ قانۇنلىرىمىزنى ئەمگەكچى خەلقىمىز ئۆزى تۈزگەن. ئۇ، ئىنقىلابىي تەرتىپنى ساقلايدۇ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنپەئەتىنى، سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي بازىسىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى قوغدايدۇ» دېگەنىدى [7]. «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» بولۇش — بۈگۈنكى كۈندە سوتسىيالىستىك قانۇن-تۈزۈمنىڭ ئاساسىي پرىنسىپى. ئۇ، سوتسىيالىستىك ئىقتىساد ۋە سىياسىينىڭ ئوبيېكتىپ تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. دۆلىتىمىزدە ھەرقانداق ئادەمنىڭ قانۇنغا رىئايە قىلىش مەجبۇرىيىتىلا باركى، قانۇننىڭ سىرتىدا تۇرىدىغان ياكى قانۇننىڭ شىللىسىغا مىنىۋالىدىغان ئىمتىيازلىق شەخسنىڭ

بولۇشىغا يول قويۇلمايدۇ.

«قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، دۆلىتىمىزدە ئالدى بىلەن پارتىيىنىڭ ئەدلىيە خىزمىتىگە بولغان رەھبەرلىكنى كۈچەيتىپ، سوتسىيالىستىك قانۇن-تۈزۈمنى مۇكەممەللەشتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. پارتىيىنىڭ ئەدلىيە خىزمىتىگە بولغان رەھبەرلىكى سىياسىي جەھەتتىكى رەھبەرلىك بولۇپ، ئەدلىيە ئورگانلىرىنىڭ قانۇنغا تايىنىپ ئىش كۆرۈش ۋە كادىرلارنى سەپلەشكە نازارەتچىلىك قىلىشنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ، ئەدلىيە ئورگانلىرىنىڭ كونكرېتنى كەسپىي ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىگە چات كىرىۋېلىپ، تەشكىلىي جەھەتتە بۇيرۇقۋازلىق قىلىشنى كۆزدە تۇتمايدۇ. ھۆكۈم چىقىرىش بىلەن تەپتىش قىلىش — سوت مەھكىمىلىرى ۋە تەپتىش مەھكىمىلىرىنىڭ كونكرېت كەسپىي ئىشى.

دۆلىتىمىزنىڭ قانۇنى خەلقنىڭ ئىرادىسىگە ۋەكىللىك قىلىپ، دۆلەتنىڭ ھوقۇقلۇق ئورگىنى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن، ئۇ، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ فاڭجېن، سىياسەتلىرىنىڭ قانۇنى كۈچكە ئىگە قىلىنىپ قېلىپقا سېلىنىپ تۈزۈملەشتۈرۈلۈشىدۇر. قانۇن تۈزۈلگەندىكەن، ھەممە يەلەن رىئايە قىلىشى كېرەك. ھەر دەرىجىلىك پارتكوم ھەتتا پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىمۇ رىئايە قىلىشى كېرەك. ئەگەر يۈرگۈزۈلۈۋاتقان قانۇنلاردا تۈزىتىلىدىغان جايلارنىڭ بارلىقى سېزىلسە، پارتىيە ئۆزىنىڭ ئۇنىڭغا بولغان كونكرېتنى پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويسا، لايىھە تۈزۈپ چىقىپ دۆلەتنىڭ ئەڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگىنى بولغان مەملىكەتلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىغا ۋە ئۇنىڭ دائىمىي كومىتېتىغا سۇنسا بولىدۇ. ئەمما، قانۇنلۇق تەرتىپلەردىن ئۆتكۈزمەي تۇرۇپ خىلاپلىق قىلىشقا ياكى چاتنىقى بولماسلىققا بولمايدۇ.

سوتسىيالىستىك قانۇن - تۈزۈم چىڭ تۇرغان «قانۇن

ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» بولۇش — قانۇننى تەتبىق قىلىشقا قارىتىلغان بولۇپ، ھەرگىز قانۇن تۈزۈشكە قارىتىش بىلەن چەكلەنمەيدۇ. «قانۇننى تەتبىق قىلىش» بىلەن «قانۇن تۈزۈش» ھەرگىز بىر ئىش ئەمەس. يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ بۇ ئىككىسىنى بىر ئىش دەپ قارىمىغان. قانۇن تۈزگەن چاغدا، ئوخشىمىغان سالاھىيەت، ئوخشىمىغان ئەھۋال، ئوخشىمىغان تەمىناتتىن بەھرىمەنلىنىدىغان ئادەملەرگە بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان بەلگىلىمىلەرنى تۈزۈشكە توغرا كېلىدۇ. لېكىن قانۇننى تەتبىق قىلغان چاغدا، بۇنداق ئوخشىمايدىغان ئالاھىدىلىكلەرنىڭ ھەممىسى چەتتە قالدۇرۇلۇپ، پەقەت قانۇنىي بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن ھەممە كىشىگە باراۋەر مۇئامىلە قىلىنىدۇ.

مەيلى قانۇننى تۈزۈشتە بولسۇن، مەيلى تەتبىق قىلىشتا بولسۇن ئادىل بولغان مۇقىم ئۆلچەم بولماي، تۇراقسىزلىنىپ تۇرىدىغان بولسا، ئۇنداق قانۇننىڭ ئىجتىمائىي ئۈنۈمى چوقۇم ياخشى بولمايدۇ. قانۇننى تەتبىق قىلغاندا، خەلق ئاممىسى كۆپىرەك «نادانغا بىر توقماق، موللىغا ئون توقماق» ئۇرۇلۇشىنى ئارزۇ قىلىشىدۇ. بۇ ئومۇمىي ھال بولۇپ، قانۇننى بىلىپ تۇرۇپ قانۇنغا خىلاپلىق قىلغۇچىلارنى، قانۇننى بىلمەسلىكتىن خىلاپلىق قىلغۇچىلارغا قارىغاندا ئېغىرلىتىپ جازالاشقا قارىتىلغان. شۇڭلاشقا، ئەدلىيە ئەمەلىيىتىدە، قانۇن بويىچە ھەم خەلق رايى بويىچە ئىش كۆرۈپ، «نادانغا بىر توقماق، موللىغا ئون توقماق» ئۇرۇش كېرەك. ئەگەر ئۇنداق بولماي «نادانغىمۇ بىر توقماق، موللىغىمۇ بىر توقماق» بولۇپ قالسا ياكى يۈزسەكسەن گرادۇس بۇرۇلۇپ «نادانغا ئون توقماق، موللىغا بىر توقماق» بولۇپ قالسا، خەلقنىڭ قانۇندىن كۆڭلى سوۋۇپ كېتىدۇ، ئۇ چاغدا سوتسىيالىستىك قانۇن-تۈزۈمنىڭ ھۆرمىتى ئاجىزلاپ دۆلەتنىڭ تەرتىپى قالايمىقانلىشىدۇ. شۇڭلاشقا

«قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دېگەن بۇ ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە قەدىمىي پرىنسىپنى قىلچە بوشاشماي ئىجرا قىلىش — سوتسىيالىستىك قانۇن-تۈزۈمىمىزنى مۇكەممەللەشتۈرۈشنىڭ مۇھىم شەرتىدۇر.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دېگەن شانلىق ئىدىيىسىگە تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشتا، قانۇننىڭ ھەقىقىي نازارەتچىلىك رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، «ئىمتىياز» دېگەن نېمىنىڭ خەتىرىنى ۋە ئۇنىڭ قانۇنغا سالىدىغان تەھدىتىنى ئېنىق كۆرمەي بولمايدۇ. ئالدىنقى بىرقانچە يىللاردا بەزىلەر بولۇپمۇ ياشلار سوتسىيالىستىك قانۇن-تۈزۈمگە گۇمان بىلەن قارىدى، بىزنىڭ قانۇنلىرىمىزنىڭ ھەقىقىي كۈچىنى نامايان قىلالايدىغانلىقىغا ئىشەنمىدى، قانۇنلىرىمىزنى «ئىمتىياز» ئىگىلىرىنىڭ كولدۇرلىتىپ ئوينايدىغان «ئويۇنچۇقى» ۋە تەكچىگە ئېلىپ قويۇلغان «زىننەت بۇيۇمى» كۆردى، ئۇلارنىڭ مۇنداق قىلىشى بىزنىڭ قانۇنلىرىمىزنى كۆزگە ئىلماسلىق ياكى ئۇنىڭغا دۈشمەنلىك پوزىتسىيىسىدە تۇرۇپ مۇئامىلە قىلىش بولماستىن بەلكى، سوتسىيالىستىك جەمئىيىتىمىزدە مەۋجۇت بولغان ئىنتايىن ئاز ساندىكى ئىمتىياز ئىگىلىرىنىڭ «قانۇن» نى چاڭگىلىغا ئېلىۋېلىپ، ئۆزىنىڭ ئەسىرىگە ئايلاندۇرۇۋالغانلىقىغا بولغان نارازىلىقىنىڭ بىر خىل ئىنكاسى ئىدى. ئىمتىياز — فېئوداللىق جەمئىيەتنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇ، شۇ جەمئىيەتتە قانۇنلۇق نەرسە دەپ قارىلىدۇ. «تاڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇن-نىزاملىرى» دا، «سەككىز كەڭچىلىك» دېگەن نەرسە بولۇپ، ئۇ، خان جەمەتلىرى، خاننىڭ قەدىناسلىرى، دانىشمەن ۋەزىرلەر، ئىقتىدارلىق زاتلار، كاتتا خىزمەت كۆرسەتكەنلەر، مەرتىۋىلىكلەر، تىرىشچانلىق كۆرسەتكەنلەر ۋە مېھمانلار قاتارلىق سەككىز تەبىقىنى ۋە شۇلار بەھرىمەنلىنىدىغان ئىمتىيازنى كۆرسىتەتتى.

سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە ئىمتىياز مەۋجۇت. ئەمما ئۇنىڭدىكى ئىمتىياز تۈزۈم تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن مۇقەررەرلىك بولماستىن، بەلكى كونا جەمئىيەتتىن سۆرىلىپ بىللە كەلگەن فېئوداللىق ئىدىيىنىڭ قالدۇقىدىن ئىبارەت. سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ تەپسىرچىلىرى تارىختىن قېپقالغان مۇنداق رېئال ئەھۋالنى سوتسىيالىستىك تۈزۈم دەرھال ئۆزگەرتىۋېتەلەيدۇ دەپ قارىمايدۇ، بەلكى، ئۇ، خەلقلەرنىڭ يېڭىچە تۇرمۇش بەرپا قىلىشىغا ياخشى ئىجتىمائىي شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. شۇڭا سىياسىتىمىز ۋە قانۇنىمىز ھەرقانداق ئىمتىيازنى چەكلەيدۇ، ئۇنىڭ قانۇنغا ئارىلىشىۋېلىشىغا مۇتلەق يول قويمايدۇ.

يولداش دېڭ شياۋپىڭ مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «ھازىر بىز قارشى تۇرۇۋاتقان ئىمتىياز سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردە قانۇن ۋە تۈزۈمنىڭ سىرتىدا ئىگە بولۇۋالغان ھوقۇقنى كۆرسىتىدۇ. ئىمتىيازچىلىق فېئوداللىزمنىڭ قالدۇق تەسىرىنىڭ تېخى تازىلىنىپ بولمىغانلىقىنىڭ ئىپادىسى. بىزدە كونا جۇڭگودىن قېپقالغان فېئوداللىق - مۇستەبىتلىك ئەنئەنىسى كۆپرەك، دېموكراتىيە - قانۇنچىلىق ئەنئەنىسى بەك ئاز. بىز ئازادلىقتىن كېيىنمۇ خەلقنىڭ دېموكراتىيە ھوقۇقىغا كاپالەتلىك قىلىدىغان تۈزۈملەرنى ئاڭلىق ۋە سىستېمىلىق ئورنىتىپ چىققىنىمىز يوق، قانۇن-تۈزۈملىرىمىز مۇكەممەل ئەمەس، ئۇنىڭغا ئانچە ئەھمىيەتمۇ بېرىلمىدى، ئىمتىيازچىلىق گاھىدا چەكلەندى، تەنقىدلەندى ۋە زەربە يېدى، گاھىدا يەنە قايتىدىن باش كۆتۈردى. ئىمتىيازچىلىقنى تۈگىتىش ئۈچۈن ئىدىيىۋى مەسىلىنى ھەل قىلىش كېرەك، تۈزۈم مەسىلىسىنىمۇ ھەل قىلىش كېرەك. يۇقىرىلار قانۇن ۋە تۈزۈم ئالدىدا باپباراۋەر بولۇشى، پارتىيە ئەزالىرى پارتىيە نىزامنامىسى ۋە پارتىيە ئىنتىزامى ئالدىدا باپباراۋەر بولۇشى كېرەك، ھەممە ئادەمنىڭ

قانۇندا بەلگىلەنگەن باراۋەرلىك ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتى بار، ھېچكىمنىڭ ئۆز نەپسىگە چوغ تارتىشىغا، قانۇنغا خىلاپلىق قىلىشىغا يول قويۇلمايدۇ. مەيلى كىم بولسۇن، قانۇنغا خىلاپلىق قىلىدىكەن، ئۇنداق ئادەمنى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى قانۇن بويىچە تەھقىقلىشى، ئەدلىيە ئورگانلىرى قانۇن بويىچە بىر ياقلىق قىلىشى كېرەك، ھەرقانداق كىشىنىڭ قانۇننىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا كاشىلا تۇغدۇرۇشىغا، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان ھەرقانداق ئادەمنىڭ قانۇننىڭ جازاسىغا تارتىلماي ئەركىن يۈرۈشىگە يول قويۇلمايدۇ.»(8)

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ 11-نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 5-ئومۇمىي يىغىنىدا ماقۇللانغان «پارتىيىنىڭ سىياسىي تۇرمۇشىغا دائىر بىرقانچە مىزان»دا: «بىزنىڭ دۆلىتىمىزدە كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا ئىش تەقسىماتىدىلا پەرق باركى، ئېسىل-پەس، قەدىرلىك-قەدىرسىز دېگەن پەرقلەر يوق، ھېچكىم باشقىلاردىن تۆۋەن تۇرىدىغان قۇل ياكى باشقىلاردىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ئاقسۆڭەك ئەمەس، ھوقۇقۇم ھېچقانداق چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ، دەيدىغان ئىدىيە فېئوداللارنىڭ چىرىك ئىمتىيازلىق ئىدىيىسى، بۇنداق ئىدىيىنى تەنقىد قىلىش ۋە تۈزىتىش لازىم.... ھەقىقەت ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر، پارتىيە ئىنتىزامى ۋە دۆلەت قانۇنى ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر، دېگەن پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇش لازىم. پارتىيە ئىچىدە پارتىيە ئىنتىزامى، دۆلەت قانۇنىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغان ياكى پارتىيە تەشكىلاتىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ئالاھىدە پارتىيە ئەزاسىنىڭ بولۇشىغا ھەرگىز يول قويۇلمايدۇ»(9) دېيىلگەن.

ئىمتىيازغا قارشى تۇرۇشتا ئالدى بىلەن ھەر دەرىجىلىك كادىرلار، پارتىيە ئەزالىرى بولۇپمۇ پارتىيىلىك رەھبىرىي كادىرلارنىڭ ئىمتىياز مەسىلىسىنى ئوبدان ھەل قىلىش كېرەك.

بەزى رەھبىرىي كادىرلارنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشتىكى، قانۇن ئەمەلىيىتىدىكى ئىمتىيازى ئەدلىيە خىزمىتىگە ئىنتايىن يامان تەسىر بېرىدۇ. بەزىلەر ئورنىنىڭ يۇقىرىلىقى، دەسمايىسىنىڭ كۆپلۈكى، تۆھپىسىنىڭ چوڭلۇقى بىلەن ئۆزىنى ھەممىدىن يوغان تۇتىدۇ. قانۇندا بەلگىلەنگەن ھوقۇقتىنلا بەھرىمەن بولۇپ، قانۇندا بەلگىلەنگەن مەجبۇرىيەتنى ئادا قىلمايدۇ، ئۆزىنى «ئالاھىدە يۇقىرى» دەپ قارايدۇ. بەزىلىرى دۆلەتنىڭ قانۇنىغا بويسۇنمايدۇ، بەزىلىرى ئوغۇل-قىز، ئۇرۇق-تۇغقان، قول ئاستىدىكىلىرىنىڭ جىنايىتىنى يوشۇرۇپ قانات ئاستىغا ئالىدۇ، ئۇلارنىڭ جىنايى ئىشلىرىنى قوللايدۇ. بەزىلىرى ئەدلىيە ئورگانلىرىغا ئاشكارا ھالدا بېسىم ئىشلىتىپ، مۇددىئاسىنى تېڭىپ ئۇلارنى قانۇن بويىچە ئىش قىلدۇرمايدۇ، بەزىلەر، قول ئاستىدىكىلىرىدىن قىلىشقا بولمايدۇ دەپ تەلەپ قىلغان ئىشلاردىن ئۆزىنىڭ قىلىپ قويغىنىنى ھېچقانچە ئىش ئەمەس دەپ قارايدۇ.

يۇقىرىدا كۆپ جايدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، يۈسۈپ خاس ھاجىپ دۆلەت باشلىقلىرىنى، يەرلىك ئەمەلدارلارنى قانۇننى ئىجرا قىلغاندا ئاڭلىق بولۇشقا، ئادىل بولۇشقا، ئىشلارنى ئادالەتلىك بىلەن ھەل قىلىشقا، ھېچكىمنى بەگ ۋە قۇل دەپ ئايرىماسلىققا، ئادالەتنى كەم بولسا بولمايدىغان قانۇن ئۆلچىمى دەپ قاراشقا ئۈندەيدۇ. ئۇنىڭ قانۇن ھەققىدىكى كۆز قاراشلىرىدىن قارىغاندا، ھوقۇقىدىنلا بەھرىمەن بولۇپ مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلمايدىغان، ئۆزىنى ئالاھىدە «يۇقىرى» دەپ قارايدىغان ھۆكۈمرانىنىڭ بولۇشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ. دۆلەتنىڭ قانۇنىغا بويسۇنمايدىغان، پەرزەنتلىرىنىڭ جىنايى قىلمىشلىرىنى قوللايدىغان، قانات ئاستىغا ئالىدىغان، ئەدلىيە ئورگانلىرىغا بېسىم ئىشلىتىپ، مۇددىئاسىنى تېڭىپ ئۇلارنى قانۇن بويىچە ئىش قىلدۇرمايدىغان ئەمەلدارلارنى قاتتىق

جازاغا تارتىدۇ.

«يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ ئىدىيىسى بىزنىڭ قانۇننى ئىجرا قىلىش كۆز قارىشىمىزغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. بىز چوقۇم قانۇننى ئىجرا قىلىش داۋامىدا بۇنى ئەينەك قىلىشىمىز لازىم.»(15)

ئېلىمىزنىڭ قانۇنلىرىدا بەلگىلەنگەن «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» بولۇش دېگەن ئۆلچەم كومپارتىيە ئەزالىرىنىڭمۇ قانۇننى ئىجرا قىلىشقا ئۇيغۇن كېلىدۇ. پارتىيە ئەزالىرىغا داۋاملىق قاتتىق تەلەپ قويۇش — پارتىيىمىزنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسى. «قاتتىق تەلەپ قويۇش» دېگەننى ئوخشاشمىغان ئوبيېكتلارغا تەقسىم قىلغاندا، ئۆزىگە قاتتىق تەلەپ قويۇش، تۆۋەندىكىلەرگە قاتتىق تەلەپ قويۇش ۋە يۇقىرىدىكىلەرگە قاتتىق تەلەپ قويۇش دەپ ئۈچكە بۆلۈشكە بولىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئاسان ئىشقا ئاشىدىغىنى — تۆۋەندىكىلەرگە قاتتىق تەلەپ قويۇش. ئەڭ تەستە ئىشقا ئاشىدىغىنى — ئۆزىگە ۋە يۇقىرىدىكىلەرگە قاتتىق تەلەپ قويۇشتۇر. تۇرمۇشتا ھەقىقەتەن بەزى ئادەملەر ئۆزىگە قاتتىق تەلەپ قويىدۇ، تۆۋەندىكىلەرگىمۇ قاتتىق تەلەپ قويىدۇ. لېكىن يۇقىرىدىن كەلگەن تۇسالغۇلارغا قاتتىق تەلەپ قويالمايدۇ. بەزى ئادەملەر ھەتتا ئىنتىزام ۋە قانۇننى ئىجرا قىلىدىغان خادىملار تۇرۇقلۇق يۇقىرى رەھبەرلەرنىڭ سىياسەت، قانۇن، ئىنتىزاملارغا خىلاپلىق قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تۇرۇپ توسمايدۇ. ئايرىم رەھبەرلەرنىڭ بۇيرۇقى ۋە مۇددىئالىرى تۈزۈم، سىياسەت، قانۇن، ئىنتىزاملار بىلەن توقۇنۇشۇپ قالغان جايدا پرىنسىپ بىلەن سودىلىشىدۇ ياكى چىرايىغا قاراپ ئىش كۆرۈپ، ھەق گەپنى كېچىدۇ.

لېنىن: «قانۇن-تۈزۈم گۇبېرنىيە ئۆلكىسىدە بىر خىل، قازان ئۆلكىسىدە يەنە بىر خىل بولۇپ قالماسلىقى، پۈتۈن روسىيىدە، ھەتتا پۈتكۈل سوۋېت فېدېراتسىپ رېسپۇبلىكىسىدا

بىر خىل بولۇشى لازىم»(11). «تەپتىش مەھكىمىسى باشلىقىنىڭ بىردىنبىر ھوقۇقى ۋە جەزمەن قىلىشقا تېگىشلىك ئىشى ھەرقانداق جاينىڭ پەرقى بىلەن ھېسابلاشمىغان، ھەرقانداق جاينىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمىغان ھالدا، پۈتكۈل رېسپۇبلىكىدىكى قانۇن-تۈزۈملەرنىڭ ھەقىقىي يوسۇندا بىر خىللاشقان-بىرخىللاشمىغانلىقى ئۈستىدىن نازارەت قىلىش بولۇشى كېرەك... ئەگەر بىز پۈتكۈل فېدېراتسىيىدە بىر تۇتاش قانۇن-تۈزۈم بەرپا قىلىشتا كېرەك بولىدىغان مۇشۇنداق ئەڭ ئەقەللىي شەرتنىمۇ قەتئىي ئادا قىلالمىساق، ئۇنداقتا، قانداقتۇر مەدەنىي تۈزۈمنى قوغداش ۋە مەدەنىي تۈزۈمنى بەرپا قىلىش دېگەنلەر ئۈستىدە زادى گەپ ئاچقىلى بولمايدۇ» دېگەنىدى(12).

قانۇن — مۇقەددەس، «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» بولۇش — قىممىتىنى مەڭگۈ يوقاتمايدىغان ھايات مىزاندۇر. سوتسىيالىستىك قانۇن-تۈزۈمنىڭ ھۆرمىتىنى ساقلاپ، قانۇننى مۇقەددەسلەشتۈرۈش ئۈچۈن، خەلق ئاممىسىنىڭ مۇستەھكەم قانۇن كۆز قارىشىنى تىكلەش، ھەر دەرىجىلىك ئىمتىياز ئىگىلىرى باشلامچىلىق بىلەن قانۇنغا رىئايە قىلىش، قانۇننى ئىجرا قىلىدىغان خادىملار «ئۆزىنى تۈزەش» بىلەن «باشقىلارنى تۈزەش»نىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر ياقلىق قىلىش لازىم. شۇ چاغدىلا سوتسىيالىستىك قانۇندا بەلگىلەنگەن «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» بولۇش دېگەن پرىنسىپ ھەقىقىي يوسۇندا ئىشقا ئاشىدۇ.

ئىككىنچى، دۆلەت بىلەن يارىشىش، ئۇنىڭغا بولۇشۇش، ئۇنىڭ بىلەن ئۆچەكەشمەسلىك — پۇقرالارنىڭ دۆلەت ئالدىدىكى باش تارتىپ بولمايدىغان قاتتىق مەجبۇرىيىتىدۇر

قانۇنشۇناس يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، دۆلەت

بىلەن يارىشىش، ئۇنىڭغا بولۇشۇش، ئۇنىڭ بىلەن ئۆچەكەشمەسلىك — پۇقرالارنىڭ دۆلەت ئالدىدىكى باش تارتىپ بولمايدىغان قاتتىق مەجبۇرىيىتىدۇر.

«قۇتادغۇبىلىك» تە: «قەيەردە دۆلەت بېشى كۆتۈرۈلسە، ئۇنىڭغا بولۇشۇش، ئۇنىڭ بىلەن يارىشىش، ئۇنىڭ بىلەن ئۆچەكەشمەسلىك كېرەك. ئەگەر ياراشمىسا، دۆلەت ئېشىنى زەھەر قىلىدۇ» دېيىلگەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپچە بولغاندا، ھەرقانداق ھۆكۈمدارنىڭ ئۆز پۇقرالىرىدىن ئورۇنداشنى تەلەپ قىلىدىغان ئىشى — ھۆكۈمدارنىڭ ئەمر-پەرمانلىرىغا ھۆرمەت قىلىپ ئۇنى ئەزىز بىلىش، پەرمان قانداق بولسا ئۇنى شۇ پېتى تېز ئىجرا قىلىش؛ خەزىنە ھەققىنى توسماي دەل ۋاقتىدا تاپشۇرۇش يەنى ئەسلىدە دۆلەت خەزىنىسىگە تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك باجنى ۋاقتىدا تاپشۇرۇش؛ ھۆكۈمدارنىڭ ياكى دۆلەتنىڭ دۈشمىنىگە دۈشمەن، دوستىغا دوست بولۇش قاتارلىق ئۈچ تۈرلۈك بولىدۇ. شۇڭلاشقا «قۇتادغۇبىلىك» تە ئالاھىدە قىلىپ: «ئەل بېگى — خەلقنىڭ ئۇلۇغىدۇر، ئۇنىڭغا پۈتۈن خەلق ھۆرمەت بىلدۈرگۈلۈك ۋە ئېھتىرام قىلغۇلۇقتۇر. بەگ بارلىقى پۇقراغا ۋاجىپتۇر، ئۇنى چوڭ-كىچىكلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ قەدىرلەپ تۇتمىقى لازىمدۇر» دېيىلگەن.

قانۇنشۇناس يۈسۈپ خاس ھاجىپ قاراخانىلار جەمئىيىتىدىكى ھەددىن ئۇلغىيىۋاتقان تەسەۋۋۇرچىلىقنى ۋە ئۇنىڭ خانلىققا ئېلىپ كېلىۋاتقان زىيانلىرىنى ئەنە شۇ زاھىدنىڭ پائالىيىتى ئارقىلىق تولۇق كۆردى. دېمەك، دۆلەتتىكى ھەممە كىشى ئۆزى قىلىۋاتقان ھەر خىل تىرىكچىلىك كەسىپلىرىنى تاشلاپ، يالغۇز ئىبادەت بىلەنلا بولۇپ كەتسە، ئەلنىڭ كۆزى بىر يولىلا تائەتكە چۈشۈپ، ئىشلەپچىقىرىدىغان كىشى بولماي، دۆلەتنىڭ سېلىقى ئېغىرلاپ مالىيە كۈچى ئاجىزلاپ، خەزىنىلەر قۇرۇقدىلىپ قالاتتى. بۇنىڭ بىلەن خەلق نامراتلىشىپ كېتەتتى،

بۇ دۆلەت ئۈچۈن چوڭ بىر ئاپەت ئىدى، شۇڭا يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ كەيپىياتنىڭ خانلىققا قاتتىق يامراپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئىككى جەھەتتە جىددىي تەدبىر قوللىنىدۇ. بىرىنچىدىن، تەسەۋۋۇپچىلىقنىڭ توغرا ئەقىدە ئەمەسلىكىنى، ھەممىلا ئادەم بۇنىڭغا بېرىلىپ كەتسە، تائەت-ئىبادەتنىڭ بۇزۇلىدىغانلىقىنى، خۇدا تائەتنىڭ بولسا يېپىقلىق بولۇپ، بۇنچىۋالا داغدۇغا بىلەن ئاشكارا قىلماسلىقنى پەرمايىش سۈپىتىدە ئەلگە جاكارلايدۇ. ئۇ: «ئەل كۆزى بىر يولى تائەتكە چۈشسە، بۇ تائەت بۇزۇلغاي، ئۇلى يىقىلغاي»، «خۇدا تائىتى يېپىقلىق كېرەكتۇر. بۇ بۈگۈنمۇ شۇ پېتى ئەلگە سىر بولسۇن»، «خۇدا سۆيۈملۈك قۇلنى يوشۇردى، بۇ قۇللار خەلق ئالدىدا تونۇلماس»، «ئۇ قۇلمۇ ئۆزىنىڭ خۇداغا يېقىن ياكى يېغلىقىنى ئۆزىمۇ بىلەلمەس» شۇڭا «خەلق ئۇنى بىلمىسۇن» دەيدۇ. ئىككىنچىدىن، زاھىدلارغا «مۇسۇلمانلارنىڭ پايدىسىنى دەپ» جەمئىيەتنى تەشكىل قىلغان ھەرقايسى گۇرۇھ، قاتلاملار بىلەن ئارىلىشىپ قويۇق مۇئامىلىدە بولۇشنى بۇيرۇيدۇ ھەمدە «ھالال مال تېپىپ ئۆزىنى تويۇندۇرۇش»، «ئاچ-يالىڭاچلارغا ئوزۇق-تۈلۈك، كىيىم-كېچەك بېرىش»، «ھۆكۈمدارنىڭ ئەمرىنى ۋاجىپ» بىلىپ، دەرھال «تاغدىن شەھەرگە قايتىپ كېلىپ خەلق بىلەن ئارىلىشىپ ياشاش»، «ھۆكۈمدارنىڭ دۈشمىنىگە دۈشمەن، دوستىغا دوست بولۇش»، «دۆلەتكە بولۇشۇش، ئۇنىڭ بىلەن يارىشىش، ئۇنىڭ بىلەن ئۆچەكەشمەسلىك» لازىملىقىنى ئۇقتۇرىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ دۆلەت تەلىماتىدىكى يۇقىرىقى بايانلىرى ئەينى زاماندىلا ئەھمىيەتلىك بولۇپ قالماستىن بەلكى بۈگۈنكى يېڭى دەۋردىمۇ ئوخشاشلا قىممەتلىك.

پارتىيىمىز قۇرۇلغان كۈندىن باشلاپلا جاھاندىكى بارلىق

ئېزىلگۈچى مىھنەتكەشلەرنى ئازاد قىلىپ، خەلق ئۈچۈن بەخت-سائادەت يارىتىشنى ئۆزىنىڭ مۇقەددەس ۋەزىپىسى قىلغانىدى. ئىنقىلاب غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، ئېلىمىز خەلقى سوتسىيالىزمنى بىردىنبىر ماڭىدىغان يول، كومپارتىيىنى بىردىنبىر ھاكىمىيەت يۈرگۈزىدىغان پارتىيە دەپ ھېسابلىدى. بۇ ئېلىمىزدىكى قايسىبىر مىللەتنىڭ ئۆز ئالدىغا يالغۇز تاللىۋېلىشى بولماستىن، بارلىق مىللەتلەرنىڭ ئورتاق تاللىۋېلىشى ئىدى. 40 نەچچە يىللىق ئەمەلىيەت كومپارتىيە رەھبەرلىكىدە سوتسىيالىزم يولىدا مېڭىشنىڭ توغرا ئىكەنلىكىنى، كومپارتىيە رەھبەرلىكى بولمىسا سوتسىيالىزمنىڭ بولمايدىغانلىقىنى، سوتسىيالىزم بولمىسا خەلقنىڭ بۈگۈنكى تۇرمۇشىنىڭ بولمايدىغانلىقىنى قايتا-قايتا ئىسپاتلىدى. خەلق ئاممىسى كومپارتىيىنىڭ سوتسىيالىزم ئىشلىرىدىكى رەھبەرلىك قىلغۇچى يادرو كۈچ ئىكەنلىكىنى، رەھبەرلىكنىڭ بولسا ھاكىمىيەت شەكلى ئارقىلىق ئىشقا ئاشۇرۇلىدىغانلىقىنى، ئەگەر پارتىيە ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشتىن ئايرىلىپ قالسا، رەھبەرلىك قىلىشتىن گەپ ئاچالمايدىغانلىقىنى چوڭقۇر چۈشەندى. خەلق ئاممىسى ئۆزلىرىنىڭ دۆلەت ئالدىدىكى مەجبۇرىيىتىنى ئېنىق تونۇپ، ئۆز تەقدىرىنىڭ پارتىيە، دۆلەتنىڭ تەقدىرى بىلەن بىر ئىكەنلىكىنى، دۆلەتنىڭ قانۇن، ئەمىر-پەرمانلىرىغا رىئايە قىلىشنىڭ ئۆزلىرىنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان بۇرچى ئىكەنلىكىنى ئېنىق تونۇدى. دۆلەت دۈشمەن كۆرگەننى دۈشمەن كۆرۈش، دۆلەت دوست ھېسابلىغاننى دوست دەپ تونۇشنىڭ ئەھمىيىتى ۋە زۆرۈرىيىتىنى بىلگەن بولسا، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتمۇ ئۆزلىرىنىڭ خەلق ئاممىسى ئالدىدىكى مەسئۇلىيىتىنى ئېنىق تونۇپ، ھاكىمىيەت كۆز قارىشىنى ئۈزلۈكسىز كۈچەيتىپ، ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش ئىقتىدارىنى بارغانسېرى زامانغا لايىقلاشتۇرۇپ ئۈستۈرۈپ بارمىسا بولمايدىغانلىقىنى

چوڭقۇر ھېس قىلدى. قىسقىسى، بۇ 40 نەچچە يىل جەريانىدا پارتىيە، ھۆكۈمەت بىلەن خەلق ئاممىسىنىڭ مۇناسىۋىتى بېلىق بىلەن سۇنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشاش ئۈزلۈكسىز قويۇقلىشىپ، بىر-بىرىدىن ئايرىلالمايدىغان ھالغا كەلدى.

بىز ھازىر چىڭ تۇرۇۋاتقان سوتسىيالىزم دېگەن ئاتالغۇنى دۇنيادا ئەڭ ئاۋۋال ئىتالىيە روھانىيلىرى ياۋروپادا قوللانغان. ئۇ چاغدا ئۇنى ئۇلار «تەڭرى ئىنسانىيەتكە ئورۇنلاشتۇرۇپ بەرگەن رىۋايەتتە رىۋايەت قىلىنغان تۈزۈم» دەپ ئاتىغانىدى. كېيىن بۇ تەبىر پرولېتارىياتنىڭ ئازادلىق كۈرىشى بىلەن زىچ بىرلىشىپ ئۆزىنىڭ ھەقىقىي سىياسىي مەنىسىنى تاپتى. 1944-يىلى ئەرەب مۇسۇلمان ئەللىرىدىن سۈرىيىدىكى ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى ئافلاك بىلەن بىتارلار «ئەرەب مىللەتچىلىرىنىڭ كوممۇنىزمغا تۇتقان پوزىتسىيىسى» دېگەن كىتابىدا، ئەرەب سوتسىيالىزمى دېگەن ئاتالغۇنى تۇنجى ئوتتۇرىغا قويدى. 50-يىللاردا ئەرەب سوتسىيالىزمى بىر قىسىم ئەرەب ئەللىرىنىڭ كۈرەش نىشانى بولۇپ قالدى. شۇنىڭدىن كېيىن مىسىر، لىۋىيە، سۇدان، ئالجىرىيە، تۇنىس، سۈرىيە، ئىراق قاتارلىق دۆلەتلەردە ئوخشاشمىغان ئەندىزىلەر بويىچە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىلىپ، ئۆزگىرىشلەر مەيدانغا كەلدى. 1944-يىلى دۇنيا مۇسۇلمان قېرىنداشلار ئىتتىپاقىنىڭ نەزەرىيىچىسى گوھانزال «ئىسلام دىنى ۋە سوتسىيالىستىك تۈزۈم» دېگەن كىتابىدا، ئىسلام سوتسىيالىزمى دېگەن ئاتالغۇنى تۇنجى ئوتتۇرىغا قويدى. 1959-يىلى بۇ ئىتتىپاقنىڭ رەھبىرى سافابى «ئىسلام سوتسىيالىزمى» دېگەن كىتابىدا ئۇنىڭ بىر يۈرۈش نەزەرىيىسىنى بارلىققا كەلتۈردى.

دۇنيادا مەيلى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر بولسۇن، مەيلى دىننىڭ ئىسكەنجىسىدە تۇرۇۋاتقان دۆلەتلەر بولسۇن، ئۇنىڭ خىلى كۆپچىلىرى ئەينى زاماندا سوتسىيالىزمدىن

ئىبارەت بۇ يولنى تاللىسا بولمايدىغانلىقىنى چۈشەنگەن ھەم سوتسىيالىزم ۋە كوممۇنىزمنىڭ ئىنسانىيەت دۇنياسىدا چوقۇم ئىشقا ئاشىدىغانلىقىغا ئىشەنگەن. 1951-يىلى قۇرۇلغان سىرىلانكا ھۇرلۇك پارتىيىسىنىڭ رەھبىرى بەندارانايك بۇددىست بولغاچقا، بۇددا دىنىدىكى «جانىدارلارنى ئۆلتۈرسە گۇناھ بولىدۇ» دېگەن ئەقىدىگە ئەمەل قىلىپ، ئىنقىلاب ۋاسىتىسى ئارقىلىق ھاكىمىيەتنى ئورنىتىشنى راۋا كۆرمىسىمۇ، «ئەگەر كوممۇنىزمغا كىمدە-كىم قارشىلىق كۆرسەتمەكچى بولىدىكەن، بۇددىساتۋا بىر كۈنى غەزەپكە كېلىپ، ئالەمنى پارتلىتىپ كۇمپەيكۇم قىلىۋېتىدۇ... كاپىتالىزم دۇنياسى ھازىر سول تەرەپكە بۇرۇلماقتا، ئوتتۇرىدىكى يول ئېچىلىش ئالدىدا تۇرىدۇ، ئۇ بىر كۈنى ئەمەس بىر كۈنى ئىنسانىغا زاھىر بولىدۇ» دەپ قارىغانىدى.

«قۇتادغۇبىلىك» تە ئوتتۇرىغا قويۇلغان «ئېكسپلاتاتسىيە يوقالغان»، «قوي بىلەن بۆرە بىر يەرگە كېلىپ سۇ ئىچەلەيدىغان» جەمئىيەت قۇرۇش توغرىسىدىكى كۆز قاراشلارغا مۇئامىلە قىلىشتا، ئالدى بىلەن بىز مېڭىۋاتقان سوتسىيالىزم يولى بىلەن بىز چىڭ تۇرۇۋاتقان كومپارتىيە رەھبەرلىكىنىڭ بوۋىمىز يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئارزۇ قىلغان يول ۋە رەھبەرلىك ئىكەنلىكىنى زامان نۇقتىسىدىن شەرھلەپ، ئۇنى ئالدى بىلەن كەڭ خەلق ئاممىسىغا ۋە دىن ئەھلىگە بىلدۈرۈش لازىم.

دىنىي ئۆلىمالار «قۇرئان»، «ھەدىس» لەردىن مەلۇم خۇلاسە ياكى ئايرىم قائىدىلەرنى يادلىۋالسا، «سۈرە پاتىھە» دىن تارتىپ «سۈرەناس» قىچە ھەممىسىنى شارىلداپ ئوقۇپ بېرەلىسە، ئەمما ئۇنى سوتسىيالىستىك دۆلەتتىكى مۇسۇلمانلارنىڭ تۇرمۇشىغا توغرا نىيەتتە تۇرۇپ ئەتراپلىق تەتبىق قىلىپ بېرەلمىسە، ئۇنداق كىشىنى دىنىي ئۆلىما دېگىلى بولامدۇ؟ بىزگە قانداق دىنىي ئۆلىمالار كېرەك؟

بىزگە شۇنداق دىنىي ئۆلىمالار كېرەككى، ئۇلار ئالدى بىلەن «قۇرئان» ۋە «ھەدىس» لەردىكى «پادىشاھلارنىڭ ئەمرىنى ئۇتماقلىق ۋاجىپ» دېگەن ئايەت، سۈرىلەرنىڭ مەنىسىنى ھەقىقىي يېشىپ بېرەلەيدىغان، زامانغا لايىق تەتبىق قىلالايدىغان، ھازىرقى «پادىشاھ» لىرىمىزنىڭ زالىم «پادىشاھ» لاردىن ئەمەس، بەلكى «ئادىل پادىشاھ» لار-دىن ئىكەنلىكىنى ھەقىقىي تۈردە تونۇپ پەرق ئېتەلەيدىغان ھەم ئۇنى مۇسۇلمانلار ئاممىسىغا ئىقرار تىلى، تەستىق دىلى بىلەن ئۇقتۇرۇپ چۈشەندۈرەلەيدىغان بولسۇن، ئۇلار كونسېرۋاتىپلىقتا مەھكەم ئېسىلىۋالدىغان مۇسۇلمان رادىكاللىرىدىن ئەمەس، بەلكى يۈسۈپ خاس ھاجىپقا ئوخشاش ئۆزىنى داۋاملىق يېڭىلاپ تۇرىدىغان مۇسۇلمان تەرەققىيپەرۋەرلىرىدىن بولۇپ، «گۇناھ» بىلەن «ساۋاب» نىڭ ئۇقۇملىرىنى تار دائىرىدە رادىكال چۈشەنچە بىلەن ئەمەس بەلكى كەڭ دائىرىدە تەرەققىيات نۇقتىئىنەزەرى بىلەن شەرھلىيەلەيدىغان بولسۇن. بىزگە شۇنداق خەلق كېرەككى، ئۇلار ئاتا-بوۋىلىرىمىز-نىڭ «ئەۋزەلدۇر دىنىمىزنىڭ ئادالىتى بىل. دىندار شاھ زالىمنىڭ قانلىق زۇلمىدىن» دېگەن نەسىھىتىنى دائىم ئېسىدە ساقلايدىغان، ئەركىن ئازادە ياشاپ باشقا مىللەتلەر بىلەن تەڭ قاتاردا ئورتاق گۈللىنىش يۈرۈشتى يارىتىلغان بۈگۈنكىدەك ئالتۇن دەۋردە، ھۇرۇنلۇق، تىرىكتاپلىقنى تاشلاپ ھالال كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان، قورساقنى تويغاندىن كېيىن قورۇق لاپ ئۇرۇپ، پىتنە-پاسات تېرىپ، غەيۋەت-شىكا-يەت قىلماي، بىلىم ۋە مەدەنىيەت ئۆگىنىپ ئۆزلىرى ۋە ئەۋلادلىرىنىڭ كەلگۈسى ئىستىقبالى ئۈچۈن باش قاتۇرىدىغان مەسئۇلىيەتچان زامانىۋى كىشىلەردىن بولسۇن. مۇشۇنداق قاراشنىڭ ئۆزىلا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ دۆلەت، پۇقرالار توغرىسىدىكى دانا ھۆكۈملىرىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان، زامانغا

لايىق، خەلققە زەرەرسىز، دۆلەتكە پايدىلىق، ئىستىقباللىق توغرا پىكىر ھېسابلىنىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ تەلىماتى بويىچە، دۆلەت ئۆزىگە بولۇشقانلارنى، ئۆزى بىلەن ئىناق ئۆتۈپ ياراشقانلارنى قارشى ئالىدۇ، ئۇلارغا ئىنئاملار بېرىدۇ. ئۆزى بىلەن ئۆچەكەشكەنلەرنى ۋە ئۆزىگە قارشى تۇرغانلارنى باستۇرىدۇ. ماركسىزمچە دۆلەت تەلىماتىمۇ شۇنداق دەپ قارايدۇ. ئېلىمىزدە «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» غا ئاساسلانغاندا، سوتسىيالىزمغا، ماركسىزم-لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى بىلەن قوراللانغان كوممۇنىستىك پارتىيىگە، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىغا بولۇشقانلار، ئۇلار بىلەن ياراشقانلار بىزنىڭ دوستىمىز. ئۇنىڭ بىلەن ئۆچەكەشكەن، ئۇنىڭغا قارشى چىققانلار بىزنىڭ دۈشمىنىمىز ھېسابلىنىدۇ. پۇقرالار دىنغا ئىشەنسىمۇ بولىدۇ، ئىشەنمىسىمۇ بولىدۇ. دۆلەت پۇقرالارنىڭ نورمال دىنىي پائالىيەتلىرىنى قوغدايدۇ. دىنغا ئىشەنمىسە ئىشىنىشكە زورلىمايدۇ، ئىشەنسە كەمسىتمەيدۇ. دىندىن پايدىلىنىپ جەمئىيەت تەرتىپىنى بۇزسا، پۇقرالارنىڭ سالامەتلىكىگە زىيان يەتكۈزسە، دۆلەتنىڭ مائارىپ تۈزۈمىگە توسقۇنلۇق قىلسا، دىنىي تەشكىلاتلار چەت ئەل كۈچلىرىگە بېقىنسا ئۇنىڭغا يول قويمايدۇ.

كۆپچىلىككە مەلۇمكى، توپ مەيدانىنىڭ ئەتراپىغا بىر چەكلەش سىزىقى سىزىلغان بولۇپ، توپنى شۇ سىزىق ئىچىدىلا ئويناشقا بولىدۇ. ئەگەر توپ سىزىقنىڭ تېشىغا چىقىپ كەتسە، قائىدىگە خىلاپلىق قىلغانلىق بولۇپ، ئېرىشىر دەرھال ھۆكۈم قىلىپ، ئەگەر ئاخىرىدا توپ ئويناۋاتقان تەرەپنىڭ توپقا بولغان ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنى بىكار قىلىدۇ ۋە توپنى قارشى تەرەپكە تۇتۇپ ئېلىپ بېرىدۇ. توپ ئويناش ھەرىكىتىدە قايسى ئەھۋالنىڭ ئۇتقانلىقى، قايسى ئەھۋالنىڭ ئۇتتۇرغانلىقى،

قايسىسىنىڭ نىزامغا مۇخالىپ، قايسىسىنىڭ قائىدىگە خىلاپلىقنى بىلىش ئۈچۈن، ئۆز ئالدىغا ھەر خىل بەلگىلىمىلەر تۈزۈلىدۇ. مۇسابىقىلىشىۋاتقان ئىككى تەرەپنىڭ قائىدىگە ئەمەل قىلىش ئەھۋالىنى نازارەت قىلىپ، قائىدىگە خىلاپ قىلمىشنىڭ بار-يوقلۇقىغا ھۆكۈم قىلىش ئۈچۈن بىرنەپەر ئادىل تېرىنېر تەيىنلىنىدۇ.

تەنتەربىيە پائالىيىتى چەكلەش سىزىقى، قائىدە-نىزام ۋە ھۆكۈملەرگە موھتاج بولغاندەك، ئىنسانلارنىڭ ئەمگەك، ئىشلەپچىقىرىش، خىزمەت، ئۆگىنىش، كۈندىلىك تۇرمۇش قاتارلىق پائالىيەتلىرىمۇ بەلگىلىك چەكلەش سىزىقى، قائىدە - نىزام ۋە ھۆكۈم قىلغۇچىغا موھتاج. بۇ چەكلەش سىزىقى — ئىنسانلار ھەرىكىتىنىڭ قانۇنغا ئۇيغۇن ياكى خىلاپ ئىكەنلىكىنى بەلگىلەيدىغان سىزىقتۇر. بۇ قائىدە-نىزام ھەرخىل، ھەر تۈردىكى قانۇن-نىزاملاردۇر. بۇ ھۆكۈم قىلغۇچى دۆلەتنىڭ قانۇن ئورگانلىرى (ئېلىمىزدە ئاساسلىقى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى، سوت، تەپتىش، ئەدلىيە، مەمۇرىي، خەلق ئىشلىرى، تاموژنا، باج، مۇپەتتىش، سودا-سانائەتنى باشقۇرۇش ئورگانلىرى قاتارلىقلار)دۇر. كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتى قانۇن تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن چەكلەش سىزىقىدىن چىقىپ كەتسە، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان بولىدۇ ۋە مۇناسىۋەتلىك قانۇننى ئىجرا قىلىدىغان ئورگان قانۇنىي بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن مۇۋاپىق بىر تەدبىر قىلىدۇ. خەلق تۇرمۇشىنى تەرتىپلىك ئۆتكۈزۈش، جەمئىيەت تەرتىپلىك ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئۈچۈن، مۇشۇنداق بىر جەمئىيەت قائىدىسىگە ئەمەل قىلىش زۆرۈردۇر. بۇ جەمئىيەت قائىدىسى — قانۇندۇر. ئەكسىچە بولغاندا، جەمئىيەت قالايمىقانلىشىپ كېتىدۇ، ئىنسانلار خاتىرجەم بولالمايدۇ. شۇڭا ھەرقانداق ئادەمنىڭ قانۇن بىلەن ئالاقىسى بولماسلىقى مۇمكىن ئەمەس.

قانۇن بىلەن ئادەمنىڭ مۇناسىۋىتىگە ماكرولۇق ۋە مىكرولۇق جەھەتتىن قارالسا بۇ مەسىلە تېخىمۇ ئوبدان ئايدىڭلىشىدۇ.

ماكرولۇق جەھەتتىن ئېيتقاندا، يازما قانۇن ئىنسانلارنىڭ تۈنجى سىنىپىي جەمئىيىتى بولغان قۇللۇق تۈزۈمى دەۋرىدىن باشلاپ بارلىققا كەلگەن. تارىخنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ قانۇنلىرى فېئوداللىق تۈزۈمىنىڭ قانۇنلىرىغا، فېئوداللىق تۈزۈمىنىڭ قانۇنلىرى كاپىتالىستىك تۈزۈمىنىڭ قانۇنلىرىغا تەرەققىي قىلغان. XX ئەسىردىن كېيىن سوتسىيالىستىك تۈزۈمىنىڭ قانۇنلىرى بارلىققا كەلدى. قانۇننىڭ مەزمۇنلىرى بارغانسېرى بېيىدى، تېخىمۇ كونكرېتلاشتى. ئىنسانىيەتنىڭ سىنىپىي جەمئىيەت تارىخى ئەمەلىيەتتە قانۇن-تۈزۈم تەرەققىيات تارىخىدۇر.

ماكرولۇق، توغرا لىنىيىلىك، كەڭلىك جەھەتتىن ئېيتقاندا، پۈتۈن دۇنيادىكى بارلىق دۆلەتلەرنىڭ قانۇنى بار. پۈتۈن يەر شارىنىڭ قۇرۇقلۇقى، دېڭىز ۋە ھاۋا بوشلۇقى ھەتتا پۈتكۈل ئالەم قانۇن بىلەن ئالاقىدار بولۇغلۇق. ھازىرقى زاماننىڭ قانۇنلىرى ئۆز ئەل قانۇنىدىن يات ئەل قانۇنىغىچە، دېڭىز ئاستى بايلىق مەنبەسى قانۇنىدىن ئاۋىئاتسىيە قانۇنى، ئالەم بوشلۇقى قانۇنىغىچە تەرەققىي قىلدى. قىسقىسى، ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي مۇھىتىدىن تەبىئىي مۇھىت ھەتتا ئالەم مۇھىتىغىچە تەرەققىي قىلىپ، ئۇ تەتبىق قىلىنمايدىغان ھېچقانداق يەردە ھېچنېمە قالمىدى.

مىكرولۇق نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئىنسان تۇغۇلغاندىلا پۇقرالىق سالاھىيىتى بىلەن تۇغۇلۇپ، قانۇندا بەلگىلەنگەن ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەتلەردىن بەھرىمەن بولىدۇ. بوۋاق چوڭ بولۇپ ئوقۇش يېشىغا يەتكەندە مەجبۇرىي مائارىپ قانۇنىغا ئاساسەن، مەكتەپ تەربىيىسى كۆرۈش ھوقۇقى

ۋە مەجبۇرىيىتىدىن بەھرىمەن بولىدۇ. 18 ياشقا يەتكەندە سايلاش ۋە سايلىنىش ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولىدۇ ھەم ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەيدۇ. بۇ چاغدا سايلام قانۇنى ۋە ھەربىي خىزمەت قانۇنى بىلەن ئۇچرىشىدۇ. ئوغۇللار 22، قىزلار 20 ياشقا كىرگەندە نىكاھلىنىش دەۋرىگە قەدەم قويۇپ، نىكاھ قانۇنى بىلەن مۇئامىلە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئادەملەر ياشلىق، قىرانلىق ۋە قېرىلىق دەۋرلىرىدە كۆپرەك ھەق تەلەپ، جىنايى ئىشلار، ئىقتىسادىي، مۇھىت ئاسراش، ئەمگەك قانۇنى قاتارلىق قانۇنلار بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ. دەم ئېلىش يېشىغا يەتكەندە دەم ئېلىشقا ئائىت قانۇن-نىزاملار بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ.

قىسقىسى، ئىجتىمائىي جەمئىيەتتە كىشىلەرنىڭ پۈتكۈل پائالىيىتى مۇئەييەن قانۇن-نىزام دائىرىسىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. دۆلەت قانۇن بىلەن، قانۇن دۆلەت بىلەن ئۆرە تۇرىدۇ، قانۇن پۇقرالار ئارىسىدا، پۇقرالار قانۇن ئارىسىدا ياشايدۇ.

يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئېلىمىزدە مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىك ئاساسىدىكى بىرلىشىشى جۇڭگونىڭ كونكرېتنى تارىخ شارائىتى سەۋەبىدىن مىللىي بۆلۈنۈش ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى باراۋەرلىك ئاساسىدا بىرلەشكەن، بىرلىككە كەلگەن خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ. نۆۋەتتە مۇشۇنداق بىر دۆلەتنى ئورتاق گۈللەندۈرۈش — ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ دۆلەت ئالدىدىكى باش تارتىپ بولمايدىغان تارىخىي بۇرچىغا ئايلاندى ۋە ئايلانماقتا.

ئەمما تۇرمۇش ھەيۋەتلىك چوڭ بىر سىمفونىيىگە ئادەم ئۇنىڭ ئوخشىمايدىغان مۇقەددەس ۋەزىپىلىرىنى ئۈستىگە ئالغان سازچىسىغا ئوخشىغاچقا، سىمفونىيىنىڭ ھەيۋەتلىك ۋە

مۇرەككەپ بولۇش سەۋەبىدىن دىرىژوردۇق تايىقىنى ھەرقانچە قىلىپ، دانالىق بىلەن ھەر ياققا شىلتىسىمۇ تاربىدىن ھامان بەزىبىر غەلىتە ئاۋازلار چىقىپ تۇرىدۇ. ئىنتايىن ئاز ساندىكى ئادەملەرنىڭ رايىغا ھېچنېمە ياقمايدۇ. بۇ خىل ئادەملەر ئۆزىنىڭ قىيپاش-قىڭغىر قاراشلىرىنى تۈزلۈك ۋە دورۇسلۇقنىڭ ئورنىغا دەسسىتىدۇ. مەلۇم جەھەتتە كەڭدىلىك كۆرۈلۈۋاتقان مەسىلىلەرگە ئېسىلىۋېلىپ ھەممىنى بىر تاياقتا ھەيدەيدۇ. ئۇلار خۇددى XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا گېرمانىيىدە مەيدانغا كەلگەن كانتىزىم تەرەپدارلىرى ئوتتۇرىغا قويغان «ئېتىكا سوتسىيالىزمى» (13) دىكىگە ئوخشاش ھەممىنى كۆڭۈلدىكىدەك بولۇشى كېرەك، دەپ قارايدۇ. ئۇلار يۈزەكى، مەسىلىلەرگە ئېسىلىۋېلىپ ماھىيەتنى كۆرمەيدۇ، قىسمەنلىكنى ئومۇملۇققا ۋەكىل قىلىۋالىدۇ، تارماق ئېقىمنى كۆرۈپ ئاساسىي ئېقىمنى كۆرمەيدۇ، بۇرنىنىڭ ئۇچىنىلا كۆرۈپ يىراقنى كۆرمەيدۇ. كىرىزىسنى كۆرۈپ ھاياتلىقنى كۆرمەيدۇ. قىسقىسى، ئۇلار ھە دېگەندە زاماننى ئەيىبلەيدۇ، ئەيىبلىنىدىغان نەرسىنىڭ زامان ئەمەس بەلكى زامانىمىزدا ياشاۋاتقان بەزى ئادەملەرنىڭ بەزى يامان قىلمىشلىرى ئىكەنلىكىنى بولسا ئۇنتۇشىدۇ. ئۇلارنىڭ كاللىسىدا ئىدېئالىستىك ئىدىيە، مېتافىزىكىچە مەسىلىگە قاراش ناھايىتى ئېغىر ئورۇن ئالغان، ماددا قارىشى، دىئالېكتىكىلىق تەھلىل كەمچىل.

جەمئىيەتنىڭ قاراڭغۇلۇق تەرەپلىرى كۆپ. ئەمما ئوبيېكتىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان، ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدىغىنى يەنىلا يورۇقلۇق تەرەپ. بىلىش كېرەككى، بىرنىڭ قاراڭغۇلۇق تەرىپىنى پاش قىلىشىمىز ئۇنىڭدىن ئىبرەت ئېلىش، كىشىلەرنى شۇ يامان ئىللەتتىن يىرگەندۈرۈپ، توغرا يولغا باشلاشنى مەقسەت قىلىدۇ — ئەلۋەتتە.

ئۈچىنچى، ھۆكۈمرانلارنىڭ ئەخلاقىي پەزىلىتىنىڭ بۇزۇلۇشى — بارلىق «بۇلغىنىش» لارنىڭ بىردىنبىر ئىچكى مەنبەسىدۇر

جەمئىيەت كەيپىياتىنىڭ بۇزۇلۇشى ئالدى بىلەن ئوردا ئەھلىنىڭ بۇلغىنىشىدا يەنى ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ چىرىكلىشىشىدە ئىپادىلىنىدۇ. چىرىكلىشىش بولسا خىيانەتچىلىك، پارىخورلۇق، قاقتى-سوقتى قىلىش، سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىسادىي ئاخباراتلارنى سېتىش قاتارلىقلاردا گەۋدىلىنىدۇ. چىرىكلىشىش ئەجەبلىنەرلىك ئىش بولماستىن، بەلكى ھەرقانداق بىر سىنىپىي جەمئىيەتتە، ھەرقانداق بىر دۆلەتتە ياكى ھەرقانداق بىر مىللەتتە دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان مەۋجۇت ھادىسە. ئۇنىڭ پەرقى پەقەت چىرىكلىشىشنىڭ دائىرىسى، جىنايەت ئۆتكۈزۈش، قانۇنغا خىلاپلىق قىلىش دەرىجىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىدا بولىدۇ.

ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئەڭ چىرىكلەشكەن ۋاقتى ئۇممەۋىيلەر خەلىپىلىكى ۋە ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ مەلۇم دەۋرلىرى بولغاندەك، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ نەزەرىدىكى چىرىكلىشىشنىڭ ئەڭ ئېغىر بولغان ۋاقتى قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ سۇيۇرغاللىق تۈزۈمىنى يولغا قويغان دەۋرلىرى بولدى. بۇ ۋاقىتتا ھۆكۈمەت دائىرىلىرىدە پارىخورلۇق، خىيانەتچىلىك، قاقتى-سوقتى قىلىش قاتارلىق ئەھۋاللار كۆپ يۈز بېرىپ، ھۆكۈمەت دائىرىلىرى دىيانەتلىك ئەمەلدارلار بىلەن خەلق ئاممىسىنىڭ ھەسرەت قىلىدىغان ئوبيېكتىغا ئايلىنىپ قالدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ، بۇ دەۋردىكى چىرىكلىشىش ھادىسىلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىنى شۇ ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ شۇنداقلا قىممەت كۆز قاراشنىڭ تېز ئۆزگىرىش ياسىشى بىلەن زىچ

مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئىنسان تەبىئىتىدىكى بىر خىل ئاجىزلىقنىڭ ستىخىيىلىك ھالدا بالقىپ چىقىشى دەپ ھېسابلىغان. چۈنكى، ئۇنىڭچە بولغاندا ئىنسان تەبىئىتىنىڭ ئادىل، ئاق كۆڭۈللۈك تەرىپى ھەم ساختا، رەزىللىك، بىرەھىملىك تەرىپى بولىدۇ. ھۆكۈمەت خىزمىتىگە تەيىنلەنگەن، جامائەت ھوقۇقىدىن بەھرىمەنلىنىدىغان شەخسى كۆپىنچە ھاللاردا باشقىلارنىڭ خۇسۇسىي مەنپەئەتى بىلەن توقۇنۇشۇپ تۇرىدۇ، ھوقۇقنىڭ چىرىشچانلىقى بىلەن تاجاۋۇزچانلىقى ھۆكۈمەت خادىملىرىدا ئۆزىنىڭ خىزمىتى ياكى ئىمتىيازىدىن پايدىلىنىپ ئۆز نەپسىگە چوغ تارتىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئۇ، كەسكىن ئىلىپ ھۆكۈمرانلارنىڭ ئەخلاقى پەزىلىتىنىڭ بۇزۇلۇشىنى دۆلەتتە يۈز بېرىدىغان ئىسيان، غەلۋە-غەليان ۋە توپىلاڭ (بۇلغانۇق) لارنىڭ بىردىنبىر ئىچكى مەنبەسى دەپ قارىغان ھەم چىرىكلىككە تاقابىل تۇرۇش ۋە ئۇنى چەكلەشنىڭ بىر يۈرۈش سىياسىتى ۋە تەدبىرى ئۈستىدە ئەستايىدىل باش قاتۇرغان. بۇ مەسىلىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان مەزمۇن كىتابىمىزنىڭ 4-بابىدىكى قانۇن بىلەن ھوقۇقنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى سەھىپىدە بايان قىلىنغانلىقى ئۈچۈن بۇ يەردە جىق توختالمايمىز. توختىلىدىغىنىمىز يۈسۈپ خاس ھاجىپ زامانىدىكى چىرىكلىك بىلەن گەرچە مەنبە جەھەتتە ئورتاقلىقى بولسىمۇ لېكىن مۇھىت، ۋاقىت ئورتاقلىقى بولمىغان زامانىمىزدىكى چىرىكلىك ھادىسىلىرى، ئۇنىڭ پەيدا بولۇش مەنبەسى، ئۇنى تۈگىتىش ۋە چەكلەشكە دائىر ھاكىمىيەت، ھوقۇق، مەنپەئەت، ئىمتىياز ۋە تەدبىر قاتارلىق تومۇرداش مەسىلىلەردۇر. بۇ مەسىلىلەر يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ۋە بىزنىڭ دىمەكچى بولغان مۇددىئايىمىزنىڭ بىردىنبىر جەۋھىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ياشىغان دەۋردە كىشىلەرنىڭ ھوقۇق تونۇشىغا بولغان قارىشى ئىككى خىل ئىدى. بىرى، ئەمەلدار

بولغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ بارلىقىنى پۇقرالارنىڭ غېمىنى يەپ، كىيىم-كېچەكنى بۈتۈن، قورسىقىنى توق قىلىشقا سەرپ قىلىش؛ يەنە بىرى، پۇقرانىڭ شىللىسىغا مىنىپ قاقتى-سوقتى قىلىپ ئۆز يېنىنى چىڭداش. ئالدىنقىلار ئۆلگەندىن كېيىن ياخشى نام قالدۇرۇپ، پۇقرالارنىڭ ئۆزلىرىگە دۇئا قىلىشىنى تىلىسە، كېيىنكىلەر ئۆلگەندىن كېيىن نېمە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ دۇنيادىلا راھەت-پاراغەت تۇرمۇش كەچۈرۈشنى كۆزلەيتتى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ياشىغان ئۇ زامان بىلەن بىز ياشاۋاتقان بۇ زاماننى فورماتسىيە جەھەتتىن سېلىشتۇرۇشقا ئىمكان بولمىسىمۇ، ئەمما ھوقۇقى بارلارنىڭ قولىدىكى ھوقۇقلىرىدىن خالىغانچە بەھرىمەنلىنىشتەك بۇ ھادىسە ھازىرمۇ ئوخشاشلا مەۋجۇت.

ھازىرقى زامانىدىكى ناھايىتى ئاز سانلىق بەزى ئەمەلدارلارنىڭ ئەخلاق-پەزىلىتىنىڭ بۇزۇلغانلىقىنى ئۇلارنىڭ ھەددىدىن ھېسابسىز ئاچكۆز بولۇپ كەتكەنلىكىدىن بولغان دېيىشكە بولىدۇ. ئاچكۆزلۈك — ھوقۇققا، نام-ئاتاققا، شان-شەرەپكە، مال-دۇنياغا ۋە جىنسىي تەلەپكە بولغان كۆزى ئاچلىق بولۇپ، ئۇنىڭ ماھىيىتى تويماسلىقتۇر.

بۇ ئالدى بىلەن قولىدىكى ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ بەھرىمەنلىنىش، ھوقۇقىنى پۇلغا سېتىش، ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ يېيىش، ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ ئويناشتا، كونكرېتراق قىلىپ ئېيتقاندا، پارا قوبۇل قىلىش، سوۋغا-سالام ئېلىش ۋە قاقتى-سوقتى قىلىشتا ئىپادىلىنىدۇ.

قانۇنشۇناس يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «ئاچكۆز ئادەمنىڭ كۆزى ئېچىلمەس بىر تۆشۈكتۇر. كۆزى ئاچ كىشى تويماس كېلىدۇ، ئاچكۆزگە بۇ دۇنيانىڭ (بارلىق) ئاش-تامىقى يەتمەيدۇ. ئاچكۆزلۈك — داۋاسى يوق بىر كېسەللىكى، ئۇنى بۇ دۇنيانىڭ تېۋىپلىرىمۇ ساقايتالمايدۇ. ئاچ كىشىلەر يەپ-ئىچسە

(ئاخىرا) تويدۇ، كۆزى ئاچ كىشى ئۆلگەندىلا ئاندىن تويدۇ» دېگەنىدى. غەربىي خەن دەۋرىدىكى ئاتاقلىق سىياسىئون ۋە مۇتەپەككۇر جايى: «پارىخور ئەمەلدار مال-دۇنيانى دەپ ئۆلىدۇ، باھادىر نام-ئاتاقنى دەپ ئۆلىدۇ، ھوقۇق مەستانىلىرى تاجنى دەپ ئۆلىدۇ، ھېچنېمىنى دېمەيدىغانلار ئۆلمەي ھايات تۇرىدۇ» دېگەن (14). پارىخور ئەمەلدارلار ھوقۇقتىن كېلىدىغان پايدا ۋە ئەيش - ئىشرەتنى، ئۆزىنىڭ قانائەت بىلەن باسالمايدىغان نەپسىنى قوغلىشىدۇ. ئۆلگەندىن كېيىن قانداق نام قالدۇرۇشنى ئويلىمايدۇ. ئەكسىچە يەنە بىر تۈركۈم ئەمەلدارلار باركى، ئۇلار مال-دۇنيا، نام-شۆھرەت قوغلاشمايدۇ. ئولتۇرسا-قوپسا خەلقنىڭ غېمىنى يەپ، ئۆلگەندىن كېيىن ياخشى نام قالدۇرۇشنى ئويلايدۇ. سۇڭ دەۋرىدىكى قانۇنشۇناس باۋچېڭ: «توغرى بەگلەرنى ئىشقا قويماسلىق مەقسەت ئۆتۈنۈش» تە: «دىيانەتلىك ئەمەلدارلار پۇقرانىڭ ئۈلگىسى، پارىخور ئەمەلدارلار پۇقرانىڭ ئوغرىسى» دېگەنىدى. ئۇ، جاھاندا پارىخور ئەمەلدارلارنىڭ قۇرتتەك قىملداپ كەتكەنلىكىنى ئۇلارنى جازالاشنىڭ قاتتىق بولمىغانلىقىدىن دەپ قارىغان ھەمدە قانۇن قورالىدىن پايدىلىنىپ پارىخور ئەمەلدارلارنى قاتتىق باستۇرۇشنى، ئۆز ئىختىيارىغا ھەرگىز قويۇۋەتمەسلىكنى كۈچلۈك تەشەببۇس قىلغان. ئۇ، يەنە پارىخور ئەمەلدارلارنىڭ زوراۋۇق-زومىگەرلىك قىلىشلىرىنى خەلق قوزغىلاڭلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان بىردىنبىر مەنبە دەپ قارىغان. ئۇ، پادىشاھلارغا شۇنداق نەسىھەت قىلىپلا قالماي، ھەر قانداق ئىمتىيازنى قايرىپ قويۇپ، قانۇننى ئىجرا قىلىشتا [illegible] قورقمىغان. ئۇ، شۇ چاغدىكى دۆلەت مالىيە [illegible]

قالدۇرغۇزغان. ئۇ، تەپتىش بېگى بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە، پۇقرالارنى بوزەك ئېتىپ تاغقا قاچۇرۇۋەتكەن زالىم جاڭنەن غەربىي يول ترانسپورت بېگى ۋاڭ كۈي ئۈستىدىن يەتتە قېتىم خانغا ئەرز سۇنۇپ ئۇنى مەنسىپىدىن ئالدۇرۇۋەتكەن، 10 مىڭ جىڭ تۆمۈرنى ھايىنىغا سېتىپ خەجلەپ كەتكەن خۇبېيتەن ترانسپورت تەپتىش بېگى جاڭ كېجۇنى مەنسىپىدىن ئالدۇرۇپ، قانۇن بويىچە جازالاپ، يىراق يەرگە پالاتقۇزغان. شۇنىڭدىن كېيىن دۆلەتتە پارىخور ئەمەلدارلار چۆچۈپ ھەددىدىن ئاشالمايدىغان بولۇپ قالغان. ئۇ، پارىخور ئەمەلدارلار بىلەن يۈزمۇيۈز كۆرەش قىلىپلا قالماستىن ئۆزىگە قىلچىمۇ داغ تەگكۈزمىگەن. ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئائىلىسىدىكىلەرگە ۋەسىيەتنامە قالدۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ئەۋلادىدىن بولغان ئەمەلدارلارنىڭ ئاق كۆڭۈل ۋە دىيانەتلىك بىلەن ئىش قىلىشىنى، قانۇننى بۇزماسلىقنى، ئەگەر ئۇنداق قىلمىسا يات ئائىلە ئادىمى دەپ ئۆيگە كىرگۈزۈلمەيدىغانلىقىنى، ئۆلسە بىر يەرگە دەپنە قىلىنمايدىغانلىقىنى، نامى باۋ ئائىلىسىنىڭ نەسەبنامىسىگە يېزىلمايدىغانلىقىنى تاپىلىغان (15).

سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە جاڭجۇ ئايىمىقىغا قاراشلىق جاڭخۇ ناھىيىسىدە ۋۇيۈ ئىسىملىك بىر ئاتاقلىق يازغۇچى ئۆتكەن بولۇپ، ئۇ ھەر دائىم: «مېنىڭ ئازدۇر-كۆپتۇر ئىش قىلالىشىم، تامامەن ئانامنىڭ تەربىيىسىدىن كەلگەن» دەيدىكەن. ئۇنىڭ ئانىسى سەھرالىق ئايال بولۇپ، بىر يىلى ئوغلى ۋۇيۈ خۇەيئەن ناھىيىسىنىڭ ئامباللىقىغا تەيىنلىنىپ ئانىسىنى بىللە ئەكەتمەكچى بولۇپتۇ. لېكىن ئانىسى ئۇنىڭ سەھرادا قېلىشىنى ئۆزىگە راۋا كۆرۈپتۇ. ئەمما ئانا-بالا ئىككىيلەن ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بىر-بىرىنى قاتتىق سېغىنىشىپتۇ. شۇنداق قىلىپ ۋۇيۈ بىر كۈنى خىزمەتكارلىرىنى ئەۋەتىپ ئانىسىنى سەھرادىكى ئۆيىدىن ئۆزىنىڭ يېنىغا ئالدۇرۇپ كەپتۇ ۋە

بىر مەزگىل ناھايىتى ياخشى كۆتۈپتۇ، ۋۇيۇ ئانىسىنىڭ ياشانغان چېغىدا يېنىدا تۇرۇپ ئۆمرىنى سەيلە - تاماشا بىلەن ئۆتكۈزۈشى ئۈچۈن، ئانىسىغا ئاتاپ مەخسۇس بىر پىشايۋانلىق ئۆي ۋە راۋاق ياسىتىپ ئەتراپىغا ھەر خىل گۈل ۋە مېۋىلىك دەرەخلەرنى يىراق يەردىن سېتىۋېلىپ ئەكەلدۈرۈپ تىكتۈرۈپ بەرمەكچى بوپتۇ. ئانىسى بۇنى بىلىپ قېلىپ ئوغلى ۋۇيۇنى چاقىرىپ ئۇنىڭغا ئوردا ئىشلىرىدا بەگلىكتىكى چوڭ-چوڭ ئىشلارغا كۆيۈنەك كۆڭۈل بۆلۈش، پاك-دىيانەتلىك بولۇش، تۇرمۇشتا ئاددىي-ساددا بولۇش، ھەرەمخانا ئەتراپىغا قالايمىقان ئىمارەت سېلىپ ھەشەمەتچىلىك قىلماسلىق ھەققىدە نەسىھەت قىپتۇ. ئۇ ئوردىدا قوشنا ئولتۇرغان مەزگىلدە بىرەر قېتىممۇ تالا-تۈزگە چىقىپ سەيلىگاھلارنى تاماشا قىلماپتۇ. ئەكسىچە سەھرادىكى ئۆيىدىن بىرگە ئەكەلگەن ماتا توقۇيدىغان دەستىگاھنى ئاچقىپ كۈنبويى دېگۈدەك ماتا توقۇش بىلەن بوپتۇ. ۋۇيۇ بۇنى كۆرۈپ: «ئانا، سىز نېمانچە ئۆزىڭىزگە ئۆزىڭىز جاپا سالىسىز؟ ئوغلىڭىزنىڭ مال-دۇنياسى سىزنىڭ ئارامخۇدا ئولتۇرۇپ يەپ-ئىچىشىڭىزگە كەڭتاشا يېتىدىغۇ؟» دەپتۇ. ئانىسى بۇنى ئاڭلاپ بېشىنى چايقىغان ھالدا كۈلۈپ تۇرۇپ: «بالام، مەن كىچىكىمدىلا ئاياللارنىڭ قول بىلەن قىلىدىغان ئىشلىرىنى قىلىشقا كۆپ ئادەتلىنىپ كەتكەنمەن، ھەرگىز ھارغىنلىق ھېس قىلمايمەن، سەنمۇ كۈنبويى يۇرتدارچىلىق ئىشلىرى بىلەن بولۇپ تۇرۇقلۇق يەنە كىتاب ئوقۇيسەنغۇ، سەنمۇ جاپالىق ھېس قىلامسەن؟» دەپتۇ.

ۋۇيۇ ئانىسىنىڭ نەسىھەتلىرىدىن قاتتىق تەسىرلىنىپ قەتئىي ئىرادىگە كەپتۇ-دە، ئانىسىنىڭ ئاددىي-ساددىلىق ئىستىلىنى ئۆزىگە ئادەت قىلىپ، يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ۋە كىتاب ئوقۇش ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرۇش بىلەن بوپتۇ،

كېيىن ۋۇيۇ ئۆز يۇرتىغا قايتىپ بېرىپ مەخسۇس ۋاقىت چىقىرىپ مەھەللىمۇ مەھەللە ئارىلاپ يۈرۈپ ماتېرىيال توپلاپ، كېچىنى كۈندۈزگە ئۇلاپ كۆپ مېھنەت سەرپ قىلىپ، ئاخىر جاڭجۇنىڭ تەزكىرىسىنى يېزىپ چىقىپتۇ. جاڭجۇ ئايمىقى تاڭ سۇلالىسى زامانىدىلا ۋىلايەت بولۇپ تەسىس قىلىنغان بولۇپ، شۇ چاغقىچە ئۇنىڭ تەزكىرىسى يوق ئىكەن. ۋۇيۇ يېزىپ چىققان «جاڭجۇ مەھكىمىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى» دېگەن كىتابى كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە كىشىلەر تەرىپىدىن جاڭجۇ تارىخىدىكى تۇنجى مۇپەسسەل يەرلىك تەزكىرە دەپ قارالغانىكەن [16]. ھازىرقى ھۆكۈمدارلارنىڭ پاك - دىيانەتلىك بولۇشى ئۈچۈن تارىختىكى مانا مۇشۇنداقلارنى ئەينەك قىلىش كېرەك.

ئەمگەكچان، باتۇر خەنزۇ خەلقى قەدىمكى زاماندىكى ئەمەلدارلارنى دىيانەتلىك ئەمەلدارلار ۋە پارىخور ئەمەلدارلار دەپ، ۋەزىرلەرنى سادىق ۋەزىر ۋە مۇناپىق ۋەزىر دەپ ئىككىگە بۆلگەنىدى. دىيانەتلىك ئەمەلدارلار بىلەن پارىخور ئەمەلدارلار يەرلىك ھاكىمىيەتلەردىكى ئەمەل تۇتقان مەنسەپدارلارغا قارىتىلغان بولسا، سادىق ۋەزىر ھەم مۇناپىق ۋەزىر دېيىلگەنلەر پادىشاھ، خان ئوردىسىدىكى ھۆكۈمەت خادىملىرىغا قارىتىلغان.

تاڭ دەۋرىدىكى مەشھۇر قانۇنشۇناس ۋە نەسرچى ليۇ زۇڭيۈەن شۇ ۋاقىتتىكى ئەمەلدارلارنى «فۇبەن» دەپ ئاتىلىدىغان بىر قۇرتقا ئوخشاتقان، «فۇبەن» — ئېغىر نەرسىلەرنى كۆتۈرۈپ مېڭىشقا ماھىر بىر خىل كىچىك قۇرت بولۇپ، ئۇ جولڭ يولدا يېتىۋېلىپ نېمە ئۇچراتسا شۇنى ئېلىۋالىدىكەن، كۆتۈرگىنى ناھايىتى جىق بولۇپ، كۆتۈرۈپ ماڭالماي قالىدىكەن، شۇنداقتىمۇ ئۇنى تاشلىۋەتمەيدىكەن. ئەگەر ئاخىرىدا ماجالى قالمىغاندا يولدا ئۇچرىغان ئادەملەر

ئۇنىڭغا ئىچىنى ئاغرىتىپ دۈمبىسىدىن ھېلىقى نەرسىلەرنى ئېلىپ قويىدىكەن. ئەمما ئۇ كېتىۋېتىپ يەنە نېمە ئۈچۈنسا شۇنى ئېلىۋالىدىكەن. ئۇ تېخى ئاشۇ نەرسىلەرنى كۆتۈرگەن پېتى بارغانسېرى يۇقىرىغا يامىشىشقا ئامراقكەن، يامىشىۋېرىپ ھالسىرىغاندا يەردىن يىقىلىپ چۈشۈپ ئۆلىدىكەن(17). لىۋ زۇڭيۈەن بەزى ئەمەلدارلارنىڭ كۆڭلىدىكى يۇقىرىغا يامىشىش ئارزۇسىنىڭ خىيالىدىن كەتمەيدىغانلىقىنى، ئالدىنقىلارنىڭ مەغلۇبىيەتلىك ئاچچىق ساۋاقلىرىنى قوبۇل قىلماي، ئەڭ ئاخىرىدا بىر-بىرلەپ ئۈزۈل-كېسىل تۈگەشمىگۈچە يۇقىرىدىن چىقمايدىغانلىقىنى ئەنە شۇ «فۇبەن» نىڭ خاراكتېرىستىكىسى ئارقىلىق سىمۋوللاشتۇرغان. ھازىرقى زامانىمىزدا ئەنە شۇنداق «فۇبەن» لەرنى يوق دېگىلى بولمايدۇ.

پاك-دىيانەتلىك ئەمەلدارلار ھوقۇق بىلەن قانۇن ئالدىدا قانۇننى تونۇپ، ھوقۇقنى تونۇمايدۇ. قانۇن بىلەن ئادەمگەرچىلىك ئالدىدا قانۇننى تونۇپ، ئادەمگەرچىلىك دېگەننى تونۇمايدۇ. كىشىلەرگە قىلغان ياخشىلىقى ئۈچۈن ھەق تەلەپ قىلمايدۇ، قانۇن بىلەن پۇل ئالدىدا، قانۇننى تونۇپ پۇلنى تونۇمايدۇ، پارا ئالمايدۇ. ئەكسىچە ئۇنداق قىلىشنى بولسا قانۇنغا ۋە ئۆزىگە قىلىنغان ھاقارەت دەپ بىلىدۇ. دۆلەت قانۇنىنى پۇلغا ساتىدىغان، قولىدىكى ھوقۇقنى سودا قىلىشنىڭ قورالىغا ئايلاندۇرىدىغان قىلمىشلارنى نومۇسسىزلىق، قانۇننى دەپسەندە قىلغانلىق، ئادىتىمىز بويىچە ئېيتقاندا، بىر خىل خارلىق دەپ چۈشىنىدۇ.

«لى زى» نىڭ 6-بابى — «كۈچ ۋە تەقدىر» دە مۇنداق بىر پەلسەپىۋى پىكىر ھېكايە قىلىنىدۇ. بىر كۈنى بېيگۇگزى شىمنىزىدىن: ھەر ئىككىلىمىز ئوخشاش تۇرۇپ، سەن ھوقۇق ۋە مەنپەئەتكە ئىگە بولدۇڭ، ئوخشاش يەر بېرىمىز، ئەمما باشقىلار سېنىڭ جىقراق مول ھوسۇل ئېلىشىڭغا

يول قويىدۇ. ئوخشاش سودا-سېتىق قىلىمىز، باشقىلار سېنى كۆپرەك ئاپاۋەت قىلدۇرۇپ پايدىغا ئىگە قىلىدۇ، چىرايىمىز ئوخشاش ئەمما باشقىلار ساڭا كۆپرەك خۇشامەت قىلىدۇ. مەن بولسام جۇلجۇل چاپان كىيىپ، زاغرا يەپ، قومۇش ئۆيدە ئولتۇرۇپ، پىيادە يول يۈرىمەن. سەن بولساڭ تاۋار-دۇردۇندىن تون كىيىپ، ئاق ئاش يەپ، ئېگىز ئىمارەتتە ئولتۇرىسەن، سىرتقا چىقساڭ پەيتۇندا ماڭىسەن، لەك-لەك ئادەم قارشى ئالىدۇ. ئائىلەڭدە سۇرلىنىپ، ئورداڭدا غادىيىپ يۈرىسەن، ئۆزۈڭنى مەن بىلەن تونۇشمايدىغان ئادەمدەك ھاكاۋۇر تۇتىسەن، كۆپ يىل بولدى بېرىش-كېلىشىمىز ئۆزگەردى. بىللە ساياھەتكە چىقمايدىغان بولدۇق، ئۆزۈڭچە ئەخلاقتا مېنىڭدىن ئېشىپ كەتتىم دەمسەن؟ دەپ سوراپتۇ. شىمنىزى: بۇنى مەن ساڭا چۈشەندۈرۈپ بولالمايمەن، سېنىڭ قىلغان-ئەتكەنلىرىڭ-نىڭ ھەممىسى كۆڭۈلگە ياقمايدىغان ئىشلار، مېنىڭكى بولسا كۆڭۈلگە ياقىدىغان ئىشلاردۇر. بۇ قېلىنلىق ۋە نېپىزلىكنىڭ سەۋەبىدىن بولۇۋاتامدۇ؟ سەن ئۆزۈڭنى ھەممە جەھەتتە مەن بىلەن ئوخشاش دېدىڭ، سېنىڭ يۈزۈڭ نېمىدېگەن قېلىن، دەپتۇ. بېيگۇگزى بۇنىڭغا جاۋاب قايتۇرۇشقا ئامالسىز قېلىپ، ئامالسىز ئۆيىگە قايتماقچى بولۇپ كېتىۋاتقىنىدا، ئوتتۇرا يولدا بۇ ئىككىيلەن دۇڭگو ئەپەندىگە ئۇچراپ قاپتۇ. دۇڭگو ئەپەندى بۇ ئىككىيلەننىڭ تالاش-تارتىشىنى ھەل قىلىپ: بېيگۇگزىنىڭ ئەخلاق پەزىلىتى يۇقىرى، شۇڭا تەقدىرى ئانچە ئوڭۇشلۇق ئەمەس. شىمنىزىنىڭ تەقدىرى ياخشى، ئەمما ئەخلاق پەزىلىتى تېيىز. شىمنىزىنىڭ ئىشلىرىنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك بولۇشى ھەرگىزمۇ ئۇنىڭ دانىشمەنلىكىدىن ئەمەس، بېيگۇگزىنىڭ ئامەتسىزلىكى ئۇنىڭ ئەخمەقلىقىدىن ئەمەس. شىمنىزى ئەخلاقىنىڭ ناچارلىقى ئەمما تەقدىرىنىڭ ياخشىلىقىدىن ئۇتۇۋاتىدۇ. بېيگۇگزى بولسا، ئەخلاقلىقى ئەمما تەقدىرىنىڭ

ياخشى ئەمەسلىكىدىن ئۇياتلىقتۇر، دەپتۇ (18). بۈگۈنكى كۈندىمۇ شىمىنزىغا ئوخشاش ھوقۇق سەمرىتكەن ئۇياتسىزلار، بېيىگۈزىغا ئوخشاش ھەقىرلىقتە ئۆتكەن ئۇياتلىقلار كۆپلەپ تېپىلىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ پىكرى بويىچە، ھۆكۈمرانلارنىڭ ھەممىدىن بۇرۇن ئادا قىلىشقا تېگىشلىك شەرتلىرىنىڭ بىرى ئۇياتلىق بولۇشتۇر. ئۇنىڭ نەزىرىدە ئادەم ئۇياتلىق بولسا قىلغان ئىشلىرى ساخاۋەتلىك بولىدۇ. ئويۇن-تاماشىغا بېرىلمىسە، ئەلنىڭ ئىشلىرىنى قىلىشقا ئەقلى يېتىدۇ. ئەلنىڭ ئىشلىرىنى قىلىشقا ئەقلى يەتكەنلەر ئەلنىڭ بېشى بولىدۇ. ئەلگە باش بولغانلار ئۆزى ۋە ئۆزىنىڭ خۇسۇسىي ئائىلىسى ئۈچۈن ياكى بىرقانچە شېرىك جەمەتلىرى ئۈچۈن باش بولمايدۇ. بەلكى، ئۇ مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ جانىجان مەنپەئىتىنى كۆزدە تۇتىدىغان ۋە شۇنىڭ ئۈستىدە باش قاتۇرىدىغان ئادىل پۇقراپەرۋەردۇر. بىزنىڭ نەزىرىمىزدە «قۇتادغۇبىلىك» — ھۆكۈمرانلارنىڭ چىرىك تۇرمۇشىنى تەنقىد قىلىپ، ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنى پاك-دىيانەتلىك بولۇشقا يېتەكلەيدىغان يېتەكچى كىتابتۇر.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ دەۋر چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن ئۆز زامانىسىدىكى سىنىپىي زىددىيەتلەرنى پرولېتارىياتنىڭ ئەزگۈچى سىنىپلارغا قارشى ئېلىپ بارغان زوراۋانلىق كۈرىشى ئارقىلىق ھەل قىلىش باسقۇچىغا كۆتۈرۈپ ئوتتۇرىغا قويالمىغان بولسىمۇ، كېلىشتۈرمىچىلىك بولىشى تۇتۇپ ھۆكۈمرانلارغا «سىرىنى بىرى ئەزمەكچى ئەلدىن كۆتۈر»، تەپسىنىڭ ئارقىسىغا كىرىپ، ئەيش-ئىشرەت، كەيپ-ساپاغا بېرىلمەي، خەلق بىلەن تەقدىرداش بولۇپ «يۇقىرى يۇرت تاپ» دەپ نەسىھەت قىلغان.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەينى زاماندا ئوتتۇرىغا قويغان ئىدىيە ئارزۇلىرى ھازىرقى جەمئىيىتىمىزدە ئاللىقاچان ئىشقا

ئاشتى.

«شۇنزى. پادىشاھلىق تۈزۈمى» دە: «خان كېمە، پۇقرا سۇدۇر. سۇ ھەم كېمىنى كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ ھەم غەرق قىلىۋېتەلەيدۇ. خان بولغۇچىلار ئەلنى تىنچ تۇتۇشنى دېسە، ھاكىمىيەتنى پاك-دىيانەتلىك بىلەن تۇتۇپ، پۇقرانى سۆيگەي» دېيىلگەن، ئۇلار «پۇقرا ئەلنىڭ ئاساسى، ئاساس مۇستەھكەم بولسا، ئەل تىنچ بولىدۇ» دېگەن ھەقىقەتنى چۈشەنگەن. «يوسۇننامە. ئۇلۇغ ئىلىم» دە: «خەلق رايىنى ئۆزىگە قارىتالىغانلار يۇرت سورىيالايدۇ، خەلق رايىدىن قالغانلار يۇرتنى قولدىن بېرىپ قويىدۇ.» دېيىلگەن، «گۇەنزى. چوپان» دا: «پۇقرالار رايىنىڭ مايىللىقى بىلەن ھاكىمىيەت گۈللەنگەي، پۇقرالار رايىنىڭ مايىلسىزلىقى بىلەن ھاكىمىيەت تۈگەشكەي» دېيىلگەن. قەدىمكى زاماندا ياشىغان دانىشمەن ھۆكۈمرانلار دۆلەتنى تۈزەش ئۈچۈن خەلق ئاممىسىنى قولغا كەلتۈرۈش لازىملىقىدەك بىر ھەقىقەتنى ئەنە شۇنداق چۈشەنگەن يەردە، بىز ئۇنى شۇنچىلىكمۇ چۈشەنمەسلىك بولامدۇق؟

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» تە، ئەمەلدار بولغان كىشىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە شەرتلىرى ھەققىدە توختىلىپ، ئۇنى جاسارەتلىك، ئەقىللىك، بىلىملىك بولۇشتىن تاشقىرى ئەڭ مۇھىمى پەزىلەتلىك بولۇش، پاك-دىيانەتلىك بولۇش، ئۇياتچان بولۇش، ھايالىق بولۇش، كۆزى توق بولۇش قاتارلىقلارغا تۈگۈنلەيدۇ، ھۆكۈمرانلارنىڭ جەمئىيەتنىڭ كېسىلىنى داۋالايدىغان دوختۇر ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، ھۆكۈمرانلارنىڭ تىلىنىڭ چىن-راست ۋە كۆڭلىنىڭ تۈز بولۇشىمۇ ئۇنىڭدىكى مۇھىم ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بىرى ئىدى. بىر ئەمەلدار ئۈچۈن كەچۈرگىلى بولمايدىغان ئەڭ چوڭ گۇناھ يالغانچىلىق، كۆز بويامچىلىق، ئىچى-تېشى

سىردەك بولالماسلىق. بىر جۈملە سۆز بىلەن ئېيتقاندا ئەگرىلىك بولۇپ، جاھاننىڭ ھەممە ئىشلىرى شۇنچىلىك بىلەن بۇزۇلدۇ.

شۇنى بىلىش كېرەككى، ھوقۇق قانچە چوڭ بولسۇن، ئارقا تىرەك قانچە چىڭ بولسۇن، بۇنداقلار ئەڭ ئاخىرىدا بەربىر جازاغا ئۇچرىماي قالمايدۇ، بۇزۇق، يامان ئىشلارنى قانچە كۆپ قىلسا، ئۇنىڭ جازاسى شۇنچە ئېغىر بولىدۇ. بۇنى ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ چىرىكلىشىپ مۇنقەرز بولۇش تارىخى ئىسپاتلىغان. ئۇلار مەيلى ئىشتىنىڭ قارنىغا كىرىۋالسۇن، مەيلى ھوقۇقىنىڭ قانتىغا مىنىۋالسۇن مەغلۇبىيەتتىن ئىبارەت قىسمەتنىڭ ئۆز بېشىغا كېلىشىدىن قۇتۇلۇشى مۇمكىن ئەمەس. گەرچە بۇنداقلار كۆپىنچە ھاللاردا دەسلەپتە «مۇۋەپپەقىيەت» كە ئېرىشكەندەك قىلسىمۇ ئاخىر بېرىپ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ. خەنزۇلاردا «كىم ئەڭ ئاخىرىدا كۈلسە، شۇ ياخشى كۈلگەن بولىدۇ» دېگەن گەپ بار. بۇنداقلارنىڭ دائىم داخىل بولىدىغىنى ئالدىدا كۈلۈش، كېيىن يىغلاش، ئالدىدا لەززەتلىنىش، كېيىن قۇسۇش، شۇڭا ئۇلار مەغلۇبىيەتچىلەردۇر.

قەدىمكى يۇناننىڭ ئىستىلىستىكاشۇناسى راڭجاناس (مىلادى 213 — 273-يىللار): «بايلىقتا بولغان ھېرىسمەنلىك (ئاۋۋەتتە كۆپچىلىك ھەممىدىن بەك مۇشۇ كېسەلگە [illegible] بولۇۋاتىمىز)، راھەت-پاراغەتكە بولغان ھېرىسمەنلىك بىرى، ئۇنىڭ قولىغا ئابلاندۇرۇپ قويۇۋاتىدۇ. ئۇ، يۇتاۋۇل جىسمىمىز ۋە روھىمىزنى ھالاكەت گىردابىغا ئىتتىرمەكتە. بايدىخورلۇق بىر خىل ساقايماس كونا كېسەلدۇر. ئۇ، ئادەمنى ئىبلاسلاشتۇرىدۇ ۋە رەزىللەشتۈرىدۇ. راھەت-پاراغەتكە بولغان ھېرىسمەنلىك بولسا تېخىمۇ شۇنداق. ئۇمۇ ئادەمنى ئوخشاشلا ئىنتايىن شەرمەندە قىلىدۇ. ئۇ — دورا بىلەن داۋالاپ ساقايتقىلى

بولمايدىغان كېسەلدۇر» دېگەنىدى(19). XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ياشىغان فرانسىيىلىك خىيالىي كوممۇنىزمچى مۆللىر: «مەن دۇنيادا گۇناھ دەپ تونۇغان بىردىنبىر نەرسە ئاچكۆزلۈكتۇر. ئۇنىڭدىن باشقا بارلىق گۇناھلارنىڭ ھەممىسى نېمە دەپ ئاتىلىشىدىن قەتئىينەزەر مۇشۇ بىر گۇناھنىڭ ئوخشىمايدىغان شەكىل، ئوخشىمايدىغان دەرىجىدە ئىپادىلىنىشىدۇر» دېگەنىدى.(20) يەنە يۇناننىڭ ماتېرىيالىستىك پەيلاسوپى ھېراكلىت، بەخت، ھۇزۇر-ھالاۋەتنىڭ لەززىتىنى تەننىڭ راھىتى بىلەن ئۆلچەيدىغان كىشىلەرنى قاتتىق مەسخىرە قىلىپ: «بەخت تەننىڭ خۇشاللىقى ئىچىدە بولىدىغان بولسا، ئۇنداقتا كالىنىڭ قورساق تويغۇزۇش ئۈچۈن بىر باغلام چۆپ تاپقان چېغىنى بەخت دېيىش كېرەك» دېگەنىدى(21). ئۇيغۇر خەلقىنىڭ XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرى XIX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياشىغان تەرەققىيپەرۋەر شائىرى ئېمىر ھۈسەيىن سەبۇرى «تەرجىئ بەند» ناملىق شېئىرىدا، ئالەمنىڭ ۋاپاسى يوقلۇقىدىن، ئۆمرىنىڭ مەڭگۈ ئەمەسلىكىدىن، پادىشاھ، ئالىم، سوپى - زاھىد، ھاجى، بەگ، مىڭبېشى، كاتىپ، سودىگەر قاتارلىق سەككىز خىل تەبىقىنىڭ تەمەگۈي-ئاچكۆزلۈكىدىن كىنايە ۋە دەلىللەر كەلتۈرۈپ قاتتىق شىكايەت قىلغان(22). بۈگۈنكى كۈندە ياشاۋاتقان كىشىلەر مانا بۇلارنىڭ نەسىھەتلىرىدىن قانداق ئىشلارنى قىلسا بولىدىغانلىقى، قانداق ئىشلارنى قىلسا بولمايدىغانلىقىنى بىلىۋېلىشى، قورساقنىڭ ئىختىيارىغا بېرىپ ئابرويىنى قوشۇپ يەۋەتمەسلىكى كېرەك.

دۆلىتىمىز سوتسىيالىستىك دۆلەت، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى شۇنىڭدەك ئۇنىڭدا خىزمەت قىلىدىغان خادىملار خەلقنىڭ چاكىرى تۇرۇقلۇق، يەنە نېمە ئۈچۈن چىرىكلىشىش كېلىپ چىقىدۇ؟

بۇ مەسىلە ھەققىدە ئېلىمىزنىڭ ئاساسىي قانۇن ئىلمى بويىچە ماگىستىر چېڭ گوياۋ بىلەن پروفېسسور گۇڭ شاگىرۇينىڭ چىرىكلىشىش مەسىلىسى ئۈستىدە قىلىشقان سۆھبىتى جاۋاب بېرىدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە بۇنىڭ سەۋەبلىرى تۆۋەندىكىچە:

1. فېئوداللىق ئىدىيىۋى كۆز قاراشنىڭ بارغانسېرى ئېغىرلىشىپ كېتىشى. مەسىلەن، «ھوقۇق بولسا ھەممە بولىدۇ»، «ھوقۇق ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ»، «ھوقۇق ھەممىنى بەلگىلەيدۇ»، «جازا مەنسەپدارلارغا راۋا ئەمەس»، «كۈچىزى رىسالىسى بىلەن جاھاننى ئۈگىتىشلى بولىدۇ» دېگەندەك ئوخشاش ئىدىيىۋى ئېقىملارنىڭ يامراپ كېتىشى قولىدا ھوقۇقى بار كىشىلەرنى كۆرەڭلەپ خۇدىنى بىلمەيدىغان قىلىپ قويىدى. ئۇلار ماددىي ئەشيا بىلەن ھوقۇققا بولغان ئىشتىھا تەلەپلىرىنى ئارىلاشتۇرۇپ، بارچە ۋاستىلەرنى ئىشقا سېلىپ ھوقۇقتىن پايدىلىنىپ پايدا ئالدى. شۇڭا بۇ كۆز قاراشلارنى بۇزۇۋەتمەي تۇرۇپ، تۈزۈلگەن ھەرقانچە دانا بولغان تەدبىرلەر (قانۇن تۈزۈش تەدبىرلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) نى نوقۇل ھالدا ھەرقانچە تەكىتلىگەن بىلەنمۇ ھۆكۈمەت ئىشىدا پاك بولۇش تۈزۈمىنىڭ قۇرۇلۇشى ئويدان ئۈنۈم بەرمەيدۇ.

2. تۈزۈمنىڭ مۇكەممەل بولماسلىقى. ئېلىمىزدە پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى، كان-كارخانىلاردىكى رەھبەرلىك ئورگانلىرىدا مۇكەممەل بولغان مەمۇرىي قائىدە - قانۇنلار ھەم قاتتىق بولغان شەخسلەرنىڭ مەسئۇلىيەت تۈزۈملىرى، بىر - بىرىنى نازارەت قىلىدىغان مېخانىزملار كەمچىل. ھۆكۈمەت خىزمىتىنى جان بېقىشنىڭ بىر خىل دەسمايىسى دەپ قارايدىغانلار كۆپ، خەلقپەرۋەرلىكنى دۆلەتكە سادىق بولۇشنىڭ ئىپادىسى دەپ قارايدىغانلار ئاز، خادىملارنىڭ كەسپىي ئەخلاقى ۋە قانۇن ئېڭى تۆۋەن.

3. ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئەندىزىسىنىڭ جاھىللىق بىلەن يىلتىز تارتىپ ئادەت كۈچىگە ئايلىنىپ كېتىشى. ئېلىمىز نەچچە مىڭ يىللىق فېئودال مۇستەبىتلىك مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنىڭ تەسىرى كۈچلۈك بولغان دۆلەت بولۇپ، ھازىرقى زامان ئىدىيىسى بىلەن تەربىيىلەنمىگەن، شۇڭا بەزىلەر «مۇناسىۋەت ئىلمى»، «ئارقا ئىشىكتە مېڭىش»، «ئەمەلدار سودىگەر»، «ئەمەل تار مەھكىمچىلىكى»، «ئومۇم بىلەن خۇسۇسىينى ئايرىماسلىق»؛ «ئومۇم بىلەن خۇسۇسىي بىر گەۋدە بولۇپ دۆلەت باشقۇرۇش كۆز قارىشى»، «چوڭ دۆلەت تار مەھكىمچىلىكى» قاتارلىقلارنى ئەنئەنىۋى ئەڭگۈشتەر دەپ بىلىدۇ. نەتىجىدە مۇشۇنداق سىياسىي مەدەنىيەت ئەندىزىسى ئاستىدا ھوقۇقى بار كىشىلەر جەزمەن چىرىكلىشىدۇ. «دۆلەتمەن ئەيش-ئىشرەتلىك تۇرمۇش» ئۆتكۈزۈشنى «نومۇس» دەپ بىلمەيدۇ. ئەكسىچە «شەرەپ» دەپ ھېسابلايدۇ (23).

نۆۋەتتە «پاكلىق قۇرۇلۇشىدىكى قانۇن مەسىلىلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» ئېلىپ بېرىش XX ئەسىرنىڭ 90-يىللىرىدا خەلقئارا ۋە ئېلىمىزدە يۈز بەرگەن زور ئۆزگىرىش ۋە مالىمانچىلىقلاردىن كېيىن ئېلىمىزدىكى سىياسىيونلار ۋە قانۇنشۇناسلار چوڭقۇر تونۇپ يەتكەن ھەم يېتىۋاتقان بەۋقۇلئاددە سىياسىي ئەھمىيەتكە ئىگە زور ئىشقا ئايلانماقتا.

رېئاللىقتىن ئېيتقاندا، پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ بەزى كونكرېتنى تۈزۈملىرىدە ئاز بولمىغان ئىللەت ساقلانماقتا. ئۇنىڭ ئاساسىي ئىپادىلىرى: ھوقۇقنىڭ بەك مەركەزلىشىپ كېتىشى، بىرۆكراتلىقنىڭ ئېغىر بولۇشى، پارتىيە ئىچىدىكى دېموكراتىك تۇرمۇشنىڭ نورمالنى بولماسلىقى، فېئوداللىق ئىدىيە تەسىرىنىڭ تازىلىنىپ بولۇنمىغانلىقى، ئائىلە باشلىقلىق تۈزۈمىنىڭ مەۋجۇت بولۇشى، كادىرلارنىڭ رەھبەرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەشنىڭ

باقۇۋەندىلىكى، ھەرخىل ئىمتىيازلارنىڭ ساقلىنىپ تۇرۇشى قاتارلىقلار. بولۇپمۇ ھوقۇقنىڭ شەخسىگە مەركەزلىشىپ كېتىشى بەك ئېغىر. پۈتۈن دۆلەتنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى «ئادەم بىلەن تۈزەش» نىڭ تەسىرىگە قاتتىق ئۇچرىغان.

1945-يىلى خۇاڭ يەنپېي ئەپەندى يەنئەندە ماۋجۇشىغا: تارىختا نۇرغۇنلىغان ھاكىمىيەتلەر دەسلەپتە ناھايىتى تېز گۈللىنىپ كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا چىرىكلىشىپ مۇنقەرز بولغان ھەم بۇ تارىختا بىر دەۋرلىنىپ تۇرۇشنى پەيدا قىلغان. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى قانداق قىلىپ بىرەر يېڭى يول تېپىپ «تۇساتتىن گۈللىنىپ كېتىش» ۋە «تۇساتتىن يوقىلىپ كېتىش» تىن ئىبارەت دەۋرلىنىپ تۇرۇشنىڭ ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇلالايدۇ؟ دېگەن كەسكىن مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ماۋجۇشى ئۇنىڭغا جاۋاب بېرىپ، بىز ھازىر يېڭى يول تاپتۇق، بىز بۇنداق دەۋرىيلىكنىڭ ئىسكەنجىسىدىن چىقالايدىغان بولدۇق. بۇ يېڭى يول — دېموكراتىيىدۇر. ھۆكۈمەتنى خەلققە نازارەت قىلدۇرساقلا، ھۆكۈمەت ئاندىن بوشىشىپ كەتمەيدۇ. پەقەت ھەممە كىشى قوزغىلىپ مەسئۇلىيەتچان بولغاندىلا، ئاندىن ھۆكۈمىتىمىز مۇنقەرز بولمايدۇ، دېگەن (24). ئېلىمىزنىڭ ئەمەلىيىتى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، رەھبەر بولغان كىشىنىڭ ئىدىيىسى تەرەققىيپەرۋەر، دېموكراتىك ئىستىلى ياخشى بولغان چاغدا سىياسىي ۋەزىيەت جانلىق، جۇشقۇن بولىدۇ. ئىدىيە ۋە ئىستىلدا ئۆزگىرىش بولۇپ ھەتتا ئۆز ئالدىغا بېشىمچىلىق قىلغان چاغدا جانلىق، جۇشقۇن ۋەزىيەت يوقىلىدۇ. بەزى ئومۇملۇققا تەسىر كۆرسىتىدىغان چوڭ-چوڭ سىياسەتلەر كۆپىنچە ھاللاردا رەھبەرلىك قىلغۇچىنىڭ ئىرادىسىنىڭ ئۆزگىرىپ كېتىشى بىلەن تەڭلا ئۆزگىرىپ كېتىشى مۇمكىن. شۇڭلاشقا «ئادەم بىلەن تۈزەش» نى ئاستا-ئاستا «قانۇن بىلەن تۈزەش» كە ئالماشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ.

ئېلىمىزدە چىرىكلىك ھادىسىلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىنى فېئودالىزمنىڭ مەرەزلىرى، بۇرژۇئازىيە ئىدىيىسىنىڭ تەسىرى، يېڭى - كونا تۈزۈملەرنىڭ ئالمىشىپ تۇرۇشى ۋە قانۇن-تۈزۈملەرنىڭ مۇكەممەل بولماسلىقى قاتارلىق سەۋەبلەرگە باغلاپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن.

ئەگەر پرولېتارىيات پارتىيىسى ئۆزى ھاكىمىيەتنى قولغا كىرگۈزۈپ بولغاندىن كېيىن ئۆزى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن قانۇن-نىزاملارغا ئەمەل قىلمىسا، ھاكىمۇتلەقلىك قىلسا، قولىدىكى ھوقۇقلىرىنى ھېچقانداق قانۇننىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغان چەكسىز نەرسىگە ئايلاندۇرىۋالسا، ئۇ ھالدا بۇ سىياسىي ھوقۇقنىڭ تولىمۇ مەركەزلىشىپ كېتىپ، سوتسىيالىستىك دۆلەتلەردە ھوقۇقنى چەكلەش مېخانىزمىنىڭ مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرالماسلىقىنى ۋە تەرەققىي قىلالماسلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان بىردىنبىر ئىدىيىۋى مەنبە بولۇپ قالىدۇ.

ھازىر ئېلىمىزدىكى مەشھۇر قانۇنشۇناسلار «مۇتلەق چەكلىمىگە ئۇچرىمايدىغان ھوقۇق مۇتلەق چىرىكلىشىدۇ» دەپ قاراشماقتا. ئەنگلىيىنىڭ XIX ئەسىردىكى داڭلىق تارىخشۇناسى ئاكتون «نازارەتنى قوبۇل قىلمايدىغان ھوقۇق مۇقەررەر ھالدا ھاكىمىيەت بېشىدىكىلەرنىڭ چىرىكلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ» دېگەنىدى (25). فىرانسىيىنىڭ XVIII ئەسىر ئويغىنىش دەۋرىدىكى مۇتەپەككۇرى مونتېسكيۇ: «ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرىۋالغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ھوقۇقنى ئاسانلا قالايمىقان ئىشلىتىدۇ. بۇ — ئەبەدىلئەبەد قىل سىغمايدىغان بىر تەجرىبىدۇر. شەيئىلەرنىڭ خاراكتېرىدىن ئالغاندا، ھوقۇقنى قالايمىقان ئىشلىتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ھوقۇقنى چوقۇم ھوقۇق بىلەن چەكلەش كېرەك» دېگەنىدى (26). بۇ ھەقىقەتنى جۇڭگودىن تارتىپ چەت ئەللەرگىچە، قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە بولغان سىياسىي تەرەققىيات تارىخىنىڭ ھەممىسى ئىسپاتلىغان.

شۇڭلاشقا، مۇكەممەل بولغان نازارەت سىستېمىسىنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، چىرىكلىك قىلمىشلىرىنى تەشكىلىي جەھەتتىن يوق قىلىپ، كېيىنكىلەرگە مەرەز قالدۇرماسلىق لازىم. سوتسىيالىستىك دۆلىتىمىز تېخى شۇنداق قىلىشى كېرەك.

ھاكىمىيەت تەشكىلىنى بىر ماشىنا دېسەك، بىزنىڭ بۇ ماشىنىمىز ناھايىتى يوغان، ئۇنىڭدا ئۇنىڭ ھەرىكىتىنى چەكلەش مېخانىزمى بولمىسا، ئۇ ماشىنىنى ھەرقانچە تورمۇز قىلغان بىلەنمۇ توختىمايدۇ. شۇڭا چىرىكلىشىش ھادىسىلىرى بولۇپ تۇرىدۇ. چىرىكلىشىش ھادىسىلىرى چەكلىمىگە ئۇچرىمايدىغان ھوقۇقنىڭ سىرتقى شەكلىدىن ئىبارەت.

ھازىر مۇنداق بىر ئومۇمىي قاراش بار. يەنى ئۇ بولسىمۇ، كۆپچىلىك بىردەك، چىرىكلىشىشنى چەكلەشنىڭ مۇھىم بىر ھالقىسى ئېلىمىزنىڭ مەمۇرىي نازارەت قىلىش ۋە قانۇن-تۈزۈمنى تەپتىش قىلىش ئورگانلىرىنى ئورنىتىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشتە دەپ قاراشماقتا. نۆۋەتتە رېۋىزىيە مىنىستىرلىكىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى، سودا ئورگانلىرىدا مەمۇرىي سوت كوللېگىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشى، پارتىيىدە ئىنتىزام تەكشۈرۈش ئورگانلىرىنىڭ كۈچەيتىلىشى ئېلىمىزنىڭ قانۇن-تۈزۈم قۇرۇلۇشىدا كىشىنى خۇشال قىلىدىغان بىر قەدەم تاشلىدى. ئەمدى مەسىلىنىڭ تۈگۈنى — مۇشۇ ئورگانلار ئۆزىنىڭ فۇنكسىيىلىك رولىنى ھەقىقىي ھالدا جارى قىلدۇرۇشتا.

تەپتىش مېخانىزملىرىنىڭ رولىنى ياخشى جارى قىلدۇرۇش كۆپ تەرەپتىكى ئامىللارغا باغلىق. چەت ئەللەرنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك تەجرىبىلىرىگە قارىغاندا، مۇنداق ئۈچ جەھەتتىكى ئىش ئوبدان ئىشلىنىشى لازىم. بىرىنچى، نازارەت قىلىش، تەپتىش قىلىش ئورگانلىرى مۇستەقىل بولۇشى كېرەك. تۈزۈمدىن تارتىپ كونكرېتنى ئىش نورمىلىرىنىڭ ئورۇنلىنىشىغىچە بولغان ھەممە ئۆتكەللەردە تەپتىش مېخانىزمىنىڭ تەپتىش

قىلىش ھوقۇقى مۇستەقىل يۈرگۈزۈلۈشكە كاپالەتلىك قىلىنىشى كېرەك. تەپتىش قىلىش ھوقۇقى ھەرقانداق مەمۇرىي ئورگان، ئىجتىمائىي تەشكىلات ھەم شەخسلەرنىڭ ئارىلىشىشىغا ئۇچرىماسلىقى كېرەك. ئىككىنچى، رىغبەتلەندۈرۈش ئامىللىرى بولۇشى كېرەك. بۇ — نازارەت قىلىش مېخانىزمىنى تېخىمۇ ئۈنۈملۈك، تېخىمۇ ئۇزۇل-كېسىل ھەرىكەتكە سالالايدۇ. چۈنكى، «نازارەت قىلىش» — ئەسلىدە بىر خىل «كۈچ چىقىرىپ تۇرۇپمۇ ياخشى ئاتاققا ئېرىشكىلى بولمايدىغان»، پەقەتلا باشقىلارنىڭ ئەيىب-نۇقسانلىرىنى ماراپلا يۈرىدىغان خىزمەت. نازارەتچىلىك ۋەزىپىسىنى ئورۇندايدىغان ئورگان ۋە خادىملاردا يۈكسەك ئابروي ۋە چوڭ ئىمتىيازلار ئالدىدىمۇ قورقمايدىغان ھىممەت بولمىسا، ئۆزىنىڭ خۇسۇسىي ئىشلىرى ۋە پايدا-مەنپەئەتىنىڭ غېمىنى يېيىش بىلەن بولۇپ كېتىدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقىپ، خىزمەتتە قەتئىي بولماسلىق، ئىش بېجىرگەندە ئالدى-ئارقىسىغا قاراپ ئىش كۆرۈش، ھەتتا پرىنسىپنى تاشلاپ سودا قىلىش كېلىپ چىقىدۇ، بۇنداق ئەھۋال نازارەت قىلىنىۋاتقان ئوبيېكت چوڭ ھوقۇق ۋە زور ئابرويغا ئىگە بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئەھۋال ئاستىدا تېخىمۇ شۇنداق بولىدۇ. شۇڭلاشقا نازارەت مېخانىزملىرى ئېنچىكە مۇۋاپىق مىقداردا رىغبەتلەندۈرۈش ئامىللىرى ئارىلاشتۇرۇلۇشى كېرەك. بۇنداق قىلىشنىڭ ئۇنىڭ ئىناۋىتىنى كۆتۈرۈشتە رولى ناھايىتى چوڭ بولىدۇ. ئۈچىنچى، ئىمتىيازغا قارشى ئىمتىياز بولۇشى كېرەك. نازارەت قىلىش ئورگانلىرىنىڭ نازارەت قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۈنۈملۈك ئورۇندىشى ئۈچۈن يۇقىرىدىكى ئىككى تۈرلۈك ئاكتىپ ئامىلدىن باشقا يەنە نازارەت قىلىش ئورگانلىرى ۋە ئۇنىڭ خادىملىرى يامان بۇزۇقلارنىڭ ياكى قولىدا ھوقۇقى بار ئالاھىدە كىشىلەرنىڭ زەربە بېرىشى ياكى ئۆچ ئېلىشىغا ئۇچرىماسلىقى ئۈچۈن قانۇن تەرىپىدىن قوغدىلىشى كېرەك. ئەكسىچە بولغاندا، دۆلەتنىڭ

ۋەھى بىلەن دىنىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلىش ۋە ئۇنىڭغا بىلىپ ئەمەل قىلىشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، دېگەن كۆز قاراشتا تۇرۇپ بىر تەرەپ قىلىنغاندۇر.

ئىككىنچى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە غەرب قانۇنشۇناسلىرىنىڭ قانۇن ئىدىيىلىرىدىن پەرقى

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنشۇناسلىق ئىدىيىسىدە قاراخانىلار سۇلالىسىدىن سەل- پەل بۇرۇنراق ئۆتكەن ئىلىمىزدىكى فېئوداللىق سۇلالە — تاڭ سۇلالىسى ۋە ئۇنىڭ ئالدى - كەينىدىكى سۇلالىلەرنىڭ قانۇن شەرھلىرىدىن تۈپتىن پەرقلىق بولغان بىر ئىدىيە روشەن ھالدا كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇ بولسىمۇ «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دېگەن جاراڭلىق خىتابتۇر. تاڭ سۇلالىسى قانۇنىدا، دۆلەت پادىشاھلىرىنىڭ تۇغقانلىرى، ئاقسۆڭەكلەر، ئەمەلدارلار، تۆرىلەر قانۇنغا خىلاپلىق قىلسا، «ئون جىنايەت»نىڭ دائىرىسىگە كىرمىسىلا ئۇلارغا ۋەزىپىسىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكى، مەرتىۋىسىنىڭ يۇقىرى ياكى تۆۋەنلىكى بويىچە «ئېتىبار بېرىش»، «مۇراجىئەت قىلىش»، «كېمەيتىش»، «ساقىت قىلىش» ئۇسۇلى ئارقىلىق كەڭچىلىك ئىمتىيازىغا ئېرىشىدىغانلىقى بەلگىلەنگەن. ئادەتتىكى ئەمەلدارلار قانۇنغا خىلاپلىق قىلسا «ئەمەلىگە سۇندۇرۇش»، «يىل تۆلەپ ساقىت قىلىش»نى جازانىڭ ئورنىغا قويغان، ئۇ قانۇن ئېگىز-پەس، خوجايىن-قۇل، ئەزىز-خار، ئەر-ئايال دەيدىغان دەرىجە مۇناسىۋەتلىرىنى ئاشكارا قوغدىغان. «قۇتادغۇبىلىك»تە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىدىيىلەردە ئۇنىڭغا ئوخشىغان دەرىجە پەرقلىرىنى ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. ئەكسىچە دەرىجىچىلىككە ۋە تۆرىچىلىككە قارشى تۇيۇلغان «ھەممە ئادەمنىڭ قانۇن ئالدىدا باراۋەر» بولۇشى لازىملىقى توغرىسىدىكى ئىلغار بىر ئىدىيە يالتىراپ تۇرىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە قۇل بىلەن بەگنىڭ قانۇن ئالدىدا باراۋەر بولالماي قېلىشىغا مۇتلەق يول قويۇلمىغىنىغا ئوخشاش، ئۇنىڭ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان ھەربىي ئىدىيىسىدە يەنە، دۆلەت مۇداپىئەسىنىڭ تۈۋرۈكى بولغان ئارمىيىدىكى ئەسكەرلەرنى ئۆز ئىختىيارلىقىنى ئاساس قىلىپ ھەربىي سەپكە چاقىرماي، پۇقرالارنى قاقشىتىپ مەجبۇرىي تۇتۇپ كېلىشكە ياكى پۇلغا سېتىۋېلىپ ھەربىي قۇل قىلىپ ئىشلىتىشكە ئوخشاش ئادالەتسىز بولغان يوللار ئارقىلىق ھەربىي قوشۇننى تەشكىللىشكە چەك قويۇلغان.

تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، قاراخانىلارنىڭ ئارمىيىسى مۇنداق تۆتكە بۆلۈنەتتى: بىرىنچى، ساراي مۇھاپىزەتچىلىرى؛ ئىككىنچى، خاس ئارمىيە؛ ئۈچىنچى، خاندان ئەزالىرى بىلەن ۋالىيلارنىڭ ۋە باشقا دۆلەت خادىملىرىنىڭ ئەسكەرلىرى؛ تۆتىنچى، دۆلەتكە تەۋە چىگىل، قارلۇق، ئوغراق ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ تەشكىلاتلىرىغا مەنسۇپ ئەسكەرلەر. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرىنچى خىلدىكى ساراي مۇھاپىزەتچىلىرى ئىچىدە ھۆكۈمدار ۋە مۆتىۋەرلەرگە تەۋە «غۇلام»لارنىڭ سېتىۋېلىنىدىغانلىقى، شۇنداقلا ئۆزلىرىنىڭ خىزمەتچىسى ھەم مۇھاپىزەتچىسى سۈپىتىدىلا ئىشقا سېلىنىدىغانلىقى ئېنىق(28). لېكىن دائىملىق ئارمىيە تۈرى بولغان خاس ئارمىيە ۋە باشقىلاردا بولسا، ئەسكەرلەرنى قۇللارنى سېتىۋېلىش يولى بىلەن ياكى مەجبۇرىي تۇتقۇن قىلىش يولى بىلەن تولۇقلىغانلىقىغا ئائىت مەلۇماتلار يوق. تارىخىي قەيتلەرگە قارىغاندا، تۈرك ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇرقۇن دەريا ۋادىسىدا قۇرغان دۆلەتلىرى ھەربىي تەشكىلات خاراكتېرىدىكى دۆلەتلەر ئىدى. ھەربىي ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ ئەسكىرىي ئىشلار توغرىسىدىكى ئىدىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇۋاتقان چاغدا

«قاراخانىلارنىڭ مۇنتىزىم ھەربىي قوشۇنى بولۇپ، قوماندان سۇ باشى، ئەسكەر سۇ دەپ ئاتىلاتتى. قاراخانىلار ھەربىي مەجبۇرىيەت قانۇنىنى يولغا قويغان، ئۇلار ئۆزىگە قاراشلىق جايلاردىكى خەلقتىن قانۇن بويىچە ئەسكەر قوبۇل قىلاتتى.»[29]

بۇ خىل چاقىرىققا بىنائەن ئەسكەر ئېلىش تۈزۈمى قاراخانىلار سۇلالىسى بىلەن زامانداش بولغان سۇڭ سۇلالىسىنىڭ «ئەسكەرلىككە مەجبۇرىي تۇتۇش تۈزۈمى» دىن ئۆزگىچە ئىدى.

تارىخىي قەيتلەرگە ئاساسلانغاندا، ئېلىمىزنىڭ شىيا، شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى (قىسقارتىلىپ ئۈچ دەۋر دېيىلىدۇ) دەۋرىدە «يۇقىرا-ئەسكەر تۈزۈمى» يولغا قويۇلغان، بۇ تۈزۈمدە چېرىكلەر بىلەن تېرىقچى دېھقانلارنىڭ پەرقى يوق ئىدى. تىنچلىق چاغلاردا چېرىكلەر دېھقانچىلىق قىلاتتى، ئۇرۇش ۋاقتىدا جەڭگە باراتتى، جەڭ ئاياغلاشسا يەر تېرىيتتى. بۇنداق تۈزۈم 2000 يىل داۋام قىلغان. چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىگە كەلگەندە شياڭ ياڭنىڭ قانۇن ئۆزگەرتىشى بىلەن دۆلەتتە «چاقىرىققا بىنائەن ئەسكەر ئېلىش تۈزۈمى» يولغا قويۇلغان. ۋېي، شۇ، ۋۇ، شەرقىي جىن ۋە غەربىي جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئۇرۇشنىڭ ئاۋۇپ، چېرىكلەرنىڭ كۆپلەپ ئۆلۈپ كېتىشى بىلەن دۆلەتتە «ئەسكەرلىكنىڭ مىراس قېلىش تۈزۈمى» يولغا قويۇلغان. بۇنىڭدا ئەسكەر بولغان ئادەم ئۆمۈر بويى ھەربىي ۋەزىپە ئۆتەيتتى، ئۆلسە بالىسى، بالىسى ئۆلسە ئىنىغا سەپلىنەتتى، شۇنداق قىلىپ ئەسكەر بولۇش ئۆمۈرۋايەت ئەۋلادتىن ئەۋلادقا مىراس قالاتتى. سۈي، تاڭ دەۋرىدە «ئوردا چېرىك تۈزۈمى» سۇڭ دەۋرىدە «ئەسكەرلىككە مەجبۇرىي تۇتۇش تۈزۈمى»، يۈەن، مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە «ئەسكەرلىكنىڭ مىراس قېلىش تۈزۈمى» يولغا قويۇلغان. شىمالىي سۇلالىلەر

دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەلق ئارىسىغا تارقالغان «مۇلەن داستانى» دېگەن ناخشا ئەنە ئاشۇ «ئەسكەرلىكنىڭ مىراس قېلىش تۈزۈمى» ئۈستىدىن ئوقۇلغان شىكايەتنامىدۇر. ئۇنىڭدا مۇلەن ئاتلىق بىر قىزنىڭ ئەسكەرلىك مىراس قالغان بىر ھەربىي ئائىلىنىڭ قىزى بولۇپ، دادىسىنىڭ قېرىپ ئۆلەي دەپ قالغان ئەھۋال ئاستىدىمۇ چېرىك تىزىملاش دەپتىرىدىن ئىسمىنىڭ ئۆچۈرۈۋېتىلمىگەنلىكى ئۈچۈن ئەرەنچە ياسىنىپ دادىسىنىڭ ئورنىغا ئەسكەرلىككە بارغانلىقى ۋە ھاياتىنى چېرىكلەر ئىچىدە ئۆتكۈزگەنلىكى تەسۋىرلەنگەن. بۇنىڭدىن باشقا يەنە نۇرغۇنلىغان تارىخىي ھېكايىلەر بىزگە بىچارە كەمبەغەل بىقىمسىز كىشلەرنىڭ ۋە بالىلىرىنىڭ مەجبۇرىي ئەسكەرلىككە تۇتۇپ كېتىلگەنلىكى ھەققىدە مەلۇماتلار بەرمەكتە.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ھەربىي ئىشلار ئىدىيىسىدە مۇشۇنىڭغا ئوخشىغان ئەھۋاللارنى ياقلايدىغان بىرەر تەرەپنىڭ بارلىقىنى ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. بەلكى قاراخانىلار خاندانلىقىدىكى بەزى ھۆكۈمرانلار دەۋرىدە بەزى رايونلاردا يۈرگۈزۈلگەن ۋە يۈرگۈزۈلۈشكە تەمشىلىۋاتقان ئارمىيىنى پۇلغا قول سېتىۋېلىش يولى بىلەن تولۇقلاشقا ئۇرۇنىدىغان ئەھۋاللارغا قارشى قويۇلغان «ئالتۇن، كۈمۈش خەجلەپ قول سېتىۋالما، سېخىي بولۇپ خەزىنەڭدىكى مالنى تارات، ئەرلەر شۇ چاغدا ئۆز رازىلىقى بىلەن قېشىڭغا توپلىنىشاي ۋە ساڭا ساداقەت بولۇپ ياۋغا قىلىچ، بالتا ئۇرۇپ جەڭلەردە بولغاي.»[30] دېگەن مەردلىك، سېخىيلىك ۋە ئادىللىقنىڭ پۇرىقى كېلىپ تۇرىدىغان بىر خەلقچىللىق ئىدىيە گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ.

تارىختا ئۆتكەن ئاتاقلىق پەيلاسوپلاردىن ئارىستوتېل (مىلادىدىن ئاۋۋالقى 322 — 384-يىللار) بىلەن فارابى (مىلادى 870 — 950-يىللار) لار دۆلەت ۋە جەمئىيەت

تۇغرىسىدا نۇرغۇن ئاقىلانە كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ ئەمما ئۇنى ئۆزى ياشاۋاتقان مەۋجۇت جەمئىيەتنىڭ رېئال ئەھۋالى بىلەن بىرلەشتۈرەلمىگەن. شۇڭا ئۇلار ئارزۇ قىلىشقان «غايىۋى دۆلەت» تۇغرىسىدىكى تەسەۋۋۇرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشۇپ، بىر غايىۋى جەمئىيەتنىڭ ساماۋى ئوبرازىنى سىخېمىلاشتۇرۇپ چىققان. XVIII ئەسىر ئوتتۇرىلىرىدىكى فرانسىيىنىڭ مەشھۇر مۇتەپەككۇرى ۋە بۇرژۇئا دېموكراتچىسى رۇسسو «ئىنسانلار تەڭسىزلىكىنىڭ مەنبەسى ۋە ئاساسى ھەققىدە» (1755-يىل)، «ئىجتىمائىي پۈتۈم ھەققىدە» قاتارلىق مۇھىم ئەسەرلىرىدە كۆپ قېتىم قانۇننى شەرھلەپ، ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى تەڭسىزلىكنىڭ مەنبەسى ۋە ئۇنى تۈگىتىشنىڭ يوللىرى ئۈستىدە خېلى ئىزدەنگەن، ھوقۇق بىلەن قانۇننىڭ مۇناسىۋىتىنى چوقۇم توغرا بىر ياقلىق قىلىش لازىملىقىنى، خەلق چوقۇم قانۇننىڭ ئىجادچىسى بولۇش كېرەكلىكىنى، قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەمنىڭ باراۋەر بولۇش لازىملىقىنى، قانۇن ئىمتىيازنىڭ مەلۇم شەخسكە باقمىنىدە بولۇپ قېلىشىغا ھەرگىز يول قويماسلىقىنى، قانۇننى بۇيرۇۋازلىق بىلەن شەكىللەندۈرۈشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى، خەلقنىڭ قانۇننى بېكىتىش ھوقۇقىنىڭ بولىدىغانلىقىنى جاكارلىغان، ئەمما ئاخىرىدا قانۇن تۈزگۈچى كىشى چوقۇم باشقا دۆلەتتىن تەكلىپ قىلىپ ئەپكېلىنگەن «دانىشمەن كىشى» بولۇشى كېرەك، دېگەنتى تەرغىب قىلغان. دۇنيادا تۇنجى بولۇپ خىيالىي سوتسىيالىزمغا ئاساس سالغان ئەنگلىيىلىك خىيالىي سوتسىيالىزمچى توماس مور ئۆزىنىڭ 1516 - يىلى يازغان «ئۇتوپىيە» دېگەن كىتابىدا، ئۇتوپىيە ئارىلىدا، ئەمەلدارلىرى سايلام بىلەن بارلىققا كەلگەن، جەمئىيەت تىنچ، تەرتىپى ياخشى بولغان، ئۇرۇش، زوراۋانلىق تۈگىگەن، ئوغرى، قاراقچىلار يوقالغان، پۇقرالىرى كېچىسى ئىشىك تاقىماي

ئۇخلايدىغان، ئىستېمال بۇيۇملىرىنى ھەركىم ئۆز ئېھتىياجىغا قاراپ تەقسىم قىلىدىغان بىر كەلگۈسى غايىۋى جەمئىيەتنىڭ ئوبرازىنى سىزىپ چىققان. ئەپسۇسكى، ئۇلارنىڭ بۇ كۆز قاراش ۋە غايىلىرى ئىشقا ئاشمىغان. ئەمما يۈسۈپ خاس ھاجىپ بولسا، بىرىنچىدىن، ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ئارىستوتېل ۋە فارابىلاردەك ئارزۇ قىلىشقان «غايىۋى دۆلەت»لەرى ھەققىدە شېرىن چۈش كۆرمىگەن؛ ئىككىنچىدىن، رۇسسو ۋە توماس مورلاردەك باشقا ئەلدىن «دانىشمەن كىشى» تەكلىپ قىلىپ كېلىپ، ئادىل قانۇن تۈزدۈرۈپ چىقىشنى شۇنداقلا ئىشقا ئاشمايدىغان «ئۇتوپىيە»لىك خام خىيال دۆلىتىنى بارلىققا كەلتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلمىغان، ئەكسىچە، قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ «نۇشىرۋان ئادىل»ى بولۇپ، ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتكە بىۋاستە قاتناشقان، ئۆزى ياشاۋاتقان دۆلەتنىڭ رېئال تۇرمۇشىنى ئىنچىكە كۆزەتكەن، بۇزۇلۇشقا باشلاۋاتقان مەۋجۇت دۆلەت تۈزۈمىدىن ئۆزگىچە كېرەكلىك رېئال ئېلىپ ئۇنى ئۆزى تەتقىق قىلىۋاتقان قانۇنشۇناسلىق ئىلمىگە خام ماتېرىيال قىلغان، ئىجتىمائىي جەمئىيەتتىكى بارلىق بۇلغىنىشلارنىڭ ھەممە مەنبەلىرىنى ئىزدەپ تېپىپ، ئۇنى تىزگىنلەش، ئۆزگەرتىش، ئىسلاھ قىلىش شۇنىڭدەك قانۇن بىلەن قاتتىق باشقۇرۇشنىڭ پروگراممىسىنى تۈزۈپ چىققان.

ئۈچىنچى، «قۇتادغۇبىلىك» — موڭغۇللارنىڭ «چىڭگىزخان ياسىقى» بىلەن يەكەن — سەئىدىيە خانلىقى قانۇن-تۈزۈملىرىنىڭ بەرپا قىلىنىشىدا چوڭ رول ئوينىغان

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇيغۇرلارنىڭ قانۇنچىلىق تارىخىدا تۇنجى بولۇپ قانۇن ھەققىدىكى نەزەرىيىنى كۆپ تەرەپلىمە شەرھلەپ، بىر يۈرۈش سىستېمىلىق بولغان قانۇن ئارقىلىق تۈزەش تەلىماتىنى ياراتتى، ئۇنىڭ بۇ تەلىماتى ئەينى چاغدا

قاراخانىلار سۇلالىسى ۋە كېيىنچە موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى، شۇنىڭدەك يەكەن — سەئىدىيە خانلىقى قانۇنچىلىقىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە راۋاجلىنىشىغا ئاساس سالدى.

«قۇتادغۇبىلىك» — قاراخانىلار دەۋرى ئۈچۈنلا ئەمەس، ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردىمۇ، ئۇزۇنغىچە ئۆز تەسىرىنى ساقلاپ كەلگەن. چىڭگىزخانمۇ «قۇتادغۇبىلىك» كە تەقلىدەن «چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى» نى يازدۇرغانىدى (31).

مىلادى XII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدا ياشايدىغان موڭغۇللار ئۆزلىرىنىڭ مەشھۇر سەركەردىسى چىڭگىزخاننىڭ رەھبەرلىكىدە ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلىپ قۇدرەتلىك كۈچكە ئايلاندى. مانا مۇشۇ چاغدا ئۇلارنىڭ يازما قانۇنلىرى تەدرىجىي بارلىققا كەلدى. تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، چىڭگىزخان دەۋرىدە قانۇن، پەرمانلار «يازاق» (kazay)، «ياسا» (assay) ۋە «يازا» (azay) دەپ ئاتالغان بولۇپ، بەزى ھاللاردا «تۆرۈ» (Töru) دەپمۇ ئاتىلاتتى. لېكىن بۇ چاغدىكى قانۇن رەسمىي سىستېمىلىق قانۇن كودېكسىغا ئايلانمىغان بولۇپ، موڭغۇللارنىڭ ئادەت قانۇنى بولغان «يازاق» ۋە «تۆرۈ» لەر ئوگدايخان تەختكە چىققاندىن كېيىن ئاندىن رەسمىي رەتلىنىشكە باشلىدى، كېيىنچە تارىخىي كىتابلاردا «موڭغۇل ياسىقى» دەپ ئاتالدى. «موڭغۇل ياسىقى»، «تارىخىي مەنبەلەردە «بىلىك ياساق» ۋە «چىڭگىزخان ياسىقى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئېلىمىزنىڭ خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە ئېيتىلىشىچە، موڭغۇللار «ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىقىنى، ئۆزلىرىنىڭ مىللىي يېزىقى ئورنىدا قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئاندىن يازما قانۇنلىرى بارلىققا كېلىشكە باشلىغان» ئىدى (32). «يۈەن سۇلالىسىنىڭ مەخپىي تارىخى» دا قەيت قىلىنىشىچە، چىڭگىزخان شىجىر خۇتۇجۇنى زاروغاچ (سوتچى مەنىسىدە) لىققا تەيىنلەپ

«ئوغرى، بۇلاڭچى، ئالدامچى، ساختىپەزلەرگە جازا ھۆكۈم قىلىشقا ۋە پۇقرالارنىڭ ئائىلە، مال-مۈلۈكلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدىكى ئەرز-دەۋالىرىنى بىر ياقلىق قىلىش» قا قويغان ھەمدە «ھۆكۈم قىلىنغانلىكى ئىشلار قالدۇرۇلماي خاتىرىگە ئېلىنسۇن، كېيىنكىلەردىن ھەرقانداق كىشىنىڭ ئۇنى ئۆزگەرتىشكە رۇخسەت قىلىنمىسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈرگەن (33). «يۈەن سۇلالىسى تارىخى. گوباۋيۇنىڭ تەرجىمىھالى» دە، چىڭگىزخاننىڭ «بەش ماددىلىق قانۇن ئېلان قىلغان» لىقى ھەققىدە خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان (34).

لىن يۈنچىڭ ئەپەندىنىڭ 1936-يىلى 8-ئايدا «禹贡» (يۈگۇڭ) نىڭ 5-جىلد، 12-سانىدا ئېلان قىلىنغان «موڭغۇللارنىڭ ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىشىنىڭ سەۋەبلىرى» دېگەن ئەسىرىدە، موڭغۇللارنىڭ ئەسلىدە يېزىقى يوق بولۇپ، ياغاچقا بەلگە سېلىش ئارقىلىق خاتىرە تۇتىدىغانلىقى، مىلادى 1204-يىلى چىڭگىزخاننىڭ نايمانلارغا قىلغان جازا يۈرۈشىدە ئۇيغۇر زىيالىيسى تاتاتۇڭانى قولغا چۈشكەندىن كېيىن ئاندىن يېزىق ئىشلىتىشكە باشلىغانلىقى قەيت قىلىنغان. ئۇ ئەسىرىدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ موڭغۇللار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىشىنى «يۈەن سۇلالىسى تارىخى. تاتاتۇڭانىڭ تەرجىمىھالى» دىن باشلايدۇ. تاتاتۇڭا ئەسلىدە نايمان تۆرىسى تايانخاننىڭ تامغا تۇتقۇچى ئەمەلدارى بولۇپ، چىڭگىزخان نايمانلارنى مەغلۇپ قىلغاندا، ئۇ، چىڭگىزخان تەرىپىدىن قولغا چۈشكەن. كېيىن موڭغۇللارغا ھاكىمىيەتچىلىك ئىلمى (يەنى مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى) ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئۆگەتكەن.

«يۈەن سۇلالىسى تارىخى» نىڭ 124-جىلد — «تاتاتۇڭانىڭ تەرجىمىھالى» دا مۇنداق دېيىلگەن: «تاتاتۇڭا ئۇيغۇر بولۇپ، زېرەك، سۆزمەن ۋە ئۆز دۆلىتىنىڭ يېزىقىغا ناھايىتى پۇختا ئادەم ئىدى. نايمان تۆرىسى تايانخان ئۇنى

ئۇستاز، تۇتقان، ھەم ئالتۇن تامغىسىنى، پۇل ۋە ئاشلىق باشقۇرۇش قاتارلىق ئىشلارنى ئۇنىڭغا تاپشۇرغان. تەيزۇ (چىڭگىزخان) نايمانغا قوشۇن تارتىپ، ئۇنىڭ دۆلىتىنى مۇنقەرز قىلغان چاغدا، تاتاتۇڭا ئۆزى ساقلاۋاتقان تامغىنى ئېلىپ قاچقان، ئەمما ئۇزاق ئۆتمەي قولغا چۈشكەن. خان ئالىيلىرى ئۇنىڭدىن: تايانخاننىڭ پۇقرالىرى ۋە زېمىنى پۈتۈنلەي ماڭا قارام بولدى. تامغىنى ئەپقېچىپ نېمە قىلماقچىدىڭ؟ دەپ سورىغان. ئۇ، مېنىڭ ۋەزىپەم تامغىنى ساقلاش، ئۇنى ئۆلگۈچە ساقلايمەن، خوجايىنىمنى تېپىپ ئۇنى ئۆزىگە تاپشۇرىمەن. بۇنىڭدىن ئۆزگە غەرىزىم يوق، دەپ جاۋاب بەرگەن. بۇنىڭدىن خان ئالىيلىرىنىڭ كۆڭلى سۆيۈنۈپ، دىيانەتلىك، ۋاپادار ئادەم ئىكەنسەن، دېگەن ۋە ئۇنىڭدىن، تامغا نېمىگە ئىشلىتىلىدۇ؟ دەپ سورىغان. تاتاتۇڭا: پۇل ۋە ئاشلىقلارنى چىقىم قىلىش، ئەمەلدارلارنى ۋەزىپىگە تەيىنلەش قاتارلىق ھەممە ئىشلاردا پەرماننىڭ ئىناۋەتلىك بولۇشى ئۈچۈن تامغا بېسىلىدۇ، دەپ جاۋاب بەرگەن. ئۇ، خان ئالىيلىرىنىڭ دىتىغا يېقىپ قالغانلىقتىن ئالىيلىرى ئۇنى ئۆز يېنىدا ئېلىپ قالغان. شۇنىڭدىن كېيىن پەرمان ۋە يارلىقلارغا تامغا بېسىلىدىغان بولغان. خان ئالىيلىرى، تامغىنى يەنە شۇ تاتاتۇڭانىڭ ئۆزىگە تۇتقۇزغان. خان ئۇنىڭدىن يەنە، دۆلىتىڭلارنىڭ خېتىنى ئوبدان بىلەمسەن؟ دەپ سورىغان. تاتاتۇڭا ئوبدان بىلىدىغانلىقىنى ئېيتقان. كېيىن خان تەربىيىدىن ئۇنىڭغا پەرمان چۈشۈرۈلۈپ، شاھزادە-بەگزادىلەرگە دۆلەت تىلى (موڭغۇل تىلى) نى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىشنى ئۆگىتىش خىزمىتى تاپشۇرۇق قىلىنغان» [35].

يەنە بەزى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، «يۈەن سۇلالىسى مەخپىي تارىخى»دا قەيت قىلىنغان چىڭگىزخاننىڭ ئەجدادى ئەمەلدارى شىخىر خۇتوقۇ چىڭگىزخاننىڭ كىچىك چېغىدا ... ئالا قىلىۋالغان ئاتار بولۇپ، ئۇ، چىڭگىزخاننىڭ يارلىق

چۈشۈرۈشى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنى مەخسۇس ئۆگەنگەن. چىڭگىزخاننىڭ مۆھۈردارى تاتاتۇڭا (بەزى ماتېرىياللاردا تاش ئاتۇن دەپمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ) ئۇنىڭغا ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقىنى مەخسۇس ئۆگەتكەن [36].

بۇ موڭغۇللارنىڭ تارىخىدا بولسۇن مەيلى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدا بولسۇن، ئوخشاشلا تارىخي ئەھمىيەتكە ئىگە دەۋر بۆلگۈچ ۋەقە بولۇپ، ئەينى چاغدا يالغۇز ئېلىمىزنىڭ يۈەن سۇلالىسى تارىخىنى يۈتكۈچىلەرنىڭ دىققەت-ئېتىبارىنى قوزغاپلا قالماستىن، بەلكى دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭمۇ دىققەت-ئېتىبارىنى قوزغىغانىدى.

«موڭغۇل ياسىقى» نىڭ ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغانلىقى ھەققىدە تەخمىنەن مىلادى 1388 — 1450-يىللىرىغىچە ياشىغان ئەرەب تارىخچىسى ئىبن ئەرەبشاھ: «چاغاتاي ئادەملىرىدە (قەدىمكى) ئۇيغۇر يېزىقى دېگەن بىر خىل يېزىق بار. بۇ يېزىق موڭغۇللارنىڭ يېزىقى بولۇش سۈپىتى بىلەن ھەممىگە مەلۇم ... بۇ يېزىق بىلەن خىزمەتكە بەلگىلەش پەرمانلىرى، بۇيرۇقلار، خەت-ئالاقىلەر، غەزەللەر، تارىخ، ھېكايە شۇنىڭدەك چىڭگىزخاننىڭ ئەمىر-پەرمانلىرى يېزىلىدۇ. كىمكى بۇ يېزىقنى بىلسە، ئۇ خار بولمايدۇ» دېگەنىدى [37].

نېمىس شەرقشۇناسى بروككلمان [38] «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ۋېنا نۇسخىسىنى 1942-يىلى يازغان سەككىز قىسىملىق چوڭ كىرىش سۆزىنىڭ 2-قىسمى — «يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ‹قۇتادغۇبىلىك›» تە: «تارىخچى ئىبنى ئەرەبشاھ چىڭگىزخان زامانىسىدا موڭغۇللارنىڭ ئۇيغۇر يېزىقىغا ‹قۇتادغۇبىلىك› نامى بەرگەنلىكلىرىنى سۆزلىگىنىگە ئوخشاش، راشىدىننىڭ مەشھۇر ‹جامىئۇت تاۋارىخ› ناملىق كىتابىدىمۇ ‹چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى› دىن مەلۇمات بەرگەنلىكىنى

بىلمىز» دەيدۇ (39).

رۇس ئالىمى مىلئورانسكى، ھىندۇشاھ شەمسۇل كاتىپنىڭ «دەستۇرۇل كاتىپ فى تايىنىل مەراتىپ» ناملىق XIV ئەسىرگە ئائىت كىتابىدا، ئىلخانىلار دۆلىتىدە ئادالەت ئىشلىرىغا ئاساس بولغان «يارغۇچى» دەپ ئاتىلىدىغان «خەلق ھاكىمىيەتلىرى»گە ئائىت تەلىماتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر كىتابقا «چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى» دېگەن نامنىڭ بېرىلگەنلىكىنى كۆرگەندىن كېيىن، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسىرىنى موڭغۇللارغا مۇئەللىملىك ۋە كاتىپلىق قىلغان ئۇيغۇرلار ئارقىلىق موڭغۇللارنىڭ ئوقۇپ ئۆگەنگەنلىكىنى ۋە «يازغۇچىلار»-غا ئائىت تەلىماتنامىلەر توپلىمىغا بېرىلگەن «چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى» دېگەن ئىسىمنىڭ شۈبھىسىز يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» دېگەن كىتابىدىن كۆچۈرۈپ قوللىنىلغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى (40). ئەپسۇسكى، «چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى» دېگەن كىتاب دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلەلمىگەن. پەقەت تۆۋەندە تولۇق تېكىستى بىلەن بەرمەكچى بولغان بىر «پارچە»لا ساقلىنىپ قالغان، پەرىزىمىزچە، «چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى» دېيىلگەن كىتاب كۆپىنچە ئالىملار تەرىپىدىن «موڭغۇل ياسىقى» دەپ ئاتالغان «تۆرۈ» (قانۇن) لارنىڭ يىغىندىسى بولۇشى مۇمكىن.

«موڭغۇل ياسىقى» ھەققىدە تارىخچىلار خىلمۇ خىل پەرەز ۋە ھۆكۈملىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقانىدى. بەزىلەر ئۇنى موڭغۇللارنىڭ قانۇنى دېيىشكە بولمايدۇ، ئەڭ ياخشىسى ئۇنى موڭغۇللارنىڭ دىنىي ئېتىقاد قائىدىلىرى دېيىش كېرەك، دېسە، 1840 - يىلى مەشھۇر ئەسەر «تارىخىي رەشىدى»-نى پارسچىدىن ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلغان ئالىم ئېرسكىن (Erskine) ئۇيغۇرلارنىڭ «ئادەت قانۇنى» بولغان

«تۆرۈ» (Törü) نى «چىڭگىزخان قانۇنى» دەپ تەرجىمە قىلغان ھەمدە ئۇنى «قارىماققا بۆلەك توپلاپ رەتلەنگەن موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ تەييار چارىسى بولۇپ ... كۆپىنچىلىرى دەۋرىمىزگە رىۋايەت ھالىتىدە يېتىپ كەلگەن، ئەزەلدىن يېزىق ھالىتىدە بولغان ئەمەس» دەيدۇ. XVII ئەسىردە شەرەپىدىن ئەلى يەزدىنىڭ «زەپەرنامە» (تۆمۈرنامە) سىنى پارسچىدىن فرانسۇز تىلىغا تەرجىمە قىلغان پەتىس دېلاكروئىكس (Patis dela croixs) «موڭغۇل ياسىقى»نىڭ 22 ماددىسىنى خاتىرىگە ئالغان بولۇپ، ئۆزىنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇنىڭ يەنە نۇرغۇن ماددىلىرىنى خاتىرىلىۋالالمىغانىكەن (41).

ماراكەشلىك مەشھۇر مۇسۇلمان ساياھەتچىسى ئىبنى بەتۇتە «موڭغۇل ياسىقى» ھەققىدە توختىلىپ: «چىڭگىزخاننىڭ قانۇن - نىزاملىرى پۈتۈلگەن رىسالىلەر توپلىمى ‹ياساق› دەپ ئاتىلاتتى» (42) دېسە، XIII ئەسىردە ياشىغان ئىران تارىخچىسى ئەلائىددىن ئەتامەلىك جۇۋەينى چىڭگىزخاننىڭ قانۇنى ھەققىدە توختىلىپ: «تاتارلارنىڭ يېزىقى بولمىغانلىقتىن، ئۇ موڭغۇل بالىلىرىغا ئۇيغۇر يېزىقىنى ئۆگىنىش، مۇناسىۋەتلىك ياساق، پەرمان، بۇيرۇقلارنى خاتىرىگە ئېلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرگەن، بۇ خاتىرىلەر ‹ياساق› دەپ ئاتىلىپ چوڭ خاننىڭ خەزىنىسىدە ساقلىناتتى، ھەر بىر خان يېڭىدىن تەختكە چىققاندا، قوشۇنلارنى يۆتكەپ ئىشلىتىشكە توغرا كەلگەندە ياكى خاننىڭ دۆلەت ئىشلىرى كېڭەشى ئۆتكۈزۈلگەندە، ئۇلار بۇنى خەزىنىدىن ئاچىقىپ ئۇنىڭدا دېيىلگەن تەلىماتلار بويىچە ئىش قىلاتتى ھەمدە بەلگىلەنگەن ئۇسۇل-چارىلەر بىلەن قىسىملارغا ئورۇنلاشتۇرۇش ئېلىپ بېرىپ، ئايماق، ۋىلايەت ۋە شەھەرلەرنى زەبت قىلاتتى» دەيدۇ (43).

جۇۋەينىنىڭ بۇ مەلۇماتى «جامىئۇت تاۋارىخ»نىڭ ئاپتورى

راشىدىننىڭ «ئىلخانىلار خەزىنىسىدە ساقلانغان بىلىم كىتابى بار» لىقى توغرىسىدىكى قەيتلەر شۇنداقلا «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ «B. مۇقەددىمە» سىدە كۆرۈلگەن «مەشرىق پادىشاھى، ماچىنلارنىڭ بېگى، بىلىملىك، ئاقىل دۇنيا باخشىلىرىنىڭ ھەممىسى كىتابنى ئۆزىنىڭ قىلىپ، باشقىلارغا بەرمەي پۈتۈنلەي ئۆزلەشتۈردى ۋە خەزىنىلىرى ئىچىگە يوشۇردى. بۇ كىتاب ئادەملەرنىڭ بىر-بىرىگە مىراس قالدۇ، نادانلارغا بېرىلمەيدۇ. بۇ كىتاب پايدىلىقكى، زىيانلىق ئەمەس. بىراق كۆپچىلىك تۈركلەر ئۇنىڭ مەنىسىنى ئۇقمايدۇ» (44) دېگەن قەيتلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇلسا، «موڭغۇل ياسىقى» نىڭ ياكى مۇنداقچە ئېيتقاندا «چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى» دېگەن كىتابنىڭ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» دېگەن ئۇلۇغ ئەسىرىنىڭ بىۋاستە تەسىرى بىلەن مەيدانغا كەلگەنلىكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «ئادالەت» نى ئۆلچەم قىلغان قانۇن ئارقىلىق ئەلنى ئىدارە قىلىش ئىدىيىسىنىڭ موڭغۇل دۆلەتلىرىنىڭ قانۇنچىلىق ئىشلىرىغا تەسىر كۆرسەتكەنلىكى ئوچۇقلىشىدۇ. (بۇ جەھەتتىن چىڭگىزخان ئوردىسىدا خىزمەت قىلغان تاتاتۇڭانى تېخىمۇ ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ).

ئەپسۇسكى، «قۇتادغۇبىلىك» نى تۈركىيە ئالىمى رېشىت رەھمەتى ئاراتتىن بەش يىل بۇرۇن ئوقۇپ تەتقىق قىلغۇچىلاردىن بولغان كارىل بروككىلمان ئەپەندى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسى شۇنداقلا «قۇتادغۇبىلىك» تىكى دۆلەتنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش تەلىماتلىرىنىڭ موڭغۇللارنىڭ دۆلەت قۇرۇش ۋە قانۇن تۇرغۇزۇش پائالىيەتلىرىگە كۆرسەتكەن تەسىرىنى ئىنكار قىلىپ، ئىبنى ئەرەبشاھ، راشىددىن ۋە مىلنورانسكى قاتارلىق تارىخچى ۋە ئالىملار گەرچە، «چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى» دېگەن كىتابنى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» دېگەن كىتابىدىن

كۆچۈرۈپ ئۆزلەشتۈرگەن دېگەن پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، ئەمما «بۇلارنىڭ ھەممىسىلا موڭغۇللارنىڭ 〈قۇتادغۇبىلىك〉 نامىنى يۈسۈپنىڭ كىتابىدىن كۆچۈرۈپ قوللانغانلىقىنىڭ دەلىللىرىنى تەشكىل ئەتمەيدۇ» دەيدۇ (45). بروككىلمان ئەپەندى بۇ ھۆكۈمدە شۇنداق بىر چوڭ خاتالىققا يول قويىدۇكى، ئۇ، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» دېگەن ئەسىرىنى «ئۇيغۇرچە بىر ئەسەر ئەمەس» دەپ تونۇيدۇ ھەمدە «〈خاقانىيە〉 تىلى بىلەن يەنى قەشقەر تۈركچىسى بىلەن يېزىلغان ئىسلامى بىر مەھسۇلات» نىڭ موڭغۇللارغا مۇئەللىملىك ۋە كاتىپلىق قىلغان بۇددىست ياكى خىرىستىئان مۇرىتى بولۇشى مۇمكىن بولغان ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ئوقۇپ ئۆگىنىلىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس، «ئۇلارنىڭ بۇ ئىسلام ئەسىرىنى موڭغۇللار ئىچىدە تارقىتىشلىرىغا ئەسلا ئىمكان بولماس ئىدى» دەيدۇ (46). ئۇ مانا مۇشۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ۋە ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى تارىخلىرىنى يەككە چۈشىنىپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ۋە ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى قانۇنچىلىق ئەھۋالىنى چورتلا ئىككىگە بۆلۈپ تاشلايدۇ، بۇ ئىككى دەۋر قانۇنچىلىقىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» تىكى مۇجەسسەملىشىشكە قارىتا پۈتۈنلەي نىگىلىزملىق يول تۇتىدۇ. بىرچە، ئۇ، بىرىنچى قەدەمنى ۋە ئىككىنچى قەدەمنى ئوخشاشلا خاتا باسىدۇ. ئەگەر ئۇ، قاراخانىلار دەۋرىدىكى «خاقانىيە» تىلى دېيىلىۋاتقان «قۇتادغۇبىلىك» تىلى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ بىر تىل بولۇپ، «خاقانىيە» تىلىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ XI ئەسىردىكى راۋاجى ئىكەنلىكىنى، ئوچۇقراق قىلىپ ئېيتقاندا، ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن بۇددىست ئۇيغۇر تەرجىمانلىرى تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان «ئالتۇن يارۇق» تىكى «ئېلىكلەر قانلارنىڭ كونى تۆرۈسىن ئايىماق

ئاتلىغ يىگىرمىنچى بۆلۈك» (پادىشاھلارنىڭ، خانلارنىڭ ھەققىي قانۇنلىرىنى ئىزاھلاش يىگىرمىنچى بۆلۈم)، «راجاشاستارتىكمە بەگلەر تۈرۈپسىن ئوقتىماق ئاتلىغ يىگىرمىنچى بۆلۈك» (راجاشاستار دېگەن بەگلەرنىڭ قانۇنلىرىنى چۈشەندۈرۈش يىگىرمىنچى بۆلۈم) دېگەنگە ئوخشاش(47) شەكىللەردىكى خاتىرىلەر بىلەن مۇسۇلمان ئالىمى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» دېگەن كىتابىدىكى مۇشۇ شەكىلدىكى نۇرغۇنلىغان قەيتلەرنىڭ تىل جەھەتتىكى بىردەكلىكىنى بىرچىلىك بىلەلىگەن بولسا ئىدى، ئۇ چاغدا ئۇ، ھەرگىز كۈلكىگە قالدىغان بۇنداق ئەخمىقانە يەكۈننى چىقىرىپ ئۆزىنىڭ «چوڭ ئالىم»لىق شان - شەرىپىگە داغ تەگكۈزۈۋالمىغان بولاتتى.

«قۇتادغۇبىلىك»نى ئەنە ئاشۇنداق «تەتقىق» قىلغان ۋە شۇنداقلا «قۇتادغۇبىلىكنىڭ يېزىلغان دەۋرىدىن ۋە قەشقەر دىيارى تەۋەلىرىدىن قالغان تارىخىي ۋە تىل يادىكارلىقلىرى ئەپسۇسلىنارلىق دەرىجىدە ئاز بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ ئەسەرنىڭ قازانغان شۆھرىتى ۋە كۆرسەتكەن تەسىرى زۆرۈرىيىتىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى بىلمەيمىز» دەپ خۇلاسىگە كەلگەن پروفېسسور بروككلمان يەنە، ئۆز نۆۋىتىدە «قۇتاد-غۇبىلىك بولسا، دۆلەتنىڭ بېشىدا تۇرغانلارنىڭ قانۇن تۇرغۇزۇش ئۇسۇللىرى ۋە باج - سېلىقلارنى يىغىش تەدبىرلىرىنى كۆرسىتىدىغان بىر كىتابتۇركى، بۇ ھەر كىمگە بىلدۈرمەي يالغۇز ئىش باشقۇرغۇچىلارغىلا خاس ئىدى» دەيدۇ(48). ئەمما يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىگە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسەتكەن ئوتتۇرا ئەسىردىكى «ئىسلام جامائەت قانۇنى تەلىماتى» دىن زادىلا خەۋىرى بولمىسا كېرەك. شۇڭا ئۇ تېخىمۇ تۆۋەن يول تۇتۇپ، «چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلى-كى» دېگەن كىتاب تىلغا ئېلىنغان پارسچە «پارچە»نىڭ

مەنىلىرىگىمۇ خاتا تەبىر بېرىدۇ.

ئەسلى گېپىمىزگە كەلسەك، پروفېسسور مىلئورانسكى موڭغۇللارنىڭ «چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى» دېگەن كىتابى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» دېگەن كىتابىدىن كۆچۈرۈپ ئۆزلەشتۈرۈلگەن دېگەن پىكرىنى ئىسپاتلاشتا، يۇقىرىدا نامى تىلغا ئېلىنغان ھىندۇ شاھ شەمسۇل كاتىپنىڭ «دەستۇرۇل كاتىپ فى تايىنىل مەراتىپ» دېگەن كىتابىدىن مۇنداق بىر «پارچە»نى ئىستاتا كەلتۈرىدۇ. بۇ «پارچە»نىڭ تېكىستى مۇنداق:

«ئىككىنچى قىسمى، بىرىنچى باب، بىرىنچى پارچە، تۆتىنچى بۆلەك: ئۇلۇغ پايتەخت شەھىرىدە ۋەزىرلەر قانۇنى توغرىسىدادۇر.»

«...... بىرىنچى خىلى: قەبىلە ئاقساقاللىرى، بۈيۈك ئوردا ۋەزىرلىرى، نائىپلار ۋە ۋىلايەت ھاكىملىرى بىلىش كېرەككى، دىن ۋە دۆلەت ئىشلىرىنىڭ نىزامى، شەرىئەت ھەم مەملىكەت كېڭەشلىرىنىڭ ئۆيغۇنلۇقى، ئىككى بۈيۈك ۋە خەتەرلىك ئىشنىڭ قىلىنىشىغا باغلىقتۇر، بۇ ئىككى ئىش بىر - بىرىدىن ئايرىلىش زامانىنىڭ زۆرۈرىيىتىدىن باشقا نەرسە ئەمەستۇر.

بۇ ئىككى نەرسىنىڭ بىرىنچىسى، شەرىئەت ئەمىر - مەرۇپلىرىنى كۈچەيتىش ۋە ئىسلامىيەت ھۆكۈملىرىنى يۈرگۈزۈشتۇر (تەڭرى ئۇنى قىيامەت كۈنگىچە ۋە ئاخىرقى تىنىقىغىچە داۋاملاشتۇرسۇن!).

«ئىككىنچىسى، ئادالەت يولىغا تايىنىش ۋە ئىنساپ ئىگىلىرىنىڭ ھاياسىغا (ئۆزىنى تۇتۇشىغا) قايتىشقا ماسلىشىشتۇر ...»

«ئەگەر بۇ ئىككى ئىشتىن بىرى شەرمەندىلىك بىلەن تاشلىۋېتىلسە ئۆزلۈكىدىنلا سەلتەنەت ھۆكۈملىرى بۇزۇلىدۇ ۋە مەملىكەت ۋەزىيىتى تۇراقسىزلىنىدۇ.»

«ئادالەت ئاساسلىرىنى تۇرغۇزۇش، چىڭگىزخان دۆلىتىنىڭ
ۋە موڭغۇل سۇلتانلىرىنىڭ ئەجدادلىرىدىن بولۇپ، ئۇلار بۇنى
يولغا قويغاندىن كېيىن ئالاھىدە ئىرىشچانلىق كۆرسىتىش ۋە
ئۇنى ھۆكۈملىرى توغرىسىدىكى قائىدىلىرىگە ئاساسەن
مۇقىملاشتۇرغان ھالدا ئۇلارغا ماسلىشىشنى ئۆزلىرى ئۈچۈن
بىر شەرىئەت (ئەمەل قىلىدىغان يول) ھېسابلىغان ۋە
ئادالەت ھەم ئىنسابقا ماسلىشىشتا ناھايىتى ئىرىشچانلىقلار
كۆرسەتكەنلىكلىرىدىن، بۇ كىرىش سۆزگە ئاساسەن،
يارىتىلىشتا ئادالەت تۇرغۇزۇش ۋە ئىنساپ قىلىش تۈيغۇلىرى
پەيدا قىلغان قۇدرەت ۋە كۈچ ئىگىلىرى، موڭغۇل ئاقساقاللىرىنىڭ
ۋە ئوردا سەردارلىرىنىڭ ماسلاشماقتىن ئۆزگە يول
تاپالمىغانلىقلىرىدىن ئادالەت ئۆرنەكلىرىنى مۇلاھىزە قىلىشنى
زۆرۈر ھېسابلىغان.

بايان (تىمۇر) جانابلىرى، يېتەرلىك ۋە ئىقتىدارلىق
موڭغۇل سۇلتان ۋە ئالىيجانابلىرىنىڭ قائىدە-مىزانلىرىنى
چۈشەنمەستىن ئىلگىرىكى ۋە ئۇلارنىڭ قانۇنلىرىنى بىلىشى
جەھەتلەردە ھەممە ئالىيجانابلاردىن ئەڭ ئىلگىرى
كەلگەنلىكىدىن ۋەزىرلەر قانۇنىي يولى ۋە موڭغۇللارنىڭ
ئاساسلىرىدىن پەيدا بولغان ئۆرنەكلەرنىڭ مۇلاھىزە قىلىنىش
ئىلمىي ئۆزلىرىگە بېرىلگەنىدى. ئەنە شۇنداق بولغاچقا،
چىڭگىزخان 《قۇتادغۇبىلىكى》 دىل كۆرۈپ ئوقۇغانلىقىمىز ۋە
[illegible] ھاكىملار (49) دىن كۆرگەنلىكىمىزدەك، موڭغۇللارنىڭ
[illegible] مۇلاھىزە قىلىش بىلەن ھەپىلەشكەن ۋە ئادالەت
[illegible] ئىنساپ بولالىغىدىن ئىنچىكىلىكنى ئايرىلماي ۋە ئىككى
[illegible] توغرىسىدىكى مەسىلىلەرنى جاساق (50) ھۆكۈمىگە
ئاساسەن [illegible] ئاناشقان ئىككى تەرەپنى بىرىنىڭ توغرا
[illegible] چۈشەنلىسە — كىبرەكلىك يەرگە تەۋەتىلىشكە —
[illegible] قولىغا ئىلام (51) بېرىدۇ. ئەگەر مەھكۇم بولغۇچى

ئىككىنچى قېتىم دەۋاغا قالدۇرۇلغان بولسا، قانۇن ھۆكۈمى
بويىچە جاۋاب بېرىلىپ دەۋاسى ھۆكۈمسىز قالىدۇ. ئەمدى
مۇشۇ سەۋەبلىك، ئۆزگە پايتەخت قانۇنى ۋەزىرلىكى
مەجبۇرىيىتى بېرىلىپ ھەر ئىشتا ئۇنىڭغا بويسۇنىدۇ ۋە ئۇنىڭ
سۆزىدىن چىقمايدۇ. چىڭگىزخاننىڭ قانۇنىغا قارىغاندا ئۇنىڭ
چىقارغان پەرمانلىرىنى موڭغۇل ئاقساقاللىرى قايتىدىن كۆزدىن
كەچۈرۈشمەيدۇ. ئادالەت مەھكىمىسىگە كەلگەن دەۋاگەرلەر،
قانۇنغا ئۇيغۇن ھالدا ئۇنىڭ نۆكەرلىرىگە ۋە قانۇن كاتىپىغا
جاۋاب بېرىشىدۇكى، بۇلارغا قاراپ ئۆز ئىشلىرى بىلەن
شۇغۇللىنىشقا كىرىشىدۇ.

... پۈتۈن موڭغۇل ئوردىسى بايان تىمۇر باخشىنى ئۇلۇغ
ئوردىنىڭ قانۇن ئەمەلدارى دەپ تونۇيدۇ. دەۋالارنى ئۇنىڭغا
ھاۋالە قىلغان موڭغۇللار ئۇنى <قۇتادغۇبىلىك> قانۇنىغا
ئاساسەن بەرگەچكە، توغرا سۆز ۋە ھۆكۈمدىن سىرتقا
چىقارمايدۇ. ئۇنىڭ ھۆكمىگە ئىشتىراك قىلىشقا باشقىسىنىڭ
ھەققى بولىدىغانلىقىنى ۋە ئۇنىڭغا ئېتىراز بىلدۈرىدىغانلىقىنى
ھېسابقا ئېلىشمايدۇ.

ئالتىنچى خىلى: شەيخ ئەلى ئەزەلدىنلا موڭغۇل
ئاقساقاللىرى بىلەن ۋە قانۇنچىلىرى بىلەن سۆھبەت قىلغان
ھەم خىزمەتلىرىدە بولغانىدى؛ قانۇنچىلىق قائىدىلىرىنى ياخشى
بىلەتتى. چىڭگىزخان 《قۇتادغۇبىلىكى》 ۋە خاقاننىڭ
ھۆكۈملىرىنى ناھايىتى ياخشى ئۆگەنگەنىدى.»(52)

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسى توغرىسىدا ئېلىپ
بېرىلىدىغان تەتقىقاتلار ئۈچۈن شۇنچە نۇرغۇن ئىلمىي قىممەتكە
ئىگە بىباھا ئۈچلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان بۇ «پارچە»
نى ئۆز تەتقىقاتىدا مىلئورانسكىدىن ئۆز ئەينى بويىچە
كۆچۈرۈپ ئۇستاتا كەلتۈرگەن بىروككىلمان مۇشۇ «پارچە»
نىڭ ئاران $\frac{1}{16}$ گە تەڭ كەلگۈدەك ئۈچ قۇر گەپ بىلەن

يەنى «بۇ مەتىندىن ‹چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى› دېيىلگەن بىر ئەسەرنىڭ بارلىقى ئېنىق. بۇنىڭدا ‹قۇتادغۇبىلىك› دېگەن نامنىڭ پەقەت يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسىرىگىلا خاس ئەمەسلىكى كۆرسىتىلگەندۇر» دېگەن بىلەن خۇلاسىلەيدۇ.

بىزچە بۇ «پارچە» — يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان «ئەلنى ئادالەتلىك قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش» مەسىلىسىنىڭ موڭغۇل يايلاقلىرىغا يېتىپ بارغانلىقىنى، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» تە ئېيتىلغان «چارۋىچىلارنىڭمۇ قانۇنلارنى ئۆگىنىۋالايدىغان» لىقى توغرىسىدىكى تەلىماتلاردىن ھەم موڭغۇل تىلىنى پىششىق بىلىدىغان، ھەم «قۇتادغۇبىلىك» تىلىنى پىششىق بىلىدىغان ئۇيغۇرلار ئارقىلىق مەنپەئەتلەنگەنلىكىنى ئوچۇق بىر شەكىلدە كۆرسىتىپ تۇرىدۇ.

«پارچە» دە، «چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى» دېگەن ئەسەرنىڭ «موڭغۇللارنىڭ ئىشلىرىنى مۇلاھىزە قىلىش» نى مەزمۇن، «ئادالەت ئاساسلىرىنى تۇرغۇزۇش» نى مەقسەت قىلغان بىر ئەسەر بولۇپ، موڭغۇل دۆلەتلىرىدىكى «ۋەزىرلەر قانۇنى يولى ۋە موڭغۇللارنىڭ يارىتىلىشلىرىدىن پەيدا بولغان تۆرىنەكلەرنىڭ مۇلاھىزە قىلىنىش ئىشلىرى» نىڭ «موڭغۇل سۇلتانى ۋە ئالىيجانابلىرىنىڭ قائىدە - نىزاملارنى چۈشىنىشتىن ئىلگىرىكى ۋە ئۇلارنىڭ قانۇنلارنى بىلىشى جەھەتلەردە ھەممە ئالىيجاناپلاردىن ئىلگىرى كەلگەن» بابان تېمۇر دېگەن ئۇيغۇرغا «بېرىلگەن» لىكى، «پۈتۈن موڭغۇل ئوردىسى بابان تېمۇر باخشىنى ئۇلۇغ ئوردىنىڭ قانۇن ئەمەلدارى، دەپ بىلىدۇ» غانلىقى قەيت قىلىنغان. بۇنىڭدىن قارىغاندا، بۇ پارچىدە ئېيتىلغان «ۋەزىرلەر قانۇنى يولى» بىلەن «موڭغۇللارنىڭ يارىتىلىشلىرىدىن پەيدا بولغان تۆرىنەكلەر» باشقا

باشقا ئىككى نەرسە بولۇپ، ئالدىنقىسىنىڭ ۋاقتى كېيىنكىسىدىن بۇرۇن ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىقتۇر. «ۋەزىرلەر قانۇنى يولى» دېگەن يول بولسا، شەك - شۈبھىسىزكى، چىڭگىزخان دۆلىتىدىن بۇرۇن پەيدا بولغان قاراخانىلار خاندانلىقى قانۇنشۇناسى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى» بايان قىلىنغان «قۇتادغۇبىلىك» دېگەن كىتابىدىكى ئوتتۇرىغا قويۇلغان «ۋەزىر بولىدىغان كىشىنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى توغرىسىدا» ھۆكۈمرانلارغا بەلگىلەپ بېرىلگەن قانۇنىي يولنىڭ دەل ئۆزىدۇر. چۈنكى، موڭغۇل دۆلەتلىرىدە چىڭگىزخاننىڭ يىگىرمە ئۈچ يىللىق ھاياتىدىن خاتىرىلەنگەن «جاساق» لارنى ئۇيغۇرلارنىڭ ياردىمى بىلەن تۈزۈپ چىقىشتىن بۇرۇن «ۋەزىرلەر قانۇنى يولى» دېيىلىدىغان يولنىڭ بولمىغانلىقى، «چىڭگىزخان جاسىقى» دېيىلىۋاتقان «موڭغۇللارنىڭ يارىتىلىشلىرىدىن پەيدا بولغان تۆرىنەكلەر» نىڭ «ۋەزىرلەر قانۇنى يولى» دىن خېلى زامانلار كېيىن پەيدا بولغانلىقى ھەممىگە ئايدىڭ ئىش بولۇپ، بابان تۆمۈر باخشىغا «پايتەخت قانۇن ۋەزىرلىكى» يەنى «ئۇلۇغ ئوردىنىڭ قانۇن ئەمەلدارى» لىق مەنسىپىنىڭ بېرىلگەنلىكىمۇ ئۇنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» دە نىزاملاشتۇرۇلغان «ۋەزىرلەر قانۇنى يولى» نى ناھايىتى پۇختا بىلىدىغانلىقى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىكتۇر.

يۇقىرىدىكى بۇ «پارچە» دە يەنە موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ «ئادالەت ئاساسلىرىنى ... ھۆكۈملىرى توغرىسىدىكى قائىدىلىرىگە ئاساسەن مۇقىملاشتۇرغان» لىقى، «ئۇلارغا ماسلىشىشنى ئۆزلىرى ئۈچۈن بىر شەرىئەت (ئەمەل قىلىدىغان يول) ھېسابلىغان» لىقى ھەم شۇنداقلا «ماسلاشماقتىن ئۆزگە يول تاپالمىغانلىقلىرىدىن ئادالەت تۆرىنەكلىرىنى مۇلاھىزە قىلىشنى زۆرۈر ھېسابلىغان» لىقى، پۈتكۈل موڭغۇل ئوردىسىنىڭ

قانۇن ئەمەلدارلىقىغا تەيىنلەنگەن بايان تۆمۈرنىڭ «ئادالەت مەھكىمىسى» دە دەۋا سورىغانلىقى، دەۋالارنىڭ ئىككى خىل يول بىلەن يەنى بىرى «شەرىئەت» يولى بىلەن، يەنە بىرى «ئادالەت» يولى بىلەن سورىلىدىغانلىقى، بۇنىڭ «ئىككى بۈيۈك ۋە خەتەرلىك ئىش» ئىكەنلىكى، «بۇ ئىككى ئىش بىر - بىرىدىن ئايرىلىش زامانىنىڭ زۆرۈرىيىتىدىن باشقا نەرسە ئەمەس» لىكى، «ئەگەر بۇ ئىككى ئىشتىن بىرى شەرمەندىلىك بىلەن تاشلىۋېتىلسە، سەلتەنەت ھۆكۈملىرى ئۈزۈلۈكسىزلا بۇزۇلىدۇ ۋە مەملىكەت ۋەزىيىتى تۇراقسىزلىنىدۇ» غانلىقى ناھايىتى ئوچۇق بىر شەكىلدە قەيت قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدا شۇ چاغدا قۇرۇلغان «ئادالەت مەھكىمىسى» گە كېلىپ دەۋا ھاۋالە قىلغان موڭغۇللارنىڭ ئەرزلىرىنى ‹قۇتادغۇبىلىك› قانۇنىغا ئاساسەن» سورىغانلىقى، بايان تۆمۈرنىڭ «چىقارغان پەرمانلىرىنى موڭغۇل ئاقساقاللىرى قايتىدىن كۆزدىن كەچۈرۈشمەيدۇ» غانلىقى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

ناھايىتى روشەنكى، بۇ «پارچە» موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئادالەت ئاساسلىرىنى تۇرغۇزۇشلىرىنىڭ قانداقتۇر يەنە شۇ «پارچە» نىڭ بىر يېرىدە ئېيتىلغاندەك، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىل «ئىجاد» لىرى ئىكەنلىكىنى ئەمەس بەلكى «دىن ۋە دۆلەت ئىشلىرىنىڭ نىزامى» نى ئۇلارنىڭ كىتابىمىزنىڭ 3-بابىدا مەخسۇس توختالغان «سۇلتانلارنىڭ ھۆكۈملىرى توغرىسىدىكى قائىدىلىرى» بايان قىلىنغان «جامائەت قانۇنى تەلىماتى» ۋە ئۇ ئۆزلەشتۈرۈلگەن «قۇتادغۇبىلىك» كە «ئاساسەن مۇقىملاشتۇرغان» لىقىنى، «ئادالەت ئۆرنەكلىرىنى مۇلاھىزە قىلىش» تا «قۇتادغۇبىلىك» كە «ماسلاشماقتىن ئۆزگە يول تاپالمىغان» لىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مانا ئۇلار ئالدىدا بايان تۆمۈر دەۋا سورىغان

«ئادالەت مەھكىمىسى» نىڭ كىتابىمىزنىڭ 3 - بابىدا توختالغان «مەھكىمە مەزالىم» نىڭ دەل ئۆزى ئىكەنلىكىنى دەلىللەشنىڭ شۇنداقلا بەش توملۇق «ئەرەب ئەدەبىياتى تارىخى» ناملىق مەشھۇر ئەسەردە يەڭگىللىك بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نۇرغۇن مەشھۇر يەرلىك ئاھالىگە مەنسۇپ كىشىلەرنى ئەرەب دەۋالىغان برۇككىلمان ئەپەندىنىڭ بۇ يەردە كەتكۈزۈپ قويغان سەۋەنلىكىگە ھەيران قېلىشنىڭمۇ زۆرۈرىيىتى قالمايدۇ.

دېمەك، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنچىلىق ئىدىيىسىنىڭ ئوبرازلىق ئىنكاسى بولغان «‹قۇتادغۇبىلىك› قاراخانىلار سىياسىي ھاياتىنى ئىلىم، ئادالەت، ئەخلاق ۋە قانۇن بىلەن ئۆزگەرتىشنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك قانۇن دەستۇرىغا ئايلانغان» (53) بولۇپ، «موڭغۇللار زامانىدا ... مەھكىمە ئورگانلىرىنىڭ ئىگىلىشى كېرەك بولغان ھوقۇق قائىدىلىرى مەجمۇئەسى» (54) بولغان بولسا، XVI ئەسىردە «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتى توغرىسىدىكى نەزەرىيىۋى تەپەككۇرى... سەئىدىيە (يەكەن خانلىقى) خانلىق قانۇنىنىڭ تۈزۈلۈشىگە ... ئاكتىپ تەسىر كۆرسەتتى ۋە ئىلھام بەردى» (55). گەرچە بۇنى ئىسپاتلايدىغان تارىخىي ئىسپاتلىق ھۆججەت قولىمىزدا بولمىسىمۇ، ئەمما بۇ ئىزچىللىقنىڭ شاھىدى سۈپىتىدە بىر ماتېرىيال قولىمىزدا تۇرۇپتۇ، ئۇ بولسىمۇ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ 2-خانى سۇلتان ئابدۇرېشىتخاننىڭ ئۇلۇغ قانۇنشۇناس يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» دېگەن كىتابىنى ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى چاغاتاي تىلىغا تەرجىمە قىلدۇرۇپ چىققانلىقى ۋە شۇنداقلا ئۇلۇغ ئالىمنىڭ مازىرىنى قىزىل دەرياسىنىڭ بويىدىن ھازىرقى ئورنىغا يۆتكەپ ياساتقانلىقىدۇر.

«بەزى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، سۇلتان ئابدۇرېشىتخان

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق ئەسىرىنى ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى چاغاتاي تىلىغا تەرجىمە قىلدۇرغان بولۇپ، بۇ تەرجىمە نۇسخىسىنى ئاتۇشلۇق رىشاتخان دېگەن كىشى 1936-يىلىغىچە ساقلاپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما شۇ يىلى قەشقەردە بولغان ئىسيانىدا ماخۇسەن ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن كۆيدۈرۈپ تاشلانغان. رىشاتخاننىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا كىتاب ناھايىتى ساددا، ئۇقۇمۇشلۇق، جانلىق تىل شەكلى ۋە گۈزەل تەسۋىرىي ۋاستىلەر بىلەن تەرجىمە قىلىنغان.» (56) بۇنىڭدىن تاشقىرى، يەكەن-سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە يولغا قويۇلغان «ئەلنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش» تەدبىرلىرى ۋە شۇ تەدبىرلەرنىڭ نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن ياخشى ۋەزىيەتمۇ بۇ نۇقتىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ.

سۇلتان سەئىدخان دەۋرىدە قانۇننىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلدى. «سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تارىخىدىن مەلۇمكى، سۇلتان سەئىدخان مىلادى 1516-يىلى 2-ئايدا (922-ھىجرىيە مۇھەررەم ئېيى) يەنى ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىقىپ ئىككى يىلدىن كېيىن، بۆلگۈنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان تۇرپان خانى، ئاكىسى مەنسۇرخان بىلەن كىچىك ئىنىسى ئىمىن خوجىنىڭ ۋاستىچىلىكى ئارقىسىدا ئۇچرىشىش جايى ۋە ۋاقتى توغرۇلۇق بىر يىل تەييارلىق كۆرگەندىن كېيىن ئاقسۇنىڭ ئاۋات دېگەن جايىدا داغدۇغىلىق ئۇچرىشىپ، تۇرپان بىلەن قۇمۇلنى يەكەن — سەئىدىيە خانلىقىغا تەۋە قىلدى. مەلۇم بولۇشىچە، مەنسۇرخان ياشتا چوڭ، سۇلتان سەئىدخان بولسا «تۆرە» (قانۇن) ئىشلىرىغا ماھىر ئىدى. ئىككىيلەن ئۇچرىشىدىغان چاغدا سۇلتان سەئىدخان مەسلىھەت بېرىپ ئۆزىنىڭ نامىنى كېيىن، ئاكىسى مەنسۇرخاننىڭ نامىنى خۇتبىدە ئاۋۋال ئوقۇتتى، بىر - بىرىگە

سوۋغا تەقدىم قىلىشىدىغان چاغدا، ئۇلار «تۆرە» (قانۇن، قائىدە) دىكى ئادەت بويىچە بىر-بىرىگە ھەدىيە قوشاقلىرى ئوقۇشقان، ئۇلار سۆھبەتتە ھۆكۈمەت ئىشلىرى، ھەربىي ئىشلار، شۇنىڭدەك دۆلەتنىڭ قانۇن-نىزام (تۆرە) لىرىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى قاتارلىق مۇھىم چوڭ-چوڭ مەسىلىلەر ئۈستىدە تەپسىلىي پىكىر ئالماشتۇرۇشقان، كېلىشىم ئىمزالايدىغان چاغدا ئەمىر جەببار دېگەن قانۇن ئەمەلدارى ۋە دوغلات دېگەن مۆھۈردارلار بىللە بولغانىدى» (57). شۇڭا «نەتىجىدە بۇ ئىككى جايدا يىگىرمە يىل تىنچلىق ۋە ئامانلىق ۋۇجۇدقا كەلدى. مىسالغا ئالساق، ھەرقانداق كىشى قۇمۇلدىن ئەنجانغا بارماقچى بولسا يول ئۈستىدە ھېچقانداق باج تۆلىمەيتتى، ئۆزىگە ئوزۇق-تۈلۈك ئالمايتتى، بارغانلىكى جايدا مېھمانغا ئوخشاش كۈتۈلۈپ، ئوزۇقلىنىدىغان، قونىدىغان يەرنى تېپىۋالالايتتى» (58).

بۇ مەلۇمات شۇ ۋاقىتتا يەكەن — سەئىدىيە خانلىقى تەۋەسىدە يۇقىرى دەرىجىدىكى تىنچلىق ۋەزىيىتىنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنى، ئوغرى، قاراقچى، بۇلاڭچى، زومىگەرلەرنىڭ ئازايغانلىقىنى، خەلقنىڭ غەم - ئەندىشىلىرىنىڭ تۈگىگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

«سۇلتان سەئىدخان تەختكە ئولتۇرۇش بىلەن تەڭلا ھەممىدىن ئاۋۋال زالىملارنى يوقىتىپ، خەلقنى زۇلۇم، ئېغىرچىلىقتىن خالاس قىلدى»، «پۇقرالارنىڭ نامراتچىلىقتىن قۇتۇلۇپ، ئۆزىنى ئوڭشىۋېلىشى ئۈچۈن دۆلەتتىن ئېلىنىدىغان ئون يىللىق باج-سېلىقنى ئالماسلىق توغرىسىدا سىياسەت بەلگىلىدى»، «قوشۇنلار ئوتتۇرىسىدا مۇستەھكەم تەرتىپ ئورناتتى، ئۆز بېشىمچىلىقتا قاتتىق چەك قويۇلدى، پۇقرالار مەنپەئىتىگە زىيان كەلتۈرۈلىدىغان قانداق بىرەر ئىش سادىر بولىدىكەن، يۈز-خاتىر قىلىنماستىن دەرھال بىر تەرەپ

نەرسىلەر ئىدى. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «بارلىق كونا نەرسىلەر يېقىمسىز بولىدۇ، يېقىمسىز نەرسىلەر كۆڭۈلسىز بولىدۇ. يېڭى نەرسىلەرنىڭ ئالدىدا كونا نەرسىلەرنىڭ كىرىڭكى يوق، سەرخىل نەرسىلەرنىڭ ئالدىدا ناچار نەرسىلەرنىڭ كىرىڭكى يوق. پۈتۈن تەم ۋە لەززەت يېڭى نەرسىدە بولىدۇ، كىشىلەر بۇ لەززەتنى ئىزدەپ كۆپ قىينىلىدۇ. مۇنداق دېسەم باشقىلار مېنى تۇراقسىز ئىكەن دەپ ئەيىب قويۇشىدۇ. تۇراقسىز بولۇشۇم ماڭا ئەيىب ئەمەس، مەن ئۆزۈمگە داۋاملىق يېڭى-يېڭى نەرسىلەرنى تاللاپ قوبۇل قىلىپ تۇرىمەن.» (4)

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە «يامان قانۇن»، «ياخشى قانۇن»، «قانۇننى يامان تۈزۈش»، «قانۇننى ياخشى تۈزۈش» دېگەن ئىبارىلەر ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭ «يامان قانۇن» دېگىنى — يۇقىرىغا زۇلۇم سېلىپ ئېكسپىلاتاتسىيىنى ياقلايدىغان ئىجتىمائىي تۈزۈم ۋە ئەمىر-پەرمانلار؛ «ياخشى قانۇن» دېگىنى — ئەلدە ئېزىش ۋە ئېزىلىشنى تۈگىتىپ ھەممە تەبىقىلەر تەڭ-باراۋەر ياشايدىغان ئىجتىمائىي تەڭپۇڭلۇقنى بارلىققا كەلتۈرۈشنى كاپالەتلەندۈرىدىغان ئىجتىمائىي تۈزۈم ۋە ھەر خىل ئەمىر-پەرمانلار ئىدى. ئۇ، قانۇننى مانا مۇشۇنداق «ياخشى» ۋە «يامان» دەپ ئىككى خىل كاتېگورىيىگە بۆلگەندىن كېيىن يۇقىرىقى پايدىلىق «ياخشى قانۇن»لارنى بەرپا قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «بۇ بەگلىكتە ئەگەر ئۇزۇنراق بىر قانۇن (تۈزۈلۈپ) يولغا قويۇلغان بولسا تېخىمۇ ياخشى بولغان بولاتتى. (بۇنىڭدىن كېيىن) ئەل ئىچىدە بىر ئىسىم ئۇستۇن ئورۇن ئالسا ئەل ئۈچۈن بىر ياخشى قانۇن تۈزسۇن. (كىمكى) ھەمىشە بىر مەشھۇر بەگ بولاي دېسە تۈزلۈك قانۇننى تەدبىق قىلسۇن. قايسى بەگ بۇنىڭدىن

بۆلەك يول تۇتسا ئۇنىڭ بەگلىكى بۇزۇلار، نەسىبىنى ئالالماس. كىم ئۆز دەۋرىدە يامان قانۇن تۈزسە، ئۇ كېيىن ئۆزىگە يامان ئات قويار، كىم ياخشى قانۇنلارنى بەرپا قىلسا، ئۇنىڭ شۆھرىتى تا ئەبەدكە ياشار. (شۇڭا) قانۇننى يامان تۈزمە، بەلكى ياخشى تۈز، (شۇ چاغدا) كۆڭلۈڭ ياخشى، بەختىڭ ئۆز بولغاي. بەگلەر، ھاكىملار يامان تەرتىپ ئورناتمىغاي. قانۇن يامان بولسا ئۇلار ھاكىم بولالماس. توغرا، قانۇن-نىزاملار باشقىغا تېگىشلىك ياخشىلىقلار تامام بۇزۇلۇپ ئۇنىڭ ئورنىغا بىر يامان ئورنىغاي. (ئۇ چاغدا) خەلق زۇلۇم چېكىپ ھېچقانداق ھوزۇر قالمىغاي.» (5)

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ ئىدىيىسىنى ئۇنىڭ تۆۋەندىكى بايانلىرىدىن تېخىمۇ ئوچۇق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «كۆپ ئورۇندا زالىملىق ۋە زۇلۇم بىلەن بۇزۇلدى، تىرىكلەر ئاخىر ئاچلىق بىلەن ئۆلدى. بەگ غاپىل بولۇش، زۇلۇم سېلىش بىلەن ئەلنى بۇزار. زالىم بەگ بەگلىك دەۋرىنى سۈرەلمەس، (چۈنكى) خەلقى ئۇنىڭ زۇلۇمىنى كۆتۈرمەيدۇ. قانۇن بىلەن ئەل ئارتار، جاھان تۈزىلەر، زۇلۇم بىرلە ئەل كېمىيىپ جاھان بۇزۇلار.» (6)

ئۇ بۇ ئىدىيىسىدە ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ھۆكۈمرانلىقنىڭ تەجرىبە-ساۋاقلىرىنى يەكۈنلەپ، قانۇننىڭ رولىغا يۈكسەك باھا بېرىدۇ. دۆلەتنىڭ ئادىل قانۇن بىلەن گۈللىنىپ تۈزۈلىدىغانلىقىنى، زۇلۇم بىلەن ئاجىزلاپ بۇزۇلىدىغانلىقىنى ئالاھىدە قەيت قىلىدۇ ھەم ھۆكۈمرانلارغا زالىم بەگلەرنىڭ بەگلىك دەۋرىنى ئۇزۇن سۈرەلمەيدىغانلىقىنى، پۇقرالىرىنىڭ زۇلۇمنى كۆتۈرمەيدىغانلىقىنى ئوچۇق ئۇقتۇرىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ جەمئىيەتنى تەشكىل قىلغان خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ تەكشىسىزلىكى تۈپەيلىدىنمۇ جىنايەت سادىر بولىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ ھەمدە

مۇشۇ خىل سەۋەب تۈپەيلىدىن جىنايەت سادىر قىلغۇچىلارنىڭ جىنايەت مەنبەسىنى جىنايەتنىڭ سۇبيېكتىدىن ئەمەس، بەلكى ئۇنى مەيدانغا كەلتۈرۈۋاتقان ئىجتىمائىي تۈزۈمدىن ئىبارەت ئوبيېكتىدىن ئىزدەيدۇ. ئۇنىڭ بۇ ئىدىيىسى «قۇتادغۇبىلىك» تە ھازىر بىز يۈكسەك كىلىككە كۆتۈرۈپ دەۋاتقاندىكىدەك ئوتتۇرىغا قويۇلمىسىمۇ، «ئاللانىڭ ئىرادىسى» بويىچىلا يەتكىلى بولىدىغان تەڭلىكنىڭ بارلىققا كېلىشىنى كۈتۈپ تۇرماي ئەمەلىي تەدبىر قوللىنىش ئارقىلىق ھەقىقىي ئىجتىمائىي تەڭپۇڭلۇقنى بارلىققا كەلتۈرۈش ئۈچۈن خەلق ئىچىدىكى باي، ئوتتۇرا ھال، يوقسۇللاردىن ئىبارەت ئۈچ تەبىقىنى قانداق قىلىپ تۇرمۇش سەۋىيىدە تەڭلەشتۈرۈپ بىر ھالغا كەلتۈرۈشنى پەقەت قانۇننىڭ ياردىمى بىلەنلا ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدىغانلىقى قەيت قىلىنغان تۆۋەندىكى بايانلىرىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان:

«ئاۋام خەلق ئۈچ گۇرۇھتۇر. ئۇلارنىڭ بىرى بايلار، ئىككىنچىسى ئوتتۇرا ھاللار، ئۈچىنچىسى خەلق يوقسۇللىرى. بايلار خەلقنىڭ كۈچلۈكىدۇر. ئوتتۇرا ھاللار بايلارنىڭ ئىشىنى قىلالمايدىغانلاردۇر. ھەممىدىن ئاۋۋال خەلق يوقسۇللىرىنى كۆزىتىش كېرەك. بايلارنىڭ يۈكىنى ئوتتۇرا ھاللارغا يۈكلىمەسلىك، ئوتتۇرا ھاللارنىڭ يۈكىنى پېقىرلارغا يۈكلىمەسلىك كېرەك. ئاۋادا بايلارنىڭ يۈكى ئوتتۇرا ھاللارغا يۈكلەنسە، ئۇلار بۇزۇلۇپ خاراب ھالغا چۈشەر. ئاۋادا ئوتتۇرا ھاللارنىڭ يۈكى پېقىرلارغا يۈكلەنسە، پېقىرلار يىلتىزىدىن قىرىلىپ ئاچلىقتىن ئۆلەر. پېقىرنى كۆزەتسەڭ ئورتا بولۇر، بىر ئاز تىنسا، ئوتتۇرا ھال ئاتلىق تاپۇر. پېقىر ئوتتۇرا ھال بولسا، ئوتتۇرا ھال باي بولۇر، ئوتتۇرا ھاللار باي بولسا، بۇ ئەل بېيىغاي. (شۇڭلاشقا) ئۇلارغا قانۇن بىلەن ئوبدان قاراش كېرەك.»(7)

بۇ يەردىكى «يۇلغ» كەلىمىسى ھەققىدە مەنبەلەردە ئېنىقراق بىرەر شەرھى بولمىسىمۇ، ئۇنىڭ شۇ چاغدا خان،

بەگ (خانلىق، بەگلىك كۆزدە تۇتۇلىدۇ) لەر تەرىپىدىن پۇقرالارغا سېلىنىدىغان ئالۋان-ياساق ياكى ئائىلە، ئادەم بېشىنى بىرلىك قىلىپ تۇرۇپ ئېلىنىدىغان باج-خىراجلارنى كۆرسىتىدىغانلىقى ئۆز-ئۆزىدىن مەلۇم.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، قانۇن ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن تۈزۈلەتتى. ئەمما ئۇ، ئۇلارنىڭ ئۆز ئالدىغا شەخسىي مونوپولىيە قىلىۋالىدىغان خۇسۇسىي مۈلكى ئەمەس ئىدى. ئەكسىچە، دۆلەتنىڭ ئۇلىنى تەشكىل قىلىدىغان بارلىق ئامىللار ئىچىدە خەلق ئاممىسىنىڭ جانىجان مەنپەئەتىنى چىقىش نۇقتىسى قىلغان ياخشى قانۇن تۈزۈش ۋە ئۇنى ئەلگە ئاشكارا جاكارلاش — ھەممىدىن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان ئامىل ئىدى. شۇڭا ئۇ، قانۇن-نىزاملار تۈزۈلگەندىن كېيىن، ئۇنى ئەلگە ئاشكارا جاكارلاپ پۇقرالارنى ئۇنىڭدىن خەۋەر تاپقۇزۇشنى ۋە شۇ ئارقىلىق ئەلنى تېخىمۇ ياخشى، ئاڭلىق ھالدا ئىدارە قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ:

«بەگلىكنىڭ ئىشلىرىنى بەگلەر بىلەر، قانۇن، تەرتىپ، ئادەت شۇلاردىن كېلەر. (شۇڭا) قانۇننى خەلققە ئوچۇقچە يەتكۈز. ئەمىنلىك ۋە قانۇن ئەل راھىتىدۇر. خەلققە قانۇن تۈزۈپ بەر، ھۇزۇر ئەيلىسۇن. خەلققە قانۇندىن ئۈلۈش بەرمەك كېرەك، خەلقنىڭ كۆڭلى قانۇن بىرلە سۆيۈنسە، ئەل رەتكە چۈشۈپ بەگ قۇدرەت تاپار.»(8)

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ بايانلىرىدا خەلققە قانۇن-يوسۇنلارنى قانداق ئۆگىتىش، قانداق يەتكۈزۈش، ئۇلارنىڭ سۆز-ھەرىكىتىنى قانداق قىلىپ قانۇن يولىغا سېلىش مەسىلىلىرى نۇقتىلىق شەرھلەنگەن. ئۇلارنىڭ قانۇن ۋە يوسۇنلاردىن بىخەۋەر تۇرۇۋاتقان چاغلىرىدا قانۇنسىز ۋە يوسۇنسىز بولىدىغانلىقى، خەۋەردار بولغان ۋاقىتلىرىدا ئۇنداق بولمايدىغانلىقى ناھايىتى ئوچۇق كۆرسىتىلگەن. ئۇنىڭ بۇ

تەدبىرىنى يەنە «قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان
ئودغۇرمىش بىلەن ئۆگدۈلمىشنىڭ قانۇن-يوسۇنلارنى قانداق
ئۆگەنگىلى بولىدىغانلىقى ھەققىدىكى دىئالوگلىرى (بۇ ھەققتە
كىتابىمىزنىڭ ئىككىنچى بابىغا قاراڭ) شۇنداقلا دېھقانلار،
چارۋىچىلار، سودىگەرلەر، قول ھۈنەرۋەنلەر بىلەن قانداق
مۇئامىلە قىلىش ۋە مېھماندارچىلىقنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى
ھەققىدىكى بايانلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قارايدىغان بولساق،
ئۇنىڭدا ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن
شۇغۇللىنىپ كەلگەن، ئىمتىياز دېگەن نەرسىلەر بىلەن
ئانچە كارى بولمايدىغان تارقاق بىر قەبىلىنى قانداق قىلىپ
ماكان تۇتۇپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا، بىرەر
ھۆكۈمراننىڭ ئىتائىتى ئاستىدا ھۈنەر ۋە سودا-تىجارەتنى
ئاساس قىلغان شەھەر ھاياتىنى ئۆتكۈزۈشكە ئادەتلەندۈرۈش
مەسىلىسىنىڭ مۇھاكىمە قىلىنغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

تارىخىي مەنبە ۋە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلاردىن مەلۇم
بولۇشىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ماكانلىرىدىن بىرى بولغان
تارىم ۋادىسىدا شەھەر تۇرمۇشى خېلى بۇرۇنلا باشلىنىپ كەلگەن
بولسىمۇ، ئەمما ئۇرقۇن ۋادىسىدا ياشايدىغان شەرقىي
ئۇيغۇرلاردا بۇ سەل كېيىنچىرەك بولۇپ، VIII ئەسىرنىڭ
ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ ئاندىن شەھەر، ئۆي-ئىمارەتلەر
بەرپا قىلىنىپ بىر خىل ئولتۇراقلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرىدىغان
ھالەت بارلىققا كەلگەن. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ئۇيغۇرلارمۇ
تۈركلەرگە ئوخشاشلا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى.
«قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان تاغدىن چۈشۈپ
شەھەرگە كېلىپ ياشاش، شەھەر-كەنتلەرنى بىنا قىلىش،
ئۆينى چوڭ يولغا يېقىن سالماسلىق، تاشار دەريانىڭ ياكى
بەگنىڭ قوشنىسى بولماسلىق، ھىسارغا يېقىن تۇرماسلىق، ئۆي
سېتىۋالماقچى بولسا قوشنىسىغا قاراش، يەر سېتىۋالماقچى بولسا

سۈيىنى تاللاش توغرىسىدىكى تۇرمۇشقا ئائىت مەلۇماتلار(٩)
ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنە شۇ چاغدا كۆچمەن چارۋىچىلىق ھاياتىدىن
ئۆي-ئىمارەت سېلىپ، ماكان تۇتۇپ ئولتۇراقلىشىشقا قاراپ
يۈزلىنىشكە باشلىغان ھالقىلىق پەيتتە تۇرغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.
مەلۇم بولۇشىچە، يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن مەھمۇد
قەشقەرى ياشىغان دەۋردە، ئۇرقۇن دەريا ۋادىسىدا قۇرۇلغان
ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇپ، بىر بۆلۈك ئۇيغۇر
قەبىلىلىرىنىڭ ئەسلى ماكانى بولغان تىيانشان ئەتراپىنى
چۆرىدەپ ئورۇنلاشقىنىغا ئۇزاق بولغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ
قانۇن-تۈزۈم، تۇرمۇش ئۆرپ-ئادەتلىرى يەنىلا ئاۋۋالقى
كۆچمەن چارۋىچىلىق ھاياتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى.
يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن تەدبىرىدە مانا مۇشۇ بىر
دەۋرنىڭ ئەينەن ئەھۋالى ئوچۇق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

تارىخشۇناسلار كۆچۈپ يۈرۈپ يايلاق قوغلىشىپ چارۋىچىلىق
بىلەن شۇغۇللىنىشتىن ئولتۇراقلىشىپ شەھەر دۆلىتى ھاياتىنى
ئۆتكۈزۈشكە قاراپ تەرەققىي قىلىشنى ئىنسانىيەت تارىخىدىكى
زور ئىلگىرىلەش دەپ قارايدۇ. كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن
شۇغۇللانغاندا تۇرمۇش ئۆرپ-ئادەتلىرى ناھايىتى ئاددىي
بولىدۇ. شەھەرلەشكەندە يېڭى شەھەر دۆلىتى مەدەنىيىتى
بارلىققا كېلىدۇ. تارقاقلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرگەندە ئاھالىلەرنىڭ
يېڭى شەيئىلەر بىلەن ئۇچرىشىشى ئازراق، شەخسىي
قەھرىمانلىق ئالامەتلىرى كۈچلۈكرەك بولىدۇ. شەھەرلەشكەندە
سودىگەرلەرنىڭ تۈرتكىسىدە يېڭى شەيئىلەرنى قوبۇل قىلىشى
تېز بولىدۇ. يايلاق قوغلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرگەن چارۋىچىلارنىڭ
مائارىپ ئىشلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئاجىز بولىدۇ.
شەھەرلەشكەندە ئاھالىلەرنىڭ مەدەنىي ساپاسى ئاشىدۇ.
سودىگەرلەر ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن باردى-كەلدى
قىلمايدىغان خەلقنىڭ تىلى ئىپتىدائىي بولىدۇ، شەھەر دۆلىتى

خەلقلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ سۆز ھەرىكەتلىرىنى قېلىپقا سېلىپ تۇرىدىغان قانۇن-نىزاملارغا رىئايە قىلىشى بىرقەدەر كۈچلۈكرەك بولىدۇ. كۆچمەن چارۋىچىلاردا بولسا ئاجىزراق بولىدۇ. شۇڭا ئېيتىمىزكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان يۇقىرىقى مەسىلىلەر ئەينى زاماندا ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئالغا سىلجىتىش رولىنى ئوينىغانىدى. شۇ ۋەجىدىن ئۇ بىر تارىخىي خاراكتېرلىك ئىلغارلىق ھەم يۈكسەك تەرەققىيپەرۋەرلىكنىڭ ئىپادىسىدۇر.

ئىككىنچى، قانۇن بىلەن ھوقۇقنىڭ مۇناسىۋىتى

قانۇن بىلەن ھوقۇقنىڭ مۇناسىۋىتى — مۇنداقچە ئېيتقاندا قانۇن بىلەن دۆلەتنىڭ مۇناسىۋىتى بولۇپ، ئۇ، قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە، چەت ئەللەردىن تارتىپ جۇڭگوغىچە بولغان بارلىق قانۇنشۇناسلارنىڭ بىردەك دىققەت-ئېتىبارىنى قوزغاپ كېلىۋاتقان ئىنتايىن مۇھىم مەسىلە، شۇنداقلا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنچىلىق ئىدىيىسىدىمۇ كەڭ دائىرىدە بەتتەپسىل (؟) تەتقىق قىلىنغان چوڭ تېما. ئۇ، قانۇن بىلەن ھوقۇق (دۆلەت) نىڭ كېلىپ چىقىشى، تەبىرى، ئىككىسىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى، قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەمنىڭ باراۋەر ئىكەنلىكى، ھۆكۈمرانلارنىڭ قانۇنغا رىئايە قىلىشىنىڭ زۆرۈرلۈكى ۋە مەخسۇسسىزلىكى قاتارلىق پرىنسىپ خاراكتېرلىك مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ پۈتكۈل قانۇنچىلىق ئىدىيىسىنىڭ جېنىدۇر.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ دۆلەت ھەققىدىكى تەلىماتى دۆلەتنىڭ بارلىققا كېلىشىدىكى ئىجتىمائىي سەۋەب ۋە زۆرۈرىيەتلەر، دۆلەتنىڭ قانداق شەكىللىنىدىغانلىقى ۋە شەكىللەنگەنلىكى، دۆلەتكە قانداق كىشىلەرنىڭ باش بولۇشى

كېرەكلىكى، قانداق كىشىلەر باش بولسا دۆلەت روناق تاپىدىغانلىقى، قانداق كىشىلەر باش بولسا دۆلەت مۇنقەرز بولۇپ تۈگىشىدىغانلىقى يەنى داھىيلارنىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتىدىكى ئورنى ۋە رولى، دۆلەت ئورگانلىرىدا قانداق-قانداق مۇئەسسەسەلەرنىڭ بولۇشى لازىملىقى، بۇ مۇئەسسەسەلەرگە قويۇلىدىغان ئەمەلدارلارنىڭ قانداق شەرتلەرنى ھازىرلىشى كېرەكلىكى قاتارلىق جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ. بولۇپمۇ ئۇلۇغ ئۇستاز لېنىن ئوتتۇرىغا قويغان دۆلەتنىڭ دۆلەت بولۇپ شەكىللىنىشىدە بولۇشقا تېگىشلىك شەرتلەر دەپ قارالغان ئارمىيە، ساقچى، تۈرمە، سوتتىن ئىبارەت تۆت ئامىل يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ دۆلەت تەلىماتىدىمۇ تېپىلىدۇ. بۇ ھەقتە كىتابىمىزنىڭ باشقا بابلىرىدا ئايرىم-ئايرىم توختىلىدىغان ۋە توختالغانلىقىمىز ئۈچۈن بۇ يەردە شۇنچىلىك دېيىشنىڭ ئۆزىلا كۇپايە.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قانۇننىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «خۇدايىم ئادەم بالىسىنى، ئۇلۇغلارنى، كىچىكلەرنى، يامانىنى، ياخشىنى، بىلىملىكلەرنى، بىلىمسىزلەرنى، پېقىر ياكى گادايلارنى، ئەقىللىق، ئەقىلسىز، جاھىل ياكى بايلارنى ياراتتى. ئەل-يۇرتنى تەرتىپكە تۈزمەك، جاھاننى سوزمەك ئۈچۈن بۇ بەگلەر تىكلەندى. كىشىلەر ئەل تۇتۇش ۋە بەگ ئىشى ئۈچۈن، قانۇن، ئۇسۇل، ھەم يوسۇن تۈزۈپ چىقتى.» (10)

خوش، ئۇنداق بولسا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ قانۇن بىلەن ھوقۇق (بۇ يەردىكى ھوقۇق دۆلەت مەنىسىدە ئەمەس ئىمتىياز مەنىسىدە كېتىپ بارىدۇ) قا نېمىدەپ تەبىر بېرىدۇ؟

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قانۇن بىلەن ھوقۇققا تەبىر بەرگەندە ئۇلارنى تەبىئەت ھادىسىلىرى، شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ئوبرازلاشتۇرىدۇ. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 18-بابىدا

قانۇننى مۇستەھكەم تەۋرەنمەي تۇرىدىغان ئۈچ پۇتلۇق كۇرسىغا، 28-ۋە 38-بابىدا ئەلنىڭ يىلتىزىغا، باغ (بۇ يەردىكى باغ، «مېۋىلىك باغ» دىكى باغ ئەمەس، بەلكى «نىشانىباغ» دىكى باغ يەنى بىرەر نەرسىنىڭ ئۇتتۇرۇسىنى كۆرسىتىدۇ) قا، ئاچقۇچقا ۋە ئېقىپ كېتىۋاتقان سۇغا، 41-بابىدا ئاسماننى كۆتۈرۈپ تۇرىدىغان تۈۋرۈككە ئوخشاتسا، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 16-بابىدا ھوقۇق، دۆلەت، بەخت، جاھان، مال-دۇنيا ۋە تىرىكلىكنى بىر ئىزىدا توختىماي دائىم دومىلاپ تۇرىدىغان يۇمىلاق توپقا، تۇتسا تۇرماي قاچىدىغان شامالغا، قارايدىغان يورۇق كۈنگە، تولۇپ يەنە كېمىيىپ تۇرىدىغان تولۇنئايغا، 22-بابىدا ئۇخلىغاندا كۆرگەن چۈشكە ۋە تۇتسا ئۇچۇپ كېتىدىغان قۇشقا، 42-بابىدا دىلنى ئوينىتىپ گوللاپ قويىدىغان ياسانچۇق كېلىنگە ۋە قوغلاپ يېتىشكىلى بولمايدىغان ئالۋۇنغا، 68-بابىدا تۇراقسىز كۆلەڭگىگە، 71-بابىدا گۈرۈلدەپ چېقىپ، يېقىپ توختاپ قالىدىغان بوران ۋە يامغۇرغا ئوخشىتىدۇ. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «قانۇننىڭ ۋەسىپىنى ئۈچ ئاياغلىق كۇرسىدىن سورا. بۇنۇن ئۈچ ئاياغلىق قىڭغايماس بولۇر، ئۈچ پۇتى تۈز تۇرۇر ھەم قايماس بولۇر. ئەگەر ئۈچ ئايىغىنىڭ بىرى قىڭغايسا، قالغان ئىككىسى قايار، ئولتۇرغۇچى چۈشەر. ئۇنۇن ئۈچ ئاياغلىق (نەرسە) توغرا، تۈز تۇرۇر، ئەگەر (ئايىغى) تۆت بولسا، بىرى ئەگرى بولۇر. مېنىڭ قانۇنۇم ئاشۇنداق تۈز ۋە قىڭغايماستۇر. قانۇن ئەلنىڭ يىلتىزى، باغ، ئاچقۇچ. ئادىل قانۇن كۆككە بىر تۈۋرۈك ئىرۇر، ئۇ قانۇن يىقىلسا ئاسمان يىقىلۇر. زۇلۇم ئوت، يېقىنلاشسا كۆيدۈرەر، قانۇن-سۇ، ئۇ ئاقسا نېمەتلەر ئۈنەر. توپ ئۆزىچە ئىچۈك دومىلىسا، دۆلەتمۇ شۇنداق سورۇلۇپ كېتەر. تىرىكلىك دېگەن شامالدەك كېتەر، قاچار، تۇتسا تۇرماس. دۆلەت كېلىپ كەتمەس بولسا ئىدى، يورۇق كۈنمۇ قارايماس ئىدى. بەخت تۇراقسىز

تەلۋىدۇر. دۆلەت تولۇنئاي كەبى كېمىيۇر، بەخت چۈشتەك كېچەر، قۇشتەك ئۇچار. دۇنيا ئۆزىنى بېزەپ كۆرسىتىپ ياسانغان كېلىندەك دىلنى ئوينىتار. جاھان بىر بوراندۇر ھەم تۇراقسىز كۆلەڭگىدۇر. بۇ دۇنيانى بوران ياكى يامغۇر سانا، ئۇ بىرئاز گۈرۈلدەپ يەنە تېز توختاپ قالار.» (11)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ يۇقىرىقى بايانلىرىدا قانۇننى ھەممىدىن ئۈستۈن ئورۇنغا قويىدۇ ۋە ئۇنى مۇقەددەس دەپ بىلىدۇ. ئەكسىچە دۆلەت، ھوقۇق، بەخت، مال-دۇنيانى بىرەر كىمگە باقىۋەندە قىلىۋېتىلگەن خۇسۇسىي مۈلۈك دەپ قارىمايدۇ. بەلكى ئۇ، قولدىن-قولغا كۆچۈپ تۇرىدىغان، بەزىدە قولغا كېلىدىغان، بەزىدە قولدىن كېتىدىغان تۇراقسىز نەرسە، ئۇنى پەقەت ھەر خىل نېمەتلەرنى ئۈندۈرەلەيدىغان سۇ — يەنى مۇقەددەس قانۇننىڭ ياردىمى ۋە كاپالىتى بىلەنلا قولغا كەلتۈرگىلى، ئۇتتۇپ تۇرغىلى ۋە ئۇزاق داۋام قىلدۇرغىلى بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئۇ، مۇشۇ خىل قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغاندىن كېيىن خان، پادىشاھ، بەگلەرگە قولدىكى ھوقۇقىغا (5326-بېيىت)، دۆلەتكە (694-بېيىت)، بەختىگە (668-بېيىت)، جاھانغا (1331-بېيىت)، مال-دۇنياغا (1403، 1377-بېيىت)، خەزىنىگە (4091، 4093-بېيىت) ۋە تىرىكلىككە (1332-بېيىت) ئارتۇقچە ئىشىنىپ كېتىرلەنمەسلىك ۋە مەغرۇرلانماسلىق ھەققىدە قاتتىق نەسىھەت قىلىدۇ. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «دۆلەت، بەخت تۇراقسىز ئەمەس بولسا، نە ياخشى ئىدى. (ئەمما) ئۇلۇغلۇق، بۈيۈكلۈك، دۆلەت ئۆزۈن توختىمايدۇ. (شۇڭا) بۇ بەگلىككە تولا مەغرۇر بولمىغىن، ئۆزۈڭنى كۆپ كۆزەت، كىبىر قىلمىغىن. بەختكە گۇۋەنمە، ئۇ كېلەر ھەم كېتەر. دۆلەتكە ئىشەنمە، ئۇ ئالار ھەم بېرەر. دۆلەت كىم بىلەن كېلىپ ياراشسا، شۇ كىچىكلىك قىلىپ ئۆزىنى تۆۋەن تۇتقاي. دۆلەت (بىرەر) كىشىگە كۈلۈپ

كىلەر بولسا، (شۇ كىشى) كىچىك دىل بولۇپ، ئۇنى چىڭ تۇتۇپ بېكىتسۇن[12].

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ھاكىمىيەت (دۆلەت)نى قانۇن ئارقىلىق تۇتۇپ تۇرۇش، مۇستەھكەملەشكە بولىدىغانلىقى توغرىسىدىكى ئىدىيىسىنى تۆۋەندىكى بايانلىرى ئارقىلىق كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «بەگلىك قانۇن بىلەن رۇس ئۆرە تۇرار. ئەگەر قايسى بەگ خەلققە قانۇن بەرمىسە، خەلقنى كۆزەتمەي يېگەنلەر يېسە، ئېلى بۇزۇلۇپ ئۇ خەلققە ئوت چاچار، بۇ بەگلىك ئۇلى شەكسىز نابۇت بولغاي، بەگ كۆڭۈلنى تۈزەپ قانۇن يۈرگۈزسە، بەگلىك بۇزۇلماس، بەلكى ئۇزۇن تۇرار. (شۇنداق) ئەلگە ئۇزۇن ھۆكۈمران بولاي دېسەڭ، قانۇن تۈز، يۇرت، خەلقنى ھامان ئاسرا.»[13]

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، قانۇننىڭ ئاساسى ئادالەتتۇر. ئۇ، ئادالەتسىز قىلمىشلارنىڭ سادىر بولۇشىغا يول قويماسلىقى، ئىنسانلار جەمئىيىتىدە يۈز بېرىۋاتقان ھەر خىل ناھەقچىلىك ۋە ئۆزۈۋالچىلىقلارنى توسۇشى، كۈنسايىن كۆپىيىۋاتقان باراۋەرسىزلىكلەرنى يوق قىلىشى لازىم. شۇ چاغدىلا قانۇن ئىسمى-جىسمىغا لايىق قانۇن بولالايدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ياشىغان دەۋردە قاراخانىلارنىڭ دۆلەت تۈزۈلمىسىدىن تارتىپ يۇقىرى جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئادەتتىكى باردى-كەلدى پائالىيىتىگىچە يۇقىرى تەبىقە ۋە تۆۋەن تەبىقە دېگەن تامغا بېسىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئايرىمچىلىق ۋە پەرقلەر خېلىلا چوڭ ئىدى. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ كىتابىدىن بىلىشىمىزچە، ئانىسى ئىسىلزادە، ئاتىسى ئاددىي خەلقتىن تۇغۇلغان ياشلار «ئىنال» دېيىلەتتى[14]. ئاددىي خەلقنىڭ چوڭلىرى بىلەن خاقان ئوغۇللىرىنىڭ كىچىكلىرى مەرتىۋىدە ئوخشاش سانىلىپ

«ئۆگە تەگىت» دەپ ئاتىلاتتى[15]. ئاددىي خەلقتىن چىقىپ ۋەزىرلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن ئادەم «يۇغرۇش»[16]، ئاددىي خەلقتىن چىقىپ خاقاندىن ئىككى دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغىنى «يابغۇ»[17]، ئۈچ دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغىنى «توكسىن»[18] دېگەن ناملار بىلەن ئاتىلاتتى. خاقانلار ۋە بەگلەر ئۆلسە ئۇلارغا ئاتاپ مەخسۇس قەبرە قاتۇرۇلۇپ، ئۈستىگە «ئەشۈك» (ياكى كۈشۈك) دېيىلىدىغان يىپەك يوپۇق يېپىلاتتى. بۇ يوپۇق كېيىن كەمبەغەللەرگە ئۈلەشتۈرۈپ بېرىلەتتى[19]. كەمبەغەللەر «چىغاي»[20] دېيىلەتتى. مەدىكار ئىشلەيدىغان ۋە كۈنلۈكچىلەر «ماراز»، «خىارماراز»[21] ۋە «تەرچى»[22] دېيىلەتتى. تىلەمچىلەر «ئومدۇچى»[23]، ئىشىكمۇ ئىشىك يۈرۈپ تىلەيدىغان قەلەندەرلەر «قاراچى»[24] دېيىلەتتى. ئۇ زاماندا سىنىپىي زۇلۇم ئېغىر بولۇپ، بەگلەر ۋە ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى قول چوماقچىلىرى كەمبەغەل مېھنەتكەشلەرنى خالىغانچە بوزەك ئېتەتتى. كۈچىگە تايىنىپ پۇقرالارنىڭ ئات-ئۇلاغلىرىنى تۇتۇۋېلىپ ھەقسىز ئىشلىتىۋالاتتى[25]. بەگلەر پۇقرالارغا ھەر خىل ئالۋان-ياساقلارنى سالاتتى. ئالۋاڭ-ياساق ۋە باج-سېلىقلارنى يىغىدىغان ئەمەلدارلار «ئىمغا»[26] دېيىلەتتى. ئۇلار يېزا ئاقساقاللىرىنىڭ ياردەمچىلىرىدىن بولغان «چوپان»[27]لار بىلەن بىرلىشىپ، ئېرىق-ئۆستەڭ قېزىشقا، تۇغان تۇتۇشقا چىقمىغانلاردىن سېلىق ئالاتتى[28]. قۇللار ئەر-ئايال دەپ ئايرىلماي بىردەك «قاراباش»[29] دېيىلىپ، ئۇلارغا «سۇلى»[30] دېگەن ئىسىم قويۇلاتتى. قۇللار قول ئىگىلىرىگە ھەر يىلى بىرىم بېرەتتى. بۇنداق بىرىم «بەرت»[31] دېيىلەتتى. قۇللار ئۆز ئىگىسىگە قىممىتىنى تۆلەش بىلەن ئازاد بولاتتى[32]. ئازاد قىلىنغان بۇنداق ھۆر قۇللار «بوش»[33] دەپ ئاتىلاتتى. بۇ دەۋردە قاراخانىلارنىڭ

سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىك قىلىشى نەتىجىسىدە ئۇرۇشتا ئەسىرگە چۈشكەن ئەسىرلەرنىڭ ھەممىسى قۇل قىلىناتتى. ئۇنىڭدىن سىرت يەنە ھىندىستان قاتارلىق جايلاردىنمۇ بىر تۈركۈم قۇل سېتىۋېلىنىپ كېلىنەتتى(34). قۇللار ئەركىنلىكىدىن مەھرۇم قىلىنغان خىزمەتچىلەر بولۇپ، دائىم دېگۈدەك خوجايىنلىرى تەرىپىدىن كەمسىتىلىشكە ۋە تىل-ھاقارەتكە ئۇچراپ تۇراتتى. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «بەگ ئۇنى كەمسىتتى»(35) شەكلىدىكى ۋە «بەگ ئۇنىڭغا كايىدى، ئۇنى دوشكەللىدى»(36) شەكلىدىكى قەيتلىرى ئۇنى چۈشەندۈرۈپ بەرسە، خوجايىنلىرىنىڭ ئۇلارنى «قاشاڭ»(37) دەپ تىللايدىغانلىقى ئۇنى تېخىمۇ ئىسپاتلايدۇ. قۇللار بېگى ۋە خوجايىنلىرىنىڭ تاپشۇرغان ئىشلىرىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىسا تاياق يەيتتى(38). قۇللارنى ئۇرۇش «توقدى»(39) دېيىلەتتى. بۇ «ئەدەبلەش»، «ئىزىغا سېلىش»، «تىزگىنلەش» مەنىلىرىنى بىلدۈرۈپ، «قانۇن»غا ئاساسەن شۇنداق قىلىنغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. قۇلدارلارنىڭ قۇللارغا بولغان ئېكسپىلاتاتسىيىسى ناھايىتى قاتتىق بولغاچقا، قۇللار دائىم دېگۈدەك خوجايىنلىرىغا قارشى چىقىپ تۇراتتى(40). مۇشۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇ دەۋردە خەلق ئارىسىدا «كۈچ ئەلدىن كىرسە، تۆرە تۈڭلۈكتىن چىقار» (مەنىسى: زورلۇق-زومبۇلۇق ئىشىكتىن كىرسە، ئىنساپ ۋە قائىدە-يوسۇن تۈڭلۈكتىن چىقار)(41) دېگەن ماقال كەڭ تارقالغانىدى.

قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمىدە ساقلىنىۋاتقان بۇنداق تەڭسىزلىكلەرنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ تەڭسىزلىكلەرنىڭ پەيدا بولۇش مەنبەيىنى ھاكىمىيەت ئۈستىدىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ قانۇننى ئىجرا قىلىشتا ئادىللىقتىن چەتنەپ كەتكەنلىكىدىن، ھۆكۈمرانلارنىڭ ئەخلاقىي-پەزىلىتىنىڭ بۇزۇلغانلىقىدىن، ئەلدە زۇلۇم ۋە

زالىملىقنىڭ كۆپەيگەنلىكىدىن ھەمدە بۇلارنى سورايدىغان چىن ئىنسانىنىڭ قالماي ئادەم قىسلىقى ئۆتۈلگەنلىكىدىن ئىزدەيدۇ. ئۇ، پادىشاھلارغا زاھاكتەك(42) خەلقنىڭ قارغىشىغا ئۇچرىماي، پەرىدۇندەك(43) خەلقنىڭ ماختىشىغا ئېرىشىش، يامان خۇيلۇق بولماسلىق ھەققىدە نەسىھەت قىلىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «بەگ بولسۇن، قۇل بولسۇن، ياخشى بولسۇن، يامان بولسۇن، بەربىر ئۆزى ئۆلىدۇ، ئىشتىن نىشان قالىدۇ. بۇ ئۆۋەت بەگلىك ئورنى ساڭا تەگدى، بۇرۇنراق ياخشىلىق قىل. تىرىكلەر ئاخىرى ئۆلىدۇ، يەر ئۇنىڭغا تۆشەك بولىدۇ. ئەگەر ئۆزى ياخشى بولسا نامى ئۆلمەيدۇ. جاھاندا بىر ياخشى بىلەن بىر ئەسكىنىڭ ئىتى ئۆچمەيدۇ. يامانلىرى سۆكۈلىدۇ، ياخشىلىرى ماختىلىدۇ. سەن ئۇنىڭغا قارا، ئۇنىڭدىن ساڭا قايسىسى ياقىدۇ. سەن ياخشى بولساڭ نامىڭ ماختىلىدۇ، يامان بولساڭ سۆكۈلىدۇ. يامان خۇيلۇق زاھاك نېمىشقا سۆكۈلدى؟ قۇتلۇق پەرىدۇن نېمىشقا ماختالدى؟ بىرى ياخشى ئىدى، خەلق ئۇنى ماختىدى. بىرى يامان ئىدى، خەلق ئۇنى قارغىدى. ساڭا يامانلىق كېرەكمۇ-ياخشىلىقمۇ؟ قارغىشلىق كېرەكمۇ، ماختاشلىقمۇ؟ قايسىسىنى تىلىسەڭ، ئىككىسىدىن بىرىنى تاللا، لېكىن كېيىن پۇشايمان قىلىپ قالما.»(44)

ئۇ، ھاكىمىيەت ئۈستىدە تۇرۇۋاتقان خان، بەگلەردىن ئادىللىق بىلەن ئىش قىلىشنى، قانۇندا ئادىل بولۇشنى، بىر-بىرىنى بوزەك قىلىشقا، بىر-بىرىنى ئېزىشكە يول قويماسلىقنى، زۇلۇمخۇمار بولماسلىقنى قاتتىق تەلەپ قىلىدۇ. ئۇنىڭ بۇ ئىدىيىسىنى تۆۋەندىكى بايانلىرىدىن تېخىمۇ ئوچۇق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «بەگلىكنىڭ ئاساسى ئادالەتتۇر. بەگلەر ئادىل بولسا، تىرىكلىك بولار. بەگلەر ئەلگە ئادىل بىرلە ھۆكۈم قىلسا، تىلەك ئارزۇسىغا يەتكىلى بولار. بەگلىكنىڭ مەڭگۈلۈكىنى تىلىسەڭ قانۇندا ئادىل بول،

زۇلۇمنى تامام يوقاتقىن. توغرا قانۇننى خەلققە بەر، بىرىنى بىرى ئەزمەكنى ئەلدىن كۆتەر. قانۇندا ئادىل بولۇشقا تىرىش، كۈچ كۆرسەتمە. پۈتۈن خەلق ئۈچۈن مېھرىبان بولۇپ، ھەرقانداق چاغدا كىچىك-چوڭغا ئادىل ھۆكۈم قىل.»(45)

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، قانۇن ئادىللىقنى چەتنىگەن، جاھاننى بۇزۇۋاتقان بارلىق نامۇۋاپىق ھەرىكەتلەرنى توسىدىغان توسۇقچى. شۇڭلاشقا ئۇنىڭ ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر بولۇپ، ھەتتا قانۇنغا خىلاپلىق قىلىپ يولدىن چىقىپ كەتكەن خان، پادىشاھلارمۇ ئايىلىپ قالمايدۇ. ئۇ قانۇننىڭ فۇنكسىيىلىك رولىنى تەكىتلىگەندە ئالدى بىلەن ئۇنىڭ مانا مۇشۇنداق چەكلەشچانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. ھۆكۈمرانلارنىڭ قانۇن ئىگىسى ۋە قانۇن ساپاسى ئۈستىدە توختىلىدۇ. ئاۋام خەلقنىڭ خۇي-پەيلىنى تۈزەش بىلەن ھۆكۈمرانلارنىڭ ئۆزلىرىنى تۈزەشنىڭ بېقىندىچىلىق مۇناسىۋىتىنى فورمىلاشتۇرۇپ ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «خان ئادەت ۋە قانۇننى قانداق تۇتسا، خەلقمۇ شۇنداق، شۇ ئادەتتىسمان بولار. ئېلىك يامان بولسا جاھاننى بۇزار، توسۇقچى بولمىسا يولدىن ئازار. بەگلەرنىڭ ھەرىكىتى يامان بولسا، يامانلار كۆچىيىپ ئەنە ئەنە بۇزار. خەلق بۇزۇلسا ئۇنى بەگلەر تۈزەر، ئەگەر بەگ بۇزۇلسا ئۇنى كىم تۈزەر؟ بۇلغىنىشلارنى سۈزۈك بولسۇن دېسەڭ ئاۋۋال سەن سۈزۈل، كېيىن خەلقمۇ تۈزۈك بولغاي. تۈزۈك يارامىلىق ئىشلارنى تىلىسەڭ يارامسىزنى تاشلا.»(46)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ پادىشاھلارنى، بەگلەرنى، قۇللارنى، ئوغلىنى، يېقىن تۇغقىنىنى، يات كىشىنى، يولۇچىنى، ئۆتكۈنچى مۇساپىرلارنى ئۆزى ئوتتۇرىغا قويغان ئادىل قانۇندا تارغاقنىڭ چىشىدەك باراۋەر كۆرىدۇ. ئىگىز-پەس، چوڭ-كىچىك، ئەزىز-خار دەپ ئايرىمايدۇ، ھۆكۈم قىلغان ۋاقىتتا ھېچبىرىگە يۈز-خاتىر

قىلمايدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ ئىدىيىسىنى كۈنتۇغدى ئىلىگنىڭ ئايتولدىغا ئادالەت سۈپىتىنىڭ قانداقلىقىنى ئېيتقانلىقى ۋە قانۇننىڭ ۋاسىپىنىڭ ئەمەلىي ئۈستىدە قىلغان بايانلىرى ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «مەن ھېچبىر كىشىنى بەگ ياكى قۇل دەپ ئايرىماي ئىشلىرىنى ئادالەت بىلەن ھەل قىلىمەن. مەيلى ئۇلار ئوغلۇم بولسۇن، يېقىن تۇغقىنىم بولسۇن ياكى يولۇچى، ئۆتكۈنچى، قونىقىم بولسۇن، مېنىڭچە ئۇلارنىڭ ھەممىسى قانۇن ئالدىدا باراۋەر، ھۆكۈم قىلىدىغان ۋاقىتتا بۆلەكچە بولمايمەن.»(47)

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» بولۇش لازىملىقى توغرىسىدىكى قىممەتلىك ئىدىيىسىنى يەنە ئۇنىڭ «سەئىد» (پەيغەمبەر ئەۋلادلىرى) لەرنىڭمۇ ھەممىسىنىڭ دېگۈدەك ئەخلاقلىق، ياخشى بولۇشىنىڭ ناتايىنلىقىنى جەزملەشتۈرۈپ، ئۇلار بىلەن مۇئامىلە قىلغاندا، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ناچارلىرىنى سۈرۈشتە قىلىش لازىملىقىدىن ئىبارەت پوزىتسىيىسى ئىپادىلەنگەن 4340-بېيت بىلەن دۆلەت ئىشلىرى جىنايىتىنى ئۆتكۈزگەن ھەر قانداق بۈيۈك دۆلەت خادىملىرىغىمۇ قىلچە يۈز-خاتىر قىلماي ئۆلۈم جازاسى بېرىش لازىملىقى توغرىسىدىكى بايانلىرى (4119، 4120، 4121، 4122، 4123-بېيتلارغا قارالسۇن) دىن تېخىمۇ ئوچۇق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قۇياشنىڭ ئۆز يورۇقلۇقىنى پۈتكۈل كائىناتقا تەڭ چېچىپ چۈشۈرگەنلىكىدىن ئىبارەت تەبىئىي قانۇنىيەتنى ئادىللىق بىلەن تولغان مەڭگۈلۈك ھادىسە دەپ قارايدۇ ھەمدە ھۆكۈمرانلارنى قۇياشقا ئوخشاش ئاشۇنداق ئادىل ئىش كۆرۈپ، ئاھالىلىرىنى «ئىرىغ» ياكى «ئىرىغسىز» دەپ ئايرىماي، پۇقرالارغا باراۋەر مۇئامىلە قىلىپ، قۇدرىتىنىڭ يېتىشىچە شاپائەت كۆرسىتىشكە ئۈندەيدۇ. ئۇ بۇ ئىدىيىسىنى

كۈنتۇغدى ئېلىگنىڭ ئايتولدىغا ئادالەتنىڭ سۈپىتىنى تەرىپلىگەن بايانلىرى ئارقىلىق يورۇتۇپ بېرىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «كۈن ئۆزىنىڭ يورۇقلۇقىنى ئومۇمغا ئېرىغ ياكى ئېرىغسىز دېمەي تەڭ چاچىدۇ، ئۇنىڭ ئومۇمغا بېرىدىغان يورۇقلۇقى زادى كېمەيمەيدۇ. مېنىڭمۇ قىلغىم مۇشۇنداق بولۇش (بولۇپ)، مېنىڭدىن ھەممىگە تەڭ ئۈلۈش تېگىدۇ. كۈن تۇغقاندا يەر ئىسسىيدۇ، چېچەكلەر ئېچىلىپ جاھان تۈمەنمىڭ تۈسكە كىرىدۇ. شۇنىڭچىلاپ مېنىڭ قانۇنۇممۇ قايسى ئەلگە كىرسە، ئۇ ئەل ناۋادا تاش ياكى قورام تاش بولسىمۇ تۈزۈلۈپ كېتىدۇ.» (48)

ناھايىتى روشەنكى، بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان «ئېرىغ» ۋە «ئېرىغسىز» دېگەن سۆزلەر «تازا»، «پاكىز» ۋە «پاكىز بولمىغان»، «مەينەت» دېگەنگە ئوخشاش مەنىلەرگە ئىگە (49).

يىغىنچاقلىغاندا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ يۇقىرىقى ئىدىيىدە شەرق خەلقلىرىنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرى، ئېنسىكلوپېدىك ئالىم ئەبۇناسىر فارابى (مىلادى 870 — 950) غا ئوخشاش ھەرقايسى تەبىقىلەرنىڭ گارمونىيە ھەمجەھەتلىكىنى ياقلايدۇ. بۇ ئۇنىڭ يۈكسەك خەلقپەرۋەرلىكىنىڭ قانۇنچىلىق ئىدىيىسىدىكى ئىپادىسى بولۇپ، ئەينى ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە بىر ئەڭگۈشتەر بولۇپلا قالماستىن، ھازىرقى كۈندىمۇ ئوخشاشلا قىممەتلىكتۇر.

ئۈچىنچى، پۇقرالارنىڭ ھالىغا يېتىپ، ئېھسان قىلىشتا كەڭ قول بولۇش

پۇقرالارنىڭ ھالىغا يېتىپ، ئېھسان قىلىشتا كەڭ قول بولۇش — يۈسۈپ خاس ھاجىپ خەلقچىللىق ئىدىيىسىنىڭ قانۇن-تۈزۈمدىكى ئەڭ روشەن ئىپادىلىنىشى. ئۇنى ھازىرقى

سۆز بىلەن ئېيتقاندا، ئەرزىيەت خىزمىتىنى قانۇن يولىغا سېلىپ، ئىجتىمائىي پاراۋانلىق يەنى نەپەقە خىزمىتىنى پائال راۋاجلاندۇرۇش دەپ ئاتىغان تۈزۈك. بۇ ئىدىيە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە خېلى زور سالماقنى ئىگىلىگەن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەرزىيەت ۋە نەپەقە خىزمىتى توغرىسىدىكى ئىدىيىسىنى مۇھاكىمە قىلىشتىن بۇرۇن ئۇيغۇرلاردا ئەرزىيەت ئىشلىرىنىڭ قەدىمدە قانداق يولغا قويۇلغانلىقى شۇنداقلا ئەرزىيەت خىزمىتىنىڭ قايسى تۈردىكى خىزمەت ئىكەنلىكى ھەققىدە ئازراق توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ئەرزىيەت خىزمىتى — ئۇيغۇرلاردا تارىخى ناھايىتى ئۇزاق بولغان بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسە. تارىختا تۈرك ۋە ئۇيغۇر خانلىرى پۇقرالار بىلەن ئالاقە باغلاشقا، دۆلەتنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئەھۋاللارنى بىلىپ تۇرۇشقا قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن، خېلى بۇرۇنلا «تاياڭغۇ» دېگەن مەنسەپنى تەسىس قىلغان، كېيىنچە ئىسلام دىنىنىڭ سىڭىپ كىرىشىگە ئەگىشىپ، شۇنىڭغا ماس كېلىدىغان «ھاجىپ» سۆزىنى قوللىنىدىغان بولغان (50). مەيلى ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى «تاياڭغۇ»لار بولسۇن، مەيلى ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى «ھاجىپ»لار بولسۇن، ئۇلار ناھايىتى ئادىل، ھەققانىيەتچى ۋە خەلقپەرۋەر كىشىلەردىن تەيىنلىنەتتى. پۇقرالار شۇلار ئارقىلىق ئارزۇ-تەلەپلىرىنى پادىشاھلارغا مەلۇم قىلىپ يەتكۈزەتتى، پادىشاھلارمۇ پۇقرالارنىڭ ھال-ئەھۋاللىرىنى شۇلار ئارقىلىق بىلىپ تۇراتتى. بۇ ئەينى ۋاقىتتىكى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئۆز ھاكىمىيەتلىرىنى مۇستەھكەملىشىدە ناھايىتى چوڭ رول ئوينىغانىدى.

تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، 1959-يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېينىڭ ئارخېئولوگىيە ئەترىتى مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ شەرقىي-شىمالىغا 72 كىلومېتر

كېلىدىغان تۇمشۇق تېغىنىڭ شەرقىي ئۇچى تەرىپىگە جايلاشقان «تۇققۇز ساراي» قەدىمكى خارابىسىدىن قاراخانىلار دەۋرىگە ئائىت بىر پارچە ھۆججەتنى تاپقان. بۇ ھۆججەت ئەرەب يېزىقى بىلەن يېزىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ھۆججەت بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۆزىنى «قول قاغۇرماچ» دەپ ئاتىغان بىر نامرات كىشىنىڭ خوتۇن ئېلىشقا قۇربى يەتمىگەنلىكى ئۈچۈن بەگلەردىن بىر دېدەك ئىلتىپات قىلىشنى تەلەپ قىلغانلىقى خاتىرىلەنگەن(51). گەرچە بۇ ئەرزنىڭ شۇ ۋاقىتتا قانداق بىر تەرەپ قىلىنغانلىقى، «قول قاغۇرماچ» نىڭ تەلىپىنىڭ ھەل قىلىنغان ياكى قىلىنمىغانلىقى ھەققىدە ھازىرچە مەلۇماتقا ئىگە بولمىساقمۇ، بۇ — شۇ دەۋردە كەمبەغەل، نامرات، ئىگە-چاقىسىز كىشىلەرنىڭمۇ بەگلەرگە ئەرز سۇنۇپ ئۆزىنىڭ دەرد-ئەھۋالىنى ئىزھار قىلالايدىغانلىقى ۋە شۇنداق قىلىشقا يول قويۇلغانلىقىدىن ئىبارەت بىر پاكىتنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ھەممىگە مەلۇمكى، ئەرزىيەت دېگەن ئاتالغۇ بۈگۈنكى كۈندە «ئەرز» ۋە «يەت» دېگەن تاق سۆزلەرنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان بىرىكمە سۆز بولۇپ، «ئەرزى يەتتى» ، «ئەرزى يەتسۇن» ، «ئەرزى يېتىپ مەلۇم بولسۇن» دېگەنگە ئوخشاش مەنىلەرنى ئاڭلىتىپ، ئەرزلەرنىڭ مەلۇم جايلارغا ئاپىرىپ يەتكۈزۈلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. ئەرزلەر قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە خەت يېزىپ سۇنۇش، ئەرز سۇنۇلىدىغان جاينىڭ يىراق-يېقىنلىقىدىن قەتئىينەزەر ئەرز قىلغۇچى ئۆزى بىۋاستە بېرىپ مەلۇم قىلىش قاتارلىق ۋاسىتىلەر ئارقىلىق دەۋانى تەكشۈرىدىغان مۇناسىۋەتلىك ئورگانلارغا يەتكۈزۈلىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن تېگىشلىك جاۋاب ئېلىنىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇ، خەت-چەك ۋە بېرىپ ھال ئېيتىش قاتارلىق ئىككى تەرەپلىمە مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەرزىيەت خىزمىتى — جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ جەمئىيەتنى ئىدارە

قىلىدىغان باشقۇرغۇچىلارغا بىرەر شەخس ياكى كوللېكتىپنىڭ نامىدىن ئەھۋال ئىنكاس قىلىدىغان بىر تۈرلۈك ئىجتىمائىي سىياسىي باردى-كەلدى پائالىيىتى. ئەگەر قانۇننى سىياسىي، ئىقتىساد، ئائىلە، مەدەنىيەت ئىشلىرىدا بېكىتىلگەن ھەر خىل تۈزۈملەرنىڭ مىزانى دېسەك، ئۇ ھالدا ئەرزىيەت خىزمىتىنى ئاشۇ تۈرلۈك تۈزۈملەرنىڭ ئەمەلىيەتتىكى ئۈنۈمىنى ئىنكاس قىلىپ تۇرىدىغان كۆزنەك دېيىشكە توغرا كېلىدۇ. ئەرزىيەت خىزمىتى قەدىمدىمۇ، ھازىرمۇ ئوخشاشلا جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ بىر قىسمى. ئۇ، ئۇچۇر ئالماشتۇرۇش، جەمئىيەت ئەھۋالىنى ئۇقۇپ تۇرۇش، قانۇنغا خىلاپلىق قىلىش قىلمىشلىرى ئۈستىدىن نازارەتچىلىك قىلىش، ئېھتىياجنى قاندۇرالمايۋاتقان سىياسەت ۋە تەدبىرلەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ ئۇنىڭ ئورنىغا يېڭىچە تەدبىرلەرنى ئورنىتىشتا مەسلىھەت كۆرسىتىش، مۇرەككەپ چىگىش مەسىلىلەرنى مۇرەسسە قىلىپ ھەل قىلىش قاتارلىقلاردا باشقا تارماقلار ئوينىيالمايدىغان روللارنى ئوينايدۇ. ئەڭ مۇھىمى جەمئىيەت ئەھۋالىنىڭ يۈزلىنىشىنى تەتقىق قىلىپ قانۇننى ئىجرا قىلىش جەھەتتە پەۋقۇلئاددە رول ئوينايدۇ.

بىر ئېغىز گەپ بىلەن يىغىنچاقلىغاندا، ئەرزىيەت خىزمىتى مەيلى قەدىمدە بولسۇن، مەيلى ھازىرقى دەۋرىمىزدە بولسۇن، ئۇ، قانۇنچىلىقنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى، ئەرزىيەت خىزمىتىنى ئىشلىگۈچىلەر بولسا، قانۇننى ئىجرا قىلىدىغان خادىملار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە مانا مۇشۇ يۇقىرىقى مەسىلىلەر ناھايىتى روشەن يورۇتۇلغان ۋە خېلى دەرىجىدە يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ قارىشىچە، دۆلەتنى روۋناق تاپقۇزۇش ئۈچۈن پۇقرالارنىڭ خانلىققا، خانلىقنىڭ يۇقىرى-تۆۋەن قاتلامنى شەكىللەندۈرۈپ تۇرۇۋاتقان چوڭ-كىچىك ھەربىي، مەمۇرىي، قانۇن ئەمەلدارلىرىغا، دۆلەتنىڭ تۈرلۈك

سىياسەت، قانۇن-تۈزۈملىرىگە ۋە ئۇلارنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىغا قارىتا بولغان پىكىر، تەلەپ ۋە ئىنكاسلىرىنى داۋاملىق ئاڭلاپ تۇرۇش ئىنتايىن زۆرۈر ۋە لازىم ئىدى. ئۇ يۇقىرىقى مەقسەتلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا پۇقرالارنىڭ خان، پادىشاھ ۋە بەگلەرگە دەيدىغان گەپلىرىنى دېيىشىگە ئاسان بولسۇن ئۈچۈن تەشكىلىي جەھەتتە تەدبىر كۆرۈپ ئەرزىيەت خىزمىتىنى ئىشلەيدىغان مەخسۇس خادىملارنى تەيىنلەيدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ۋەزىپە دائىرىسىنى بەلگىلەپ چىقىدۇ. ئۇنىڭچە بولغاندا، «ھاجىپ»لار مۇشۇ خىزمەتنى ئىشلەيدىغان خادىملار ئىدى(52).

«قۇتادغۇبىلىك» تىن مەلۇم بولۇشىچە، قاراخانىلار دەۋرىدە خاراكتېرى ھازىرقى كۈندىكى «يىغىۋېلىپ كونترول قىلىش، يۇرتىغا ئاپىرىپ قويۇش پونكىتى»غا ئوخشاپراق كېتىدىغان بىر مۇئەسسەسەنىڭ بارلىقى ئېنىق. ئۇ بولسىمۇ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ تىلغا ئالغان «مۇساپىرخانا» دۇر. مۇساپىرلارنى كۈتىدىغان بۇنداق بىر ئورگاننىڭ نىيە خارابىسىدىن تېپىلغان تارىشا پۈتۈكلەردىمۇ قەيت قىلىنىشى، ئۇيغۇرلاردا ئاجىز، يېتىم-يېسىرلارنى، بىقىمسىز قالغان كىشىلەرنى يۆلەشنىڭ بىر خىل ساخاۋەتلىك ئىش ھېسابلىنىپ ئەزەلدىنلا بىر خىل تۈزۈملەشكەن ھادىسە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ھەربىي ئىشلار ئورگانلىرىدا سارايى ئەھلىنىڭ قانۇن-نىزاملارغا رىئايە قىلىش ئەھۋالىنى نازارەت قىلىدىغان «ھاجىپ»قا ئوخشاپراق كېتىدىغان ئەمەلدارلار تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئۇلار «چاۋۇش» دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى ئۇرۇش ۋاقىتلىرىدا سەپ تۈزەشكە مەسئۇل بولسا، تىنچلىق ۋاقىتلىرىدا ئەسكەرلەرنىڭ ئىنتىزامىنى بۇزۇپ خەلققە زۇلۇم سېلىش، خەلقنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىش قاتارلىق قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان

ھەرىكەتلىرىنى توسۇش، چەكلەش ۋە نازارەتچىلىك قىلىش ئىدى(53). مىلادى 1068-يىلى تەختكە ئولتۇرغان قاراخانىلارنىڭ غەربىي ئېلىكخانلىقىنىڭ خانى شەمسۇلمۈلۈك ناسىرنىڭ ئاتىسى تامغاچقان ئىبراھىمغا ئوخشاش ئادىل شاھ دېگەن نامى بولۇپ، ئۇ ئەسكەرلىرىگە ناھايىتى قاتتىق تەلەپ قوياتتى، ئەسكەرلىرىنى شەھەردە تۇرغۇزماي دائىم بۇخارانىڭ يېنىدىكى بىر يېزىغا ئورۇنلاشتۇراتتى. ئەسكەرلەرنىڭ شەھەرگە كىرىپ شەھەر ئاھالىسىنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشىغا رۇخسەت قىلمايتتى. ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى كۈن ئولتۇرغاندىن كېيىنلا سىرتتا قونۇپ قالمايتتى(54).

يۈسۈپ خاس ھاجىپ پۇقرالارنىڭ ھالىغا يېتىپ، ئەرز، شىكايەت ۋە دەۋالارنى تېز ۋە كەسكىن بىر تەرەپ قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، دۆلەت ئورگانلىرىدا نەپەقە تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، ئاجىز، يېتىم-يېسىرلار، ئۇرۇشتا قۇربان بولغان ھەربىيلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە-تاۋابىئاتلىرىغا دۆلەت خەزىنىسىدىن مەخسۇس مەبلەغ ئاجرىتىپ قۇتقۇزۇش بېرىش خانلىقنىڭ خەلق ئاممىسى ئىچىدىكى ئىناۋىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپلا قالماي، يەنە ھەر قايسى ساھەلەرنىڭ ئاكتىپچانلىقىنى قوزغاپ، دۆلەتنى باي قىلىشنىڭمۇ ئاساسى ئىدى. شۇنداقلا بۇ ئارقىلىق خانلىقتىن نارازى بولىدىغان ھۆكۈمەتكە قارشى كۈچلەرنى ئازايتىپ يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان توپىلاڭ ۋە مالىمانچىلىقلارنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولاتتى. ئۇ، مۇشۇ ئىدىيىنىڭ يېتەكچىلىكىدە نەپەقە بېرىش دائىرىسىنى بەلگىلەپ چىقىدۇ. بۇلار زۇلۇم چېكىپ يوقسۇزلۇقنىڭ دەردىنى تارتىپ يۈرگەن پېقىرلار، تول، يېتىملار، خىزمەت كۆرسەتكەن ھەربىيلەر(55) جەڭدە ئۆلۈپ كەتكەن ھەربىيلەرنىڭ ئائىلە-تاۋابىئاتلىرى، ئوردىدا خىزمەت قىلىدىغان خىزمەتچى خادىملار شۇنداقلا كارۋان ۋە مۇساپىرلار ئىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ نەزەرىدە

مۇشۇ خىل كىشىلەرگە خەير-ئېھسان قىلىپ ئۇلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالغاندىلا قانۇن ھەقىقىي تۈردە نامايان بولغان بولاتتى. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «بەگلىكتە بەزىلەر زۇلۇم چېكىدۇ، بەزىلەر يوقلۇقنىڭ غېمىدە بىناۋا يۈرىدۇ. بەزىلەر ئاچ، بەزىلەر يالىڭاچ، بەزىلەر قايغۇ بىلەن غەم قىلىپ پىغان چېكىدۇ. خادىملارنى توپلاپ ئېھسان قىلغۇلۇق، پېقىرنى باي قىلىپ، ئاچنى تويغۇزغۇلۇق، ئالتۇن-كۈمۈش خەزىنىلەرنى تولا يىغماي، نېمە بولسا شۇلارغا ئۈلەشتۈرۈپ بەرگۈلۈك لازىم. ئېھسان كۆپ قىلىنسا، پېقىر، تۇل، يېتىملار قورۇقدالغاي، پېقىر، تۇل-يېتىملار قورۇقدالسا چىن قانۇن نامايان بولغاي. پېقىرلارغا كۆيۈمچان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىشىنى ھەل قىلساڭ، ئۇرغۇن كىشىلەر ساڭا يېقىنلاپ كەلگەي. خاقان ئەسكەرلىرىنى سۆيۈندۈرمىسە قىلىچ قىنىدىن چىقمىغاي، قىلىچ قىنىدىن چىقمىسا، يېغى تەۋرىگەي، يېغى تەۋرىسە بەگ تىنچىيالمىغاي. شۇڭا، قىلىچ ئۇرغۇچىنى سۆيۈندۈرۈپ، ئېھسان قىلىدىغان چاغدا تولا ئالدىراش كېرەك. جەڭدە ئۆلگەنلەرنى قەدىرلەپ مەرتىۋىسىنى يۇقىرى قىلىش، ئوغۇل-قىزلىرى بولسا ئۇلارغا ھەق بېرىپ تۇرمۇشىدىن خەۋەر ئېلىش لازىم. ئوردىدا خىزمەت قىلىدىغان خادىملارنى خەزىنە بىلەن سۆيۈندۈرۈش، ئەيىنگە مۇناسىپ ئېھسانلار تارتىش، ئۇلارنى قەدىرلەش، بېقىش ۋە ئۇلارنىڭ كۈچىنى زورايتىش، تاۋار، مال ئۈلەشتۈرۈپ بېرىش ۋە يېگۈزۈش كېرەك. ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى سوراپ، ئاچ-توق قالدىمۇ، كىيىم-كېچەك، تونلىرى ئۇپراپ كونىردىمۇ-يوق؟ بۇلارنى بىلىپ تۇرۇش، ناۋادا قولى قىسقىلىقتىن موھتاجلىق تارتقان بولسا، ھەق بېرىپ ئۇنى موھتاجلىقتىن قۇتۇلدۇرۇشنىڭ چارىسىنى قىلىش، ئىشقا تونۇشتۇرۇشقا تېگىشلىكلىرىنى ئىشقا تونۇشتۇرۇش، ئالتۇن-كۈمۈش بېرىشكە تېگىشلىكلىرىگە ئالتۇن-كۈمۈش بېرىپ ئېھسان قىلىش لازىم.

بەگلەر خادىملىرىنى ئىشقا سېلىپ ئېھسان يولىنى ئېچىش كېرەك. ھۈنەرۋەنلەر ئىشنى قىلسا ئىش ھەققىنى تېز بەرگۈلۈك، يېدۈرگۈلۈك ۋە ئىچۈرگۈلۈك لازىم. خانلار ئۆزىگە ياخشى ئات تىلەپ، داڭقىنى جاھانغا يېيىشنى مەقسەت قىلسا، مۇساپىر ۋە كارۋانلارنى ياخشى كۈتۈشكە تىرىشىش لازىم.» (56)

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدىكى يۇقىرىقى مەسىلىلەر قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئىچكى نىزالار تۈپەيلىدىن يۈز بېرىۋاتقان پارچىلىنىش ۋەزىيىتىنى ئوڭشاپ ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەش، دۆلەتنىڭ مالىيە مەبلىغىنى ئاشۇرۇش، دۆلەت زېمىنىنى كېڭەيتىش قاتارلىق تەرەپلەرنى مەقسەت قىلىپ ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ تەدبىقلىنىش دائىرىسى كۆپىنچىرەك خانلىق ئۈچۈن خىزمەت قىلىۋاتقان بارلىق خادىملار بولۇپمۇ خانلىقنى قوغدايدىغان مۇھاپىزەتچى قوشۇنلار، ئوردىدا خىزمەت قىلغۇچى ھەر دەرىجىلىك خادىملار شۇنداقلا دۈشمەنگە قارشى بىرىنچى سەپتە تەر ئاققۇزۇپ، قان تۆكۈپ كۈرەش قىلىۋاتقان جەڭچىلەرگە بېرىلىدىغان ئېھسانلارغا قارىتىلغان بولۇپ، ئۇ، شۇ دەۋرنىڭ ئۆزىدە مەلۇم جەھەتتە خانلىقنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىكى ھۆكۈمرانلار بىلەن پۇقرالاردىن تولۇقلانغان ئارمىيە ئوتتۇرىسىدا ساقلىنىۋاتقان جىددىيچىلىكنى تەڭشەپ تۇرۇش رولىنىمۇ ئىگە ئىدى. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «ئەگەر بىر كىشىگە باشقا بىر كىشى ئەجىر قىلسا، ئۇنىڭغا جاۋابەن كىشىلىك ئىشى قىلماقلىق كېرەك. ناۋادا ئۇ كىشى بىراۋنىڭ قىلغان ئەمگىكىنى بىلمىسە، ئۇنى ئادەم دېمەي ھايۋان دېيىش كېرەك. قول ئىشتا تۇرۇپ بەگلەرنىڭ ھەققىنى ئۆتەركەن، بەگلەرمۇ ئىش كۆرۈپ قۇللارنىڭ ھەققىنى ئۆتەش كېرەك. خانلارنىڭ قۇللاردا قانداق ھەققى بولسا، قۇللارنىڭمۇ بەگلەردە يەنە شۇنداق ھەققى بار. كىشى ئاۋۋال يىلقىسىنى تويغۇزار، ئۇنىڭدىن كېيىن پايدىنى

كۆرەر. كىشى يىلقىدىن پەس ئەمەستۇر. بەگلەر ئىھسان قىلسا، ياخشى سۆزلىرىنى ئېيتسا، خىزمەتچىلەرمۇ ئۆزىنى بەككە پىدا ئەيلەر. خادىملار بەگدىن سۆيۈنچە تىلەپ جېنىنى ۋە تېنىنى پىدا ئەيلەپ ئىشلەر ھەم قۇللۇق قىلۇر. ئىسسىق-سوغۇقتا ئاچ-توق يۈرۈپ، ياياق ۋە يېلىڭ پېتى قىلىچ، پالتا، ئوق يەر. گاھى ئالغا، گاھى ئارقىغا، گاھى ئوڭغا، گاھى سولغا يۈرەر، بۇنىڭ بىلەن بەگنى ھۇزۇرغا يەتكۈزەر. يېغىدا قارشى سەپلەردە بەگنىڭ ھاياتىنى تىلەپ قورال بولار ۋە ئۆلۈمگە ماڭار. (شۇڭا) بەگلەر خىزمەتچىلىرىنىڭ قانچە ئىكەنلىكى، يارامىلىقىنىڭ قانچە، يارامسىزلىرىنىڭ قانچە ئىكەنلىكىنى بىلىپ تۇرۇشى، يارامىلىقلىرىغا ئىھسان قىلىپ، بىجىرگەن ئىشىغا قارىتا ھەق بېرىشى كېرەك.» (57)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ بەگلەر بىلەن خىزمەتچىلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى بازار سودىسىدىكى ساتقۇچى بىلەن ئالغۇچىنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشىتىپ، خىزمەتچىلەرگە ئىھسان قىلىش ئارقىلىق دۆلەتكە كۆپ پايدا كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت مۇھىم مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «بەگ بىلەن خىزمەتچىنىڭ مۇناسىۋىتى ساتقۇچى بىلەن ئالغۇچىنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشايدۇ. ساتقۇچى مال دەسمايە قىلىپ بېرىدۇ، ئالغۇچى ئېلىپ ئەلدىن-ئەلگە يۈرۈتىدۇ. يىل، ئاي، كۈن ئۆتكەندە پايدا توپلىنىدۇ، يەنە يۈز كۆرۈشۈپ ئالغان پايدىنى بۆلۈشىدۇ. مۇشۇنداق قىياس قىلسا ئىش ئۆزىنىڭ ئۆلچىمىنى تاپىدۇ. بەگ قۇلغا ياخشى سۆزلەرنى ئېيتىپ مال بەرسە، خىزمەتچى ئۆزىنى پىدا ئەيلەپ ئىش قىلار. خىزمەتچى جېنىنى پىدا قىلىپ تىغ ئۇرسا، ئۇنىڭ پايدىسى شەكسىز ئەل-يۇرت بولار، ئۇ، ياۋ بويىنىنى ئۈزۈپ خەزىنە يىغار. شۇنىڭ بىلەن ئىلىك، نېمەت، ئارزۇ تۇتۇشۇپ كېلەر. بۇلارنىڭ ھەممىسى دۆلەتكە پايدا ۋە كىرىمدۇر، شۇڭا بەگكە نەپ

بەرگەنلەرنى ياخشى كۆرۈش، ئەجرىنى بىلىپ ئۇنى قەدىرلەش لازىم.» (58)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ پۇقرالارنىڭ ھالىغا يېتىپ، ئىھسان قىلىشتا كەڭ قول بولۇش ئىدىيىسىدە ئەرزىيەت ئىشلىرىنى ھاجىپلارنىڭ ئىشلەيدىغانلىقى، خەير-ئىھسان قىلىش خىزمىتىگە ھاجىپلار بىلەن ئىشكئاغىسىنىڭ مەسئۇل ئىكەنلىكى، ئىھسان قىلىنغان مال-مۈلۈك ۋە ئالتۇن-كۈمۈشلەرنى تارقىتىشقا خەزىنىچىلەرنىڭ مەسئۇل بولىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئۈچ تارماقنىڭ ئېنىق بولغان ئىش تەقسىماتىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، «ھاجىپ»لار جەمئىيەتتىكى يېتىم ئوغۇل، تۇل خوتۇن، پېقىر، مۇساپىرلارغا ئىھسان قىلىش خىزمىتىگە مەسئۇل. «ئىشكئاغىسى» — ئوردا ئىچىدىكى ئاچ-توق قالغان، كىيىم-كېچەكلىرى كونىراپ كەتكەن، قولى قىسقىلىقتىن موھتاجلىق تارتقان خادىملارغا ئىھسان قىلىش خىزمىتىگە مەسئۇل. «خەزىنىچى»لەر — يۇقىرىقى ئىككى خىل خادىملار تەرىپىدىن خانغا مەلۇم قىلىنىپ تەستىقلانغان نەپەقە ئوبيېكتلىرىغا مال-مۈلۈك ۋە ئالتۇن-كۈمۈش تارقىتىشقا مەسئۇل. ئۇنىڭ قارىشىچە، بۇ ئۈچ تارماق ئىچىدە ئەڭ ئاخىرقى تارماقنىڭ رولى ئىنتايىن چوڭ بولۇپ، خاننىڭ يارلىق چۈشۈرۈپ قىلغان ئىھسانلىرىنى بەجا كەلتۈرىدىغانمۇ، ئۇنىڭغا توسالغۇلۇق قىلىپ، سەۋەب كۆرسىتىپ ۋاقتىدا بەرمەيدىغانمۇ خەزىنىدارلار ئىدى. «قۇتادغۇبىلىك» تىن مەلۇم بولۇشىچە، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ياشىغان دەۋردە، بەزى خەزىنىدارلارنىڭ خان ۋە بەگلەرنىڭ يارلىقىنى ئۆز ئەيىنى ئورۇنداپ، ئىنئام ۋە ئىھسان قىلىنغان نەرسىلەرنى جەڭدە خىزمەت كۆرسەتكەن چېرىكلەر ۋە ھاجەتمەنلەرگە ئۆز ئەيىنى بويىچە تولۇق بەرمىگەنلىكى ياكى كەينىگە سۈرۈپ ۋاقتىدا بېرىشكە تەسىر يەتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن تالاي ئەسكەرلەر ۋە خىزمەتچىلەر